

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

86

Hæfte 2

Den danske historiske Forening
København 1986

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN**

Universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF**

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN** (sekretær); professor, dr. theol. **TROELS DAHLERUP**; professor, dr. phil. **OLE FELDBÆK**; universitetslektor, dr. phil. **KAI HØRBY** (kasserer); forskningsbibliotekar, cand. mag. **HARALD ILSØE**; universitetslektor, cand. mag. **SIGNE ISAGER**; universitetslektor, dr. phil. **HANS KIRCHHOFF** (sekretær); arkivar, dr. phil. **BIRGIT LØGSTRUP** og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Anmodning om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 225 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 100 kr. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

De med * mærkede bøger forventes at blive anmeldt

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Bak, P. og Piper, St.: *Jorden er rund. Grundbog om økonomiske sammenhænge.* Herning, Systime, 1986.
- Barschel, Uwe: *Schleswig-Holstein. Neumünster, Karl Wachholtz, 1986.*
- Bossen, Jane og Krempin, Helge: *Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986. Udg. af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1986.*
- Christoffersen, Axel: *København og omegn gennem 6000 år. En kortlægning af de arkæologiske interesseområder i Københavns kommune. Københavns Bymuseum, 1985.*
- Dybdal, Annegrete: *Historisk vejviser. Dansk historisk fællesforening, 1986.*
- Faye Jacobsen, Anette og Løkke, Anne: *Familieliv i Danmark 1600 til 1980'erne.* Herning, Systime, 1986.*
- Gad, Finn: *Grønland. Politikens Forlag, 1984.**
- Hansen, B. / Haue, H. / Livin, C. og Sørensen, P.: *Danmark i tusind år. Kilder til samfundets udvikling fra vikingetid til industrialisering.*
- Haue, H. / Nørgaard, E. / Skovgaard-Petersen, V. og Thiedecke, J.: *Skolen i Danmark, 1500 til 1980'erne.* Herning, Systime, 1986.*
- Den jyske Historiker: *Det skrevne ord i historien. Nr. 37. Århus, Modtryk, 1986.*
- Høiris, Ole: *Antropologien i Danmark. 1860-1960.**
- Jungar, S. og Villstrand, N.E. (red.): *Väster om skiftet. Åbo, 1986.*
- Kommunearkiver: *Ravnsborg Kommune. Registratur. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1986.*
- Kommunearkiver: *Stenlille Kommune. Registratur. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1986.*
- Maakunta-Arkistojen Yleisluettelo. *Landsarkivet i Tavastehus. Helsinki, 1985.*
- Mikkelsen, F. (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985. Århus, Modtryk, 1986.**
- Nørgaard, F. / Roesdahl, Else og Skovmand, Roar (red.): *Aggersborg gennem 1000 år. Herning, Poul Kristensens forlag, 1986.**
- Schonen als Brennpunkt skandinavischer Geschichte. *Kiel, 1986.*
- Skolearkiver: *Ravnsborg Kommune, Registratur. Landsarkivet for Sjælland m.v., 1986.*
- Steinicke, Jørgen: *Peru – historien om et u-land. Vejen, Ålække, 1986.*
- Thorsteinsson, Björn: *Island. Politikens Forlag, 1985.**
- Vetenskap och Omvärdering. *Till Curt Weibull på Hundraårsdagen 19. Augusti 1986. Göteborg, 1986.**
- Welling, Ann R. og Kolding Nielsen, E.: *Dansk Historisk Bibliografi 1974-76. Udg. af Den Danske Historiske Forening og Dansk historisk fællesforening i samarbejde med Det ggl. Bibliotek. Kbh., 1986.**
- Wittendorff, Alex: *Rejsen mod virkeligheden. Kbh., Aschehoug, 1986.**
- Ålandsk odling. *Årsbok för Ålands Folkminnesförbund 1985.*

Oldtid og middelalder

- Abdallah, Habib Ben: De l'iqta' étatique à l'iqta' militaire. Ransition économique et changements sociaux à Bagdad, 247-447 de l'Hégire / 861-1055 ap. J. Sth., Almqvist & Wiksell, 1986.
- Bender Jørgensen, Lise: Forhistoriske tekstiler i Skandinavien. Kbh., Det kgl. nordiske Oldskriftselskab, 1986.
- Christoffer af Bayerns breve 1440-1448. Udg. v. Jens E. Olesen af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. Kbh., 1986.*
- Etting, V.: Margrethe den Første. Kbh., Palle Foghtdal, 1986.*
- Hannestad, Niels: Roman Art and Imperial Policy. Aarhus University Press, 1986.*
- Hansen, Mogens Hermann: Demography and Democracy. 1986.*
- Hoffmann, Erich: Spätmittelalter und Reformationszeit. Geschichte Schleswig-Holsteins Band 4, Teil 2, Lfg. 4. Neumünster, Karl Wachholz, 1986.*
- Jacobsen, Grethe: Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder. Kbh., G.E.C. Gads forlag, 1986.*
- Kristjansson, J. (udg.): Cripla VI. Reykjavik, Stofnun Arna Magnussonar, 1984.
- Liebgott, N. K.: Middelalderens emaljekunst. Kbh., Nationalmuseet, 1986.*
- Mattisson, Ann-Christin: Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på -holm. Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1986.
- McGuire, Brian P. / Jensen, Kirsten og Jensen, Kurt V. (udg.): Mennesker i Danmarks og Europas middelalder. Kbh., Reitzel, 1986.*
- Medeltiden og arkeologin. Festskrift till Erik Cintio. Lund, 1986.
- Nyberg, T.: Die Kirche in Skandinavien. Mitteleuropäischer und englischer Einfluss im 11. und 12. Jahrhundert. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 1986.*
- Nyberg, T. / Bekker-Nielsen, H. og Oxenvad, N. (red.): Knuds-Bogen 1986. Studier over Knud den Hellige. Odense Bys Museer, 1986.*
- Olsen, Rikke A.: Borge i Danmark. Århus, Centrum, 1986.*
- Thomsen, Rudi (red.): Det athenske demokrati i samtidens og eftertidens syn I-II. Århus, Tidsskriftet Sfinx, 1986.*

16.-18. århundrede

- Arteus, Gunnar: Till militärstatens förhistoria. Sth., Probus förlag, 1986.*
- Barton, H.A.: Scandinavia in the Revolutionary Era, 1760-1815. Minneapolis, Univ. of Minnesota Press, 1986.*
- Betænkninger fra gejstligheden i Norge om kirkeordinansen 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687. Utg., av Helge Fæhn, Oslo, 1985.
- Bréf Konráds Gíslasonar. Reykjavik, Stofnun Árna Magnússonar, 1984.
- Callmer, C.: In Orientem. Svenskars färder og forskningar i den europeiska och asiatiska Orienten under 1700-talet. Sth., Almqvist & Wiksell, 1985.
- Gørvel Fadersdatters Regnskap over Giske og Giskegodset 1563. Utgitt for Kjeldeskriftfondet ved Per-Øivind Sandberg. Oslo, 1986.
- Hansen, Lars I.: Samiske rettigheder til jord på 1600-tallet. Oslo, Norens forlag, 1986.
- Jensen, L.E. Fauerholdt: Danske kornmål i 1600-tallet. Odense Universitetsforlag, 1986.*
- Losman, Beata: Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd. Göteborg, 1986.*
- Matthiessen, Hugo: De kagstrøgne. Kbh., Samlerens forlag, 1986.*

- Nielsen, Helge: *Drømmen om Frihedsstøtten*. Kbh., Rhodos, 1986.
- Norn, Otto: *To grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus*. Aabenraa, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1986.*
- Norske Kongebrev III:4 *Registre 1681-1685*. Red. R. Fladby og Gunvor Foslie. Oslo, Universitetsforlaget, 1985.
- S:T Knuts Gille i Lund. 1586 års skrå. Redigeret av Anders Bruzelius och Birger Borgh. Lund, 1986.
- Sveinsson, G. (udg.): *Bref Gunnars Palssonar. I Texti*. Reykjavik, Stofnun Arna Magnussonar, 1984.
- Sønderholm, E. (udg.): *Kommentar til Anders Bordings digte*. Kbh., Det danske Sprog og Litteraturselskab i kommission på C.A. Reitzels Forlag, 1986.

19.-20. århundrede

- Andersen, Carl E.: *Ole Kollerød – et spildt liv fra 1800-tallet*. Munksgaard, 1986.
- Barrow, L.: *Independent Spirits. Spiritualism and English Plebeians 1850-1910*. London, Routledge & Kegan, 1986.
- Biehl, Charlotte Dorothea: *Mit ubetydelige Levnets Løb*. Udg. af Marianne Alenius. Kbh., Museum Tusulanum, 1986.*
- Engberg, J.: *I minefeltet. Træk af Arbejderbevægelsens historie siden 1936. Arbejderbevægelsens Erhvervsråd*, 1986.*
- Guillemot, A.: *Rask-Resolut-Trogen. De indelta soldaterna i det svenska argrarsamhället. Västerbotten 1860-1901*. Acta Universitatis Umensis, Sth., Almqvist & Wiksell, 1986.
- Lauridsen, H. Ringgaard: *Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland*. Struer, Dalhus forlag, 1986.*
- Madsen, F.: *Sikkerhedspolitik i 80'erne. Danmarks alternativer i internationalt perspektiv*. Herning, Systime, 1986.
- Madsen, F.: *Tekster til sikkerhedspolitik i 80'erne*. Herning, Systime, 1986.
- Nielsen, N. Kaiser og Ohrt, Th.: *Brasilien 1930-85. En kildesamling om historie og kultur*. Herning, Systime, 1986.
- Nørr, E.: *Mellem Otto og Jacob 1-2. 61 års brevveksling mellem O. Møller og J.S. Deichmann Branth*. Selskabet for Danmarks kirkehistorie. Kbh., Gad, 1986.
- Petersen, Ladewig E.: *Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984, III: Familien i forandring i 18- og 1900-tallet & Mødeberetning*. Odense Universitetsforlag, 1986.*
- Schneider, G.: *Gefährdung und Verlust der Eigenstaatlichkeit der Freien Hansestadt Lübeck und seine Folgen*. Veröff. z. Geschichte d. Hansestadt Lübeck. Schmidt-Römhild, 1986.
- Schröder, J.: *Diakonie im Lande zwischen Nord- und Ostsee*. Neumünster, Karl Wachholtz, 1986.
- Steltzer, Theodor: *Reden, Ansprechen, Gedanken 1945-47*. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1986.
- Thestrup, Poul: *Nærbutik og næringslovs-omgåelse. En undersøgelse af brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919*. Odense Universitetsforlag, 1986.*
- Torbacke, J.: *Den store katastrofe. Politikens verdenshistorie 17*. Kbh., 1986.
- Tägil, Sven: *Mot en usikker fremtid. Aschehogs Verdenshistorie bd. 15*. Oslo, 1986.

Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S, Kbh.

'Firehundreaarig natten'

AV

KNUT MYKLAND

»Firehundreaarig natten, ruget tungt over apekatten«. Med disse ordene gav Peer Gynt sin sarkastiske karakteristikk av Norges historie i den 434 år lange perioden landet var forent med Danmark, og dermed har han også presentert et hovedproblem i norsk historisk forskning: »Firehundreaarig natten«. Myte eller realitet?

I det første halve hundreåret etter 1814 møter man i Norge stemninger og følelser som ligner på holdninger man møter i mange uland i dag. Landet var blitt selvstendig, og innbyggerne i den nye staten følte et sterkt behov for å markere sin nasjonale identitet, dels ved å spille på kraftpatriotiske strenger som i Bjerregaards kronede nasjonalsang: »Sønner af Norge det ældgamle Rige«, dels ved å angripe det gamle moderland i en slags merkelig kjærlighetshat, slik Nicolai Wergeland gjorde det i sin berømte pamflett fra 1816 om »Danmarks politiske Forbrydelser i mod Kongeriget Norge fra Aar 955 indtil 1814«. Men første og fremst så man på foreningstiden som en fornedrelsens tid som man mest mulig forsøkte å glemme, slik Henrik Wergeland formulerte det i sin berømte tale på Eidsvoll i 1835: »Vort Norge og Fortidens Norge synes som to afbrudte Halvringe, der passe paa nøyeste samman. Mellemalderen (dvs. foreningstiden) kun som den uegte Lodning som vi bryde væk for at hele det egte Led«. Det er betegnende at våre to første store historikere, P. A. Munch og Rudolf Keyser, utelukkende viet sine studier til middelalderens norske historie, og at den unge Bjørnson og den unge Ibsen gikk til sagatiden for å hente emner til et litterært norsk historisk anegalleri. Foreningstiden var »den uegte Lodning« de hastet forbi.

Det vitenskapelige studium av foreningstiden i norsk historie begynner først i 1860-årene med professor Torkel Halvorsen Aschehoug og univer-

sitetsstipendiat, senere professor Ernst Sars, som de store pionerer, og fra samme tid blir synet på foreningstiden et sentralt element i den indre maktkamp i Norge. Aschehoug var konservativ og embetsmannsorientert, Sars nasjonal og liberal. Aschehoug betraktet ikke foreningen med Danmark som noen ulykke for landet. Snarere tvertom. »Det var fra 1536 Norges Fremskridt toge sin Begyndelse«. Det var i tiden fra 1536 og »fornemmelig efter 1660 at Norge kom i Besiddelse af et civiliseret Samfunds Goder«. I disse årene vokste det fram i Norge en embetsstand og et storborgerskap som hadde sine slektsrøtter utenfor landets grenser, og som språklig og kulturelt hørte med til dobbeltmonarkiets kulturfellesskap. Det var denne elite av fremmed opprinnelse som dannet det kulturelle bindeledd mellom Danmark og Europa på den ene siden og det norske bondesamfunnet på den annen. Det var denne eliten som i 1814 skapte et selvstendig konstitusjonelt Norge. Så langt Aschehoug.

Sars skapte ideologien for den nasjonale, demokratiske og folkelige opposisjon i Norge, som politisk var rettet mot det gamle konservative embetsmannsvelde og dets fortsettelse, og som kulturelt hadde som sitt hovedmål å skape et norsk språk, selve symbolet på nasjonal identitet. For Sars representerte bøndene den norske nasjon, og den embetsstanden og det storborgerskapet som vokste fram, og som Aschehoug betraktet som sine rette fedre, dannet for Sars et fremmedlegeme i det norske samfunn. Dette bestemte også hans syn på foreningstiden. »Stræben efter at hele det skete Brud, efter at tilintetgjøre det Fremmede og restituere den nationale Enhed og den historiske Sammenhæng er Kjernen af vor Historie fra Reformationen og indtil idag«. Synet på foreningstiden ble med andre ord et sentralt element i samtidens politiske maktkamp mellom det gamle embetsmannsregime og den liberale borger- og bondeopposisjon.

Vi skriver i år 1986 og ser på mange måter foreningstiden under en annen synsvinkel enn 1800-tallets nordmenn gjorde. Den gamle dualismen i det norske samfunn mellom en embetsstand og et borgerskap med røtter utenfor landets grenser og en »urnorsk« bondestand holder på å forsvinne og erstattes av nye sosiale mønstre. Arven fra foreningstiden er ikke lenger noe sentralt emne i norsk politikk eller i den norske kulturdebatt, og det som måtte finnes av norsk patriotisme er ikke sterkere enn at landskamper på Bislet og i Idrætsparken kan tjene som tilstrekkelige nasjonale lynavledere. Selv den lange skyttergravskrigen om språket går mot sin avslutning. En omfattende forskning betyr at vi på mange punkter kan uttale oss med sikkerhet hvor Aschehoug og Sars måtte gjette. Men det er betegnende at denne litteraturen ennå stort sett er viet lokalhistoriske emner. Det er fremdeles få riksomfattende verk om

Norge i foreningstiden når man ser bort fra de store sammenfattende og populære oversikter. I så måte står studiet av foreningstiden i norsk historie på mange måter ved sin begynnelse.

I Nicolai Wergelands skildring trer Norge fram som et undertrykt land, en provins av et dansk storrike. »Danmark leverede altsaa næsten ene begge Rigers Øvrighed; og Norge var hartad blot adlydende«. I dag vil man stille seg spørrende hvor Wergeland var kategorisk og fordømmende. Hvilken stilling hadde egentlig Norge innen rammen av det dansk-norske dobbeltmonarki? Hvilke krefter bestemte hovedgangen i landets økonomiske, sosiale og kulturelle utvikling? Hvor dansk var egentlig dansketiden i norsk historie?

Den 434 år lange foreningen mellom Danmark og Norge begynte som et kongefellskap som fikk sin fortsettelse i en løs union. Først med statskuppet i 1536 ble Norge fastere integrert i den danske storstat, og fra da av ble riket knyttet stadig fastere sammen med det danske moderland, administrativt, økonomisk og kulturelt. Foreningen var mest tett og folket i de to rikene sto hverandre uten tvil nærmest på det tidspunkt foreningen ble sprengt.

I perioden fra 1380 fram til 1536 var Danmark og Norge formelt sett to likestilte kongeriker med hver sit riksråd, men det politiske tyngdepunktet lå i Danmark. Der bodde kongen og de sentrale styringsorganer, og danske adelsmenn fikk hyppig len i Norge, men det hendte aldri at norske adelsmenn fikk len i Danmark. I rådskonstitusjonalismens tidsalder, perioden 1536–1660, lå den politiske ledelse ubestridt i hendene på det danske riksrådet og den kongen det valgte. Ved statsomveltningen i 1660 fikk Norge igjen formelt sett status som et eget rike likestilt med Danmark. Men bare i unntagelsestilfeller opplevde nordmenn å få plass i kretsen av kongens nærmeste rådgivere skjønt disse slett ikke alltid heller bestod av danske.

Ingen kan benekte at mangelen på et rikssentrum, en hovedstad, innen landets grenser, skapte et tomrom i Norges historie, ikke bare politisk, men også økonomisk, sosialt og kulturelt. Tenker man seg Danmark på 1600-tallet og 1700-tallet, uten hoffet og sentraladministrasjonen, uten København som den sydende hovedstad, uten Kronborg, Rosenborg, Amalienborg, ja så har man parallellen til Norge i foreningstiden. Det er også hevet over tvil at København og det danske moderland på en rekke måter ble begunstiget i forhold til Norge og at norske særkrav ble avvist.

Norge ble i foreningstiden styrt fra København og Danmark, men man skal vokte seg for å gjøre styret for dansk. Det synes å være en nokså utbredt oppfatning at det var dansker som inntok nøkkelstillingene i det statlige forvaltningsapparatet, også på det lokale plan. Dette er riktig når

det gjelder tidsrommet 1536–1660 da danske adelsmenn ikke bare hadde en utstrakt kontroll over rikets sentrale styringsorganer, men også – på få unntagelser nær – som lensmann hadde ansvar for det indre styret i Norge. Men i enevoldstiden var forholdene vesentlig annerledes.

Statsomveltningen i 1660 danner innledning til vidtrekkende reformer også på det lokale administrative plan i Norge som i Danmark. Det ble skapt en uniformert og sentralisert embetsstat. I Danmark ble de administrative idéer fra 1660-årene delvis forkludret ved at godseierne ble forlent med utstrakte høyhetsrettigheter, men i Norge ble det statlige lokale byråkrati utviklet i samsvar med de opprinnelige intensjoner. Man må trolig helt fram til Napoleons »administrative revolusjon« i Frankrike i år 1800 for å finne et tilsvarende velorganisert statlig forvaltningsapparat som man hadde i Norge under eneveldet.

Under det unge eneveldet, dvs. de første tiårene etter 1660 blev embetsmennene i Norge akkurat som storborgerskapet i byene i stor utstrekning rekruttert utenfra, fra Danmark, hertugdømmene, Tyskland og i en viss grad fra Norge. De danske adelige lensmenn ble avløst av kongelige embetsmenn, og i løpet av enevoldstiden ble den norske embetsstanden mer og mer en selvrekrutterende gruppe. Ved slutten av foreningstiden hadde riktignok de fleste embetsmenn i Norge dansk som skriftspråk og et norskpreget dansk som talespråk, og de hørte med til dobbeltmonarkiets kulturelle elite, men de var født i Norge, og oppfattet seg selv som nordmenn. Det var ikke dansker, men nordmenn som inntok de fleste embetsstillingene i Norge ved slutten på foreningstiden.

De fleste nordmenn trekker et skarpt skille, utvivlsomt for skarpt, ved året 1814, mellom enevelde og det nye konstitusjonelle styre. Systematiske studier i de siste tiår omkring avgjørelsesprosessen på 1700-tallet har vist at det også under eneveldet foregikk en utstrakt dialog mellom sentralmakt og undersåtter, mellom de sentrale styringsorganer i København og embetsmenn, borgere og den menige allmue også i Norge. Det eksisterte endog for bonden i Norge en lang rekke kanaler som kunne brukes for å påvirke avgjørelsesprosessen på det høyeste plan. Han kunne sende supplikker til kongen, eller endog dra til København for å få audiens hos kongen der. Det er betegnende at opprørerslederen, Christian Lofthus, gjorde tre reiser til København for å legge sine klager fram for kronprinsen. Det dansk-norske enevelde var ikke et monolittisk styringsverk hvor det utelukkende foregikk dirigering ovenfra og nedover. En stor del av de forordninger og reskripter, kort lover, som ble utferdiget for Norge i enevoldstiden, var ofte helt eller delvis utformet nord for Skagerrak. Men det må understrekes at den forskning som er gjort hitil innen dette felt bare er spadestik. Den store sammenfattende systemati-

ske undersøkelse av hvordan det dansk-norske styret i foreningstiden fungerte i praksis, er en av de sentrale og spennende oppgaver fremtidens danske og norske historikere står overfor.

Økonomisk sett var foreningstiden en periode preget av rask økonomisk vekst i Norge, uten tvil raskere enn i Danmark. Det første hundreåret etter 1380 var riktignok preget av økonomisk og befolkningsmessig stagnasjon, men fra begynnelsen av 1500-tallet og fram til sprengningen av foreningen opplevde landet en økonomisk og befolkningsmessig ekspansjon som man trolig aldri noen gang før hadde opplevd maken til. Titusentals ødegårder ble gjenryddet. Skogen ble en ny viktig inntektskilde ved siden av fisket og jordbruket. Folketallet vokste fra omkring 150.000 til bortimot en million, og Norge hadde ved slutten av foreningstiden nesten like mange innbyggere som Danmark. Men hele denne veksten hadde først og fremst sin bakgrunn i de økonomiske ressurser i Norge, i ny teknisk viten og i markedsforholdene ute i Europa som gjorde det mulig å utnytte disse ressursene. Den blev bare i liten utstrekning bestemt og preget av foreningen med Danmark. Regjeringens forsøk på 1700-tallet på å skape en økonomisk sentralisert enhetsstat med København som det ubestridte sentrum vakte stor misnøye i Norge, men den endte som fiasko, og blev stort sett gravlagt i A. P. Bernstorffs regjeringstid. Derimot danner den voksende samhandelen mellom Danmark og Norge i foreningstiden et stort og spennende studiefelt som venter på fremtidens forskere.

Den sosiale utvikling i Norge i foreningstiden var totalt forskjellig fra den sosiale utvikling i Danmark og den sosiale utvikling i de fleste andre land i samtiden. I middelalderen hadde også Norge et aristokrati av adel og høye prelater som hentet sine inntekter fra jord. Mot slutten av foreningstiden var det avløst av en embetsstand og et storborgerskap som de herskende samfunnklasser. Når dette skiftet inntrådte i Norge på et langt tidligere tidspunkt enn f.eks. i Danmark og i de fleste andre land i Europa, må man dels søke forklaringen i riksregjeringens politikk, i oppbyggingen av et sterkt statsapparat, og i den mengde av privilegier som ble tilstått byer og borgerskap, men hovedforklaringen finner man uten tvil først og fremst i næringsgrunnlaget i Norge og markedsforholdene ute i Europa.

Alt i middelalderen hadde Norge hatt en relativt sett sterk bondestand, og mot slutten av foreningstiden hadde Norge som kanskje det eneste land i Europa en juridisk fri og stort sett selveiende bondestand. En del av forklaringen på dette ligger utentvilt i det faktum at Norge blev rammet hårdere enn kanskje noe annet land i Europa av agrarkrisen i senmiddelalderen, og i det overskudd på jord og den mangel på arbeidskraft som

avfolkingen skapte. Men når de norske bønder også etter den tid beholdt en friere stilling enn bøndene i noen annen del av Europa, ligger utvilsomt forklaringen dels i lovverket, i odelsloven og åsetesretten, men først og fremst i næringsgrunnlaget i Norge. Det var lite dyrkbar jord i landet som egnet seg for godsdrift. Tømmerhugst kunne vanskelig drives som hoveriarbeid. Livegne eller stavnsbundne egnet seg ikke for fiske på stormfulle hav.

Det var uten tvil først og fremst på det språklige og kulturelle plan at danskene mest kom til å prege det norske samfunn. København var ikke bare Norges politiske hovedstad, men også det kulturelle sentrum, hvor de vordende embetsmenn i Norge fikk sin utdanning. Kulturimpulsene fra det kontinentale Europa nådde Norge via Danmark. Der fikk de norske embetsmennene sine bøker, tidsskrifter og aviser og sine kunstidealer. I Norge var tre det vanlige byggematerialet, og det var på flere måter bestemmende for byggestilen, men bak de norske trefasader, aner man stilmønstre hentet utenfra. Det samme gjaldt interiørene, malingen på veggene, tapetene, møblene, klærne. Overalt hadde man fremmede forbilder, som stort sett hadde nådd Norge over København og Danmark.

Det dype skillet man kan registrere i Norge på 1600- og 1700-tallet mellom en elitekultur hos embetsmenn og storborgerskap, og en allmuekultur, var ikke noe enestående for Norge. Man finner paralleller overalt i det førrevolusjonære Europa. Men kløften var trolig større i Norge enn den var i land som f.eks. i Sverige og Danmark, fordi den her også involverte språklige element. Det skaptes en dualisme som skulle bli et særkjenne ved det norske samfunn gjennom hundreår, en dualisme tilspisset i formuleringen: et land, to kulturer.

I 1875 gav den norske forfatteren Kristofer Janson ut en bok med tittelen »Fraa Dansketidi«, hvor han i grelle farger skildret hvordan danske fogder i reformasjonstidens Norge plyndret de norske kirkene for sølvsaker og kjørte relikviene på fossen. Boken er på mange måter typisk for den nasjonale opposisjonen i Norge i andre halvpart av 1800-tallet. Dansketiden blev skildret som en tid da danske lensmenn og fogder plyndret og mishandlet norske bønder og da regjeringen i København utsugde Norge til fordel for det danske moderland. Vil man bruke historien som en eksempelsamling er det ikke vanskelig å finne eksempler på at så kunne være tilfelle. Men bondeplagere som Erik Munk og Ludvig Munk var ikke representative for de danske lensmenn på 1500-tallet og 1600-tallet, og selv i rådskonstitusjonalismens tidsalder slo regjeringen hardt ned på lensmenn og fogder som gjorde seg skyld i overgrep. Styret i Norge i enevoldstiden var etter tidens målestokk nesten unikt ved sin faste organisasjon, sin uniformitet, sentralisering og sin

gjennomført humane karakter. De Christianiers og Frederiks undersåtter i Norge nøyte en utstrakt grad av borgerlig frihet innkludert rettsikkerhet. Innesperringen av Christian Lofthus og Hans Nielsen Hauge danner unntagelser, ikke regelen.

Nordmennene hadde, iallfall i enevoldstiden, ikke følelse av å være et undertrykt folk, selv om de i festlig lag sang Johan Nordahls Bruns nasjonalsang om å »bryde Lænker, Baand og Tvang«. Utlendinger som besøkte landet på slutten av 1700-tallet, blev forbauset over den utstrakte frihet som hersket i landet. De fleste kjøpmenn, skrev den berømte engelske presten og demografen Thomas Malthus i 1799, etter et møte med borgerne i Frederikshald, »priser sterkt den frihet de nyter under sin egen regjering og sier at i England er vi sammenligningsvis slaver«. Og Mary Wollstonecraft som besøkte Norge fire år før, gjorde en lignende observasjon i et av sine brev fra Norge: »Skjønt kongen av Danmark er en eneveldig monark, later nordmennene likevel til å nyte alle frihetens velsignelser«. Og hun vendte tilbake til den samme tanken i et senere brev: »Du vil sikkert bli overrasket over at jeg taler om frihet; men nordmennene forekommer mig å være det frieste samfunn jeg noensinne har sett«.

Det har vært og er fortsatt en nokså utbredt oppfatning iallfall fra Holbergs tid at skattene til »den danske Regjering« som Nicolai Wergeland uttrykte det, »maa have været ligesaa udtærende for Norge som berigende for Danmark«. Til en viss grad er dette riktig for såvidt som en betydelig del av de bokførte statsinntektene i Norge ble overført til Danmark og disponert der. Fra reformasjonen og fram til Hannibal Sehesteds stattholdertid gikk praktisk alle de bokførte statsinntektene i Norge til Danmark, fra 1660-årene og fram til 1807 omkring halvparten. Hvor vidt dette var riktig, rimelig og rettferdig er et spørsmål som har vært gjenstand for lange diskusjoner, og som man fortsatt kan diskutere fordi premissene alltid vil være forskjellige.

Det er levert en rekke bidrag både fra norsk og fra dansk side til belysning av fellesmonarkiets finanser, men det store sammenfattende arbeidet om Norges finanser i foreningstiden hører ennå fremtiden til. Noen grove hovedlinjer er det likevel mulig å trekke opp. I senmiddelalderen var statsinntektene i Norge ytterst beskjedne, og de synes stort sett å ha blitt disponert i Norge. Statsinntektene gjorde et stort sprang oppover i Norge som i Danmark ved reformasjonen, og ved at man fra nå av med års mellomrom skrev ut en landskatt. Men det store spranget i statsinntektene kom først under keiserkrigen, og nådde det nivået – folketallet tatt i betraktning – som det beholdt i resten av foreningstiden. Men det må samtidig understrekes at statsinntektene i Norge selv fra nå

av bare var omkring fjerdeparten av statsinntektene fra Danmark, og dette på en tid da folketallet i de to rikene var omtrent like stort. I Danmark kom dessuten størstedelen af statsinntektene inn i form av skatt. Fra 1630-årne av kom omkring halvparten av de bokførte statsinntektene i Norge inn i form av toll, først og fremst utførselstoll på trelast. Hvem som egentlig betalte denne toll, bonden, trelasthandleren eller importøren i England og Frankrike, er et av de store spørsmål fremtidens historikere må besvare.

I Norge som i Danmark betalte borgere og embetsmenn lite skatt; bøndene måtte i begge land bære størstedelen av skattebyrden. Nå varierte riktignok den skatt som ble lagt på bøndene i Norge over tid. Etter reformasjonen var Norge fremdeles et utpreget lavskatteland, og grunnen var uten tvil den enkle at man manglet totalt et maktapparat som kunne drive inn store skattebeløp. Det er betegnende at den drastiske forhøyelse av skattepåleggene under keiserkrigen førte omgående til en rask utbygging av oppebørselsapparat både for skatt og toll. Under Hannibalfeiden i 1640-årene og under krigene mot Karl 10. Gustav i slutten av 1650-årene nådde skattepåleggene i Norge sitt maksimum, men fra 1660-årene av stabiliserte de seg på et nivå de beholdt resten av foreningstiden, og fallet i pengeverdien betydde at skattene i realiten var raskt synkende. Det ble riktignok under eneveldet gjort to forsøk på å gå til en drastisk økning av skattene i Norge, det ene var med dagskatten i 1712, det andre med ekstraskatten i 1762. I begge tilfeller dreide det seg om en faktisk fordobling av de eksisterende skatter, og i begge tilfeller førte skattepåleggene til store bondeuroligheter i Norge, vesentlig på Vestlandet, så store at de nye skattepåleggene falt bort.

Det er ennå ikke gjort noe landsomfattende forsøk på å beregne den skattebyrde som hvilte på bøndene i Norge i de forskjellige tidsperiodene, eller på bøndene i Norge sammenlignet med f.eks. bøndene i Danmark. En stikkprøve fra Åmli på Agder, viser at bøndene der i 1780-årene neppe har betalt mer enn 5 prosent av sine bruttoinntekter i skatt og tiende til kirke og prest, og dette har trolig vært landsgjennomsnittet. Til sammenligning kan nevnes at bøndene i Frankrike på samme tid måtte bruke fra 60 til 75 prosent av sine bruttoinntekter for å betale jordeier, seignør, tiende til kirke og skatt til staten. Og Frankrike var ikke enestående. Mot en slik bakgrunn må det være berettiget å karakterisere Norge som et lavskatteland; bare de britiske koloniene i Amerika kunne gjøre det rangen stridig i så måte.

Nå var riktignok de norske bøndene i motsetning til bøndene i Frankrike pliktige til å stille soldater til hæren, og dette danner uten tvil

mye av bakgrunnen for den moderate beskatningen av bøndene i Norge. Det å skape en brukbar norsk bondehær hadde imidlertid skapt store problemer. Under den nordiske sjuårskrigen prøvde Erik Rosenkrantz som lensherre på Bergenhus med et visst hell å skrive ut en bondehær på Vestlandet og å sette den inn i krigen mot svenskene, og under Kalmarkrigen skrev Christian 4. ut hele det norske landevernet for et planlagt feltog mot Sverige. Men det hele ble en fullstendig fiasko. De norske soldatene møtte nok til avtalt tid ved Svinesund, men der gikk også grensen. De drakk, sloss, skjøt opp sin ammunisjjon, og etterat de hadde spist opp den maten de hadde brakt med seg, deserterte de i tusenvis slik at hele felttoget måtte innstilles. Hannibal Sehested var den første som klarte å mobilisere og å bruke en norsk bondehær, og under krigene mot Karl 10. Gustav, Den skånske krig, Den store nordiske krig og krigen i 1808, var den norske hæren en viktig brikke i dobbeltmonarkiets militærmakt.

Den utskrevne norske legdshæren var en byrde og en tung byrde på bøndene i krigstid, men i fredstid innskrenket eksersisen seg til noen timer hver prekesøndag etter prekenen. Men den militære tjenesteplikten ble også en viktig garanti for den norske bondens frie stilling. Det finnes en rekke eksempler på at norske offiserer ikke våget å sette inn militære styrker mot allmuen i Norge fordi de ikke stolte på soldatenes lojalitet; det lot seg vanskelig gjøre å bruke utskrevne bondesoldater mot den almuen de var rekruttert fra. Ulrik Frederik Gyldenløve var den første som med styrke påpekte sammenhengen mellom beskatning og militær tjeneste. Gjentatte ganger understreket han overfor Christian 5. at skulle man ha en lojal norsk hær, måtte man ikke legge for store skatter på bonden. Han tok selv konsekvensen av dette under Den skånske krig, og direkte i motsetning til kongens befaling nektet han å pålegge nye skatter. Og dette synspunktet ble rettesnor for skattepolitikken for resten av foreningstiden. Den norske legdshæren og frykten for Sverige danner en vesentlig bakgrunn og forutsetning for lavskattepolitikken.

Den norske bonde inntok således på mange måter en særstilling i blant bøndene i det førrevolusjonære Europa. Han var juridisk fri, eide som regel den gården han brukte, kjente ikke til noe som hette hoveripligt, betalte liten skatt, og den militære tjenesteplikt som hvilte på legdssoldatene var i fredstid ingen byrde av betydning. Det var den slags som danner bakgrunn for det den store jernverkseieren Jacob Aall skrev til prins Christian August av Augustenborg i 1809, dvs. etter to års blokade og nød: »Bonde og almuesmand udgjør den største sum af landets mandtal, og hvo nægter at disse have været i besiddelse af en frihed, og nydt en lykosalighed, som er sjelden i Europa. Hvo var vel friere og mindre

beskattet end den norske bonde. Af den årsag hersker det en rolig vedhængenhed ved den danske regjering i bondens sjæl, og blandt almue og bonde skulle ikke let findes misfornøiede«.

Annert materiale viser at Aalls vurdering er riktig. I 1786 var det store uroligheter på Agder, det såkalte Lofthusreisningen, men den var rettet utelukkende mot overgrep av embetsmenn og borgere. Det er betegnende at hovedmannen bak reisningen, Christian Lofthus, reiste tre ganger til København for å legge sine klager fram for kronprins Frederik.

I 1797 begynte Hans Nielsen Hauge sin religiøse forkynnervirksomhet som ble støttet til den første landsomfattende folkebevegelsen i Norge. Haugerørsla hadde en klar brodd mot både embetsmenn og borgere i Norge, men Hauge glemte aldri å understreke sin lojalitet mot konge og regime.

Våren 1813, for å ta et tredje eksempel, var det en lang rekke store bondeoppløb i Norge som følge av uåret 1812 og blokade av britiske krigsskip. Bønder i hundretall og opp til et tusen strømmet inn til byene hvor de med makt tiltvang seg rett til å visitere offentlige kornmagasiner og kjøpmennenes kornlager. Etter oppløpene ble det holdt omfattende forhør, og i forhørsreferatene finnes det mange harde ord om kjøpmennene, som bøndene mistenkte for å ville berike seg på nøden, men det finnes ikke det minste som røper misnøye med konge eller foreningen med Danmark, alt i samsvar med Jacob Aals ord, »blandt almue og bonde skulle ikke let findes misfornøiede«.

På 1400-tallet og på 1500-tallet fantes det folk i Norge som så med skepsis på foreningen med Danmark, som drømte om norsk selvstendighet og sto ikke fremmed for en union med Sverige. Men på 1600-tallet forsvinner slike stemninger, og både under de to krigene mot Karl 10. Gustav, under Den skånske krig og under Den store nordiske krig, stod nordmennene lojalt ved siden av danskene i forsvar av dobbeltmonarkiet.

Fra midten av 1700-tallet finner man igjen folk i Norge som gav uttrykk for misnøye med rikets styre og som klaget over at Norge ble behandlet som et »stedbarn«. Men det var folk som hørte til »innflytterne« i det norske samfunn, dvs. embetsmenn og borgere. Klagene ble dels rettet mot regjeringens helstatspolitikk på det økonomiske plan – det danske kornmonopolet i Norge, favoriseringen av København – dels mot regjeringens helstatspolitikk på det kulturelle plan, og klagene munnet som regel ut i de to norske særkravene: landet måtte få en egen bank og et eget universitet. Men det er betegnende at fram til 1807 svinget klagene i takt med konjunktorene. De lød høylydt i de vanskelige årene omkring 1770, men forsvant under høykonjunkturen under den amerikanske uavhengighetskrigen. De dukket opp igjen i krisen i slutten av 1780-årene, og de fikk

mange impulser fra den franske revolusjon, men de forsvant fuldstendig i de første sju årene av 1800-tallet da den norske forretningsstanden i ly av nøytraliteten kunne utnytte en europeisk krigskonjunktur.

Det var først under krigen, blokaden og nøden 1807–14 at det dansk-norske dobbeltmonarkiet begynte å rakne i nordmenns bevissthet. Det hersket rigtignok også i Norge stor forbitrelse over britene etter overfallet og flåteranet i 1807, og de gav på mange måter uttrykk for sin lojalitet overfor konge og fellesskap med sine danske brødre. Men da Frederik 6. holdt krampaktig fast ved den franske allianse og fastlandssperringen, førte det til økonomisk krise og hungerkatastrofe for Norge, og i neste omgang til utbredt misnøye med kongens politikk, så stor at han i 1809 ble tvunget til å lempe på sin strenge fastlandspolitikk og tillate lisensfarten på Storbritannia. Da Frederik 6.s utenrikspolitikk i 1812–13 for annen gang førte til ny blokade og hungerskatastrofe i Norge, våknet opposisjonen i Norge til nytt liv. I 1809 organiserte nordmennene det landsomfattende Selskab for Norges Vel, som senere fikk navnet Det kongelige Selskab for Norges Vel. To år senere drev de gjennom kravet om et norsk universitet og i foreningens siste måned gav kongen sin godkjening til at landet skulle få sin egen bank. Da kongen i september 1811 sa ja til at landet skulle få et eget universitet, blev begivenheten feiret i Norge i revolusjonstidens stil med hva man kan kalle en »Nationalfest« over hele landet. I taler, kantater, sanger gikk en og samme tanke igjen slik pastor Schultz uttrykte det i en kantate som ble fremført i Trondheims domkirke:

*Lagt er da, o Norges rige,
Grundvold til din Herlighed.*

Man kan særlig i krigens siste år spore i Norge en voksende misnøye med foreningen med Danmark og fremfor alt med Frederik 6.s politikk. Men det må også understrekes at sprenghenningen av det gamle dobbeltmonarki kom utelukkende som resultat av Carl Johans politikk. Claus Pavels hadde uten tvil rett i det han skrev i sin dagbok ved utgangen av 1814. Ved årets »Begyndelse vare vi Kongen af Danmarks Undersaater, og hos 96 af 100 Nordmænd var det sikkerlig fast Beslutning at blive det til sidste Stund«.

Det norske frihetsverket i 1814 hadde på mange måter en egenartet karakter. Sprenghenningen av den dansk-norske helstaten var konsekvensen av den svenske kronprinsens spill på stormaktenes interesser. Reisningen i Norge blev organisert av den danske tronfølgeren med kongen av Danmarks hemmelige sympati og støtte. Det var embetsmenn og borge-

re, dvs. folk som hadde sin slektsrøtter utenfor Norges grenser som skapte den norske grunnloven, og som tok landets styre i sine hender i 1814.

Selvstendigheten og konstitusjonen var nytt i Norge i 1814. Men forøvrig levde det frie Norge på arven fra foreningstiden. Den sosiale strukturen i landet ble som den hadde vært. Det lokale statlige administrasjonsapparatet fra enevoldstiden ble administrasjonsapparat for det frie Norge og lovverket fra det gamle fellesmonarkiet blev stående som lovverk for den nye staten. Dansk ble riksspråk i Norge og det blev ført lange diskusjoner om dette språket hette norsk eller dansk. I 1814 ble Christiania Norges politiske hovedstad, og Stockholm ble Norges residensby, men København fortsatte å være Norges kulturelle hovedstad som den hadde vært, og det var her våre store diktere, Ibsen, Bjørnson, Lie og Kielland trykte sine bøker. Først i 1924 fikk Christiania tilbake sitt gamle navn, Oslo, og fremdeles – i 1986 – utformes nye paragrafer i Norges grunnlov omhyggelig i en arkaisk dansk språkform.

Vi står igjen hvor vi begyndte. »Firehundreaarig natten«. Myte eller realitet? Svaret på spørsmålet vil i stor utstrekning avhenge av hvilken målestav man bruker. Betrakter man som Sars nasjonal selvstendighet som det høyeste mål for et folk, må svaret bli realitet. Men retter man søkelyset mot det norske samfunn, blir bildet vesentlig annerledes. Norge var under foreningen med Danmark på mange måter et begunstiget land. Det opplevde fra omkring år 1500 en rask økonomisk og befolkningsmessig vekst. Innbyggerne nøt – iallfall under eneveldet – en utstrakt grav av borgerlig frihet inkludert rettsikkerhet. Landet hadde en juridisk fri bondestand, og Norge var i størstedelen av foreningstiden et utpreget lavskattelend. I disse årene vokste det fram en embetsstand og et storborgerskap med slektsrøtter utenfor Norges grenser, som hadde kunnskaper og innsikt nok til å ta landets styre i sine hender da forbindelsen med Danmark ble brutt. Selvstendigheten og konstitusjonen var riktignok noe nytt i Norge, men forøvrig levde den nye norske staten på arven fra foreningstiden. Under en slik synsvinkel blir Peer Gynts »firehundreaarig natt« en myte. La oss slutte med Mary Wollstonecrafts ord fra 1795: »nordmennene forekommer meg å være det frieste samfunn jeg noensinne har sett«.

I riksforsamlingen på Eidsvoll kjempet Nicolai Wergeland mot alt som kunne føre til en gjenforening med Danmark med argumentet: »Hvad Gud haver adskillet, maa intet Menneske tilsammenføje«. Etter 1814 har ikke bare norske, men også danske historikere handlet i samsvar med det. Ja de har faktisk gått lenger enn Wergeland gjorde. De har ikke bare behandlet de to rikers historie etter 1814 hver for seg – noe som kan være logisk og hensigtsmessig – men de har også delt opp det som engang var

en enhet. Foreningstidens historie er omhyggelig splittet opp etter nasjonale kriterier i dansk historie, norsk historie, islandsk historie. I norske historiske oversiktsverker finner man lite om Danmark, og i parallelle danske verker glimrer Norge som regel med sitt fravær. En slik oppsplitting syntes selvfølgelig og riktig i en periode da nasjonalitetsidéen var ledestjerne i europeisk politikk. Men den representerer en stor fare for at man kan begå betydelige metodiske og systematiske feil, for at man tross den største vilje til objektivitet, kan miste vesentlige trekk i den historiske virkeligheten. Dette har i høy grad preget den norske litteraturen om foreningstiden.

Det er i 1985-86 nøyaktig hundre år siden den store danske historikeren Edvard Holm gav ut de to bindene »Danmark-Norges indre Historie under Enevælden 1660-1720« hvor han bevisst gikk inn for å skrive dobbeltmonarkiets historie. Disse to bindene er på mange måter et pionerarbeid som viser hvor fruktbart det kan være å se dobbeltmonarkiet som den enhet det var og å stille de enkelte riksdelene i kontrast opp mot hverandre. Holm kom ikke selv til å følge intensjonene i de to første bindene av sitt hovedverk videre, og ingen dansk eller norsk historiker har gjort det senere. Men hans arbeid skriker formelig etter sin fortsettelse, etter det store verk om de to tvillingrikene med biland i den 434 år lange foreningstiden. Her ligger den store og spennende oppgave som venter på fremtidens danske og norske historikere. Jeg sa fremtidens. Skal vi heller uttrykke oss slik kronprins Frederik gjorde det da han i 1786 gav støtet til landboreformene: »Kan man ikke lige saa godt tage fat i morgen?«.

Omkring 'Danmarks Riges Historie'

AF

HENRIK DETHLEFSEN

I foråret 1889 blev en aftale om affattelsen og udgivelsen af en »illustreret Danmarkshistorie« indgået mellem *Gustav Philipsen* fra det velanskrevne P. G. Philipsens Forlag og et større forfatterkollektiv bestående af universitetsprofessorerne *Edvard Holm*, *Johannes Steenstrup* og *Kr. Erslev* samt universitetsbibliotekar *Julius Fridericia*, rigsarkivar *A. D. Jørgensen*, skolemanden *Arnold Heise* og den med utallige hverv beskæftigede *William Møllerup*.¹ Vor viden om de forhandlinger, der førte frem til aftalen, er temmelig begrænset, men det synes sikkert, at *Jørgensen*, *Heise* og *Møllerup* ikke indviedes i planerne fra begyndelsen. Flere år senere skrev *A. D. Jørgensen* således, at han modtog opfordring til at deltage og først var indstillet på at afvise den, men, da det blev sagt ham at planen ville falde uden hans deltagelse, alligevel sagde ja.² At *Møllerup* og *Heise* var de sidste, som inddrog, fremgår af flere breve, der også viser, at *Erslev* fra først af foretrak *Møllerup*, men at man altså endte med at opfordre også *Heise*.³

Ej heller er det ganske klart, hvorfra initiativet til værket egentlig kom. *Erslev* tillægges som oftest æren, men det tilgængelige kildemateriale, hvori man første gang møder udgivelsesplanerne i begyndelsen af april 1889, tillader ikke en sådan slutning.⁴ Spørgsmålet er vel, om ikke den

¹ Nærværende arbejde bygger på en gennemgang af det særlige »Arkiv vedr. udgivelsen af Danmarks Riges Historie«. Rigsarkivet – private institutioner nr. 10.119. Hvor i det flg. intet andet er anført gælder henvisningerne hertil. – En tak rettes til lektor, dr.phil. *Inga Floto* for råd og vejledning.

² *A. D. Jørgensen*: En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab. Kbh. 1901, s. 162.

³ *Philipsen* til *Erslev* 2. april 1889. Jvf. også *Erslev* til *Philipsen* 2. og 3. april s.å., Ny kgl. Saml. 4462, 4°, KB.

⁴ I tilslutning til arbejdet med DRH-arkivet er også forfatternes brevveksling indbyrdes og med forlæggeren gennemgået for årene c. 1887–1910. Brevene beror i KBs Ny kgl. Samling og Addimenta.

centrale position, Erslev senere opnåede i forbindelse med udgivelsen, og i øvrigt eftertidens vurdering af hans hele betydning for dansk historievidenskab har influeret også i denne sammenhæng. Tesen om Erslev – eller for den sags skyld en hvilken som helst af forfatterne – som idéens ophavsmand modsiges afgørende af, at udgivelsesplanerne først berøres i forfatternes indbyrdes brevveksling hen på sommeren 1889, hvor man skred til opsættelse og underskrivelse af en kontrakt. Den manglende omtale før dette tidspunkt, i det mindste i Erslevs breve til og fra vennen Fridericia eller universitetskollegerne Holm og Steenstrup, medfører – som jeg ser det – at tesen næppe har sandsynligheden for sig, med mindre man antager, at de indledende forhandlinger i denne meget brevskrivende tid er ført mundtligt. På den baggrund er det overvejende sandsynligt, at initiativet var forlæggerens; at den »illustrerede Danmarkshistorie« med andre ord var et bestillingsarbejde. Den valgte arbejdstitel peger vel i øvrigt i samme retning.

Det er denne Danmarkshistorie – eller *Danmarks Riges Historie* (DRH) som den senere kom til at hedde – Aksel E. Christensen har karakteriseret som »vort lands mest fuldstændige og helstøbte videnskabelige grundbog«. ⁵ Denne vurdering er vistnok almindeligt anerkendt og derfor turde det være en vigtig opgave at undersøge DRHs baggrund, tilblivelse og tendens.

I et foredrag for Historisk Samfund 1974, hvorunder den netop citerede karakteristik af DRH faldt, gav Aksel E. Christensen i et forsøg på at beskrive visse historiografiske udviklingslinier i perioden 1890–1914 en kort, men grundlæggende oversigt over tilblivelsen og indholdet af »det mærkværdige og stadig levende storværk Danmarks Riges Historie«, ⁶ der udsendtes i 188 hæfter fra august 1896 til januar 1907. Christensen hæftede sig bl.a. ved DRHs »ejendommelige enhedspræg«, der skulle give sig til kende ikke blot ved titelbladenes udformning, der er gjort »med den tydelige hensigt at skjule det personlige forfatterskab«, ⁷ men også ved manglen på en fælles introduktion eller afsluttende redegørelse. Ifølge Christensen var DRH en udfordring fra de unge, Erslev og Fridericia – grænsen gik i 1889 ved 40 år – til de gamle, Holm og Steenstrup. Hvad vi her møder, er den efterhånden veletablerede forestilling om tilstedeværelsen af en udtalt modsætning i perioden ca.

⁵ Aksel E. Christensen: *Fra Kr. Erslev til Erik Arup*. Trykt i: *Linier i dansk historieskrivning i nyere tid* (ca. 1890–1950). Udg. af Den danske historiske Forening, Kbh. 1976, s. 19. Også i Leo Tandrup: *Ravn*. Kbh. 1979, bd. II, s. 136–43 findes et kortere stykke om DRHs tilblivelse.

⁶ Aksel E. Christensen, *op.cit.* s. 15.

⁷ *Ibid.* s. 16.

1880–1900 mellem en konservativ/liberal og en radikal historikertradition, mellem et sammenbrydende nationalliberalt paradigme og et fremskridtsparadigme under etablering.

Ikke mindst på denne baggrund fremtræder DRH som lidt af et paradoks, som et – igen med Christensens ord – »ejendommeligt projekt omkring et utroligt team«. Anerkender man uden forbehold eksistensen af en stærk modsætning i historikermiljøet på værkets forberedelses- og udgivelsestidspunkt, kan det falde særdeles vanskeligt at forklare, at DRH overhovedet blev til. Delte vandene sig virkelig mellem traditionisterne Holm og Steenstrup på den ene side og det radikale makkerpar Erslev og Fredericia på den anden, så virker det overraskende, at de selvsamme mennesker kunne samarbejde – og det endda rigtig godt – i et projekt af sådanne dimensioner, som DRH vitterligt var.

Umiddelbart kan paradokset søges hævet på to måder. Man kan hævde, at den modsætning, som adskillige forskere har argumenteret så overbevisende for, ikke var blot tilnærmelsesvis så skarp, som det er antydnet; evt. at skismaet slet ikke fandtes i virkelighedens verden, men derimod er et produkt af eftertidige historikeres teoridannelser, der med udgangspunkt i en konception om traditionsskiftenes mere eller mindre hyppige forekomst indlæser en modsætning i tiden, som ikke var der. Det er dette synspunkt Aksel E. Christensen til en vis grad giver sin tilslutning, når han et sted siger, at »det [er] langtfra givet, at divergenserne indenfor historikerne dengang traadte saa stærkt frem som senere, da modsætningerne mellem de radikalt kritiske og de nationalt konservative blev mere bevidste... I 1890erne fremtraadte historikerne hver især som markante personligheder, og der var tale om højt kultiverede mennesker, der formulerede sig indenfor den tids strenge hæfligheds rammer«. ⁸

Den anden forklaring kunne være, at modsætningerne var der, men at man for en tid lagde dem på hylden for at skabe den Danmarkshistorie, der var så tiltrængt. Det er vist nærmest dette, der er Ellen Jørgensens tanke, når hun karakteriserer DRH som »et patriotisk Foretagende, ... [hvor] de syv Forskere, der 1889 lovede at være med, satte deres eget til Side og glemte Meningsforskelle for at kunne samvirke«. ⁹

Også på et andet punkt har DRH givet anledning til forskellige tolkninger, idet flere har fundet, at især Erslevs bidrag, værkets andet bind, »Den senere Middelalder«, ikke fuldt ud honorerede syntesens krav, og at det, der i Erslevs tilfælde kunne ligne et problem, var hele den

⁸ Ibid. s. 22.

⁹ Ellen Jørgensen: *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede*. Kbh. 1943, s. 158–59.

radikale traditions.¹⁰ Meget i dén diskussion synes dog at bero på en generel usikkerhed overfor syntesebegrebet og dets funktion, et forhold, der skal uddybes nærmere nedenfor.

Med udgangspunkt i disse to hovedproblemer – modsætningerne i historikermiljøet i slutningen af forrige århundrede og syntesens status i tidens tradition – skal jeg i det følgende ved hjælp af det særlige *Arkiv vedr. Udgivelsen af DRH* supplere Aksel E. Christensens redegørelse for værkets tilblivelse og afslutningsvis knytte nogle bemærkninger til vurderingen af dets syntesekarakter.

Forberedelserne (1889–95)

Hen på sommeren 1889 var de indledende forhandlinger om udgivelsen af en illustreret Danmarkshistorie nået så vidt, at en kontrakt i tolv punkter kunne opsættes og underskrives.¹¹ Heri fastsattes værkets omfang til 200 16-sidige ark inklusive mindst 1200 tekstbilleder.

Kontraktens foreløbige overslag over fordelingen af tekstsider mellem forfatterne tildelte Steenstrup 550 sider til afsnittet om oldtiden og den ældre middelalder (til 1241), Erslev 450 sider til den senere middelalder, mens Heise og Møllerup, der skulle dele det 16. århundrede imellem sig, tildeltes henholdsvis 200 og 150 sider til tidsrummene 1497–1536 og 1536–88. Fridericia fik til tiden 1588–1699 400 sider, Holm 500 sider til det 18. århundrede, 1699–1814, og endelig A. D. Jørgensen 300 sider til en fremstilling af perioden 1814–63. Til disse tilsammen 2550 tekstsider skulle yderligere lægges 550 sider til illustrationer og 100 sider til register, indholds- og billedfortegnelse, i alt 3200 sider eller 200 ark. Denne fordeling var kun foreløbig, idet man tillod overskridelser, så det samlede antal ark kunne udgøre op til 250.

Periodiseringen, der altså satte skel ved årene 1241, 1497, 1536, 1588, 1699 og 1814, var traditionel. I tre tilfælde var det ved kongeskifter, i de resterende ved andre vedtagne skel: Kalmarunionens fornyelse 1497, »Reformationsherredagen« i København 1536 og Kielerfreden 1814. Endda fandt man senere anledning til at opgive delingen ved 1497, der jo indebar, at Erslev og Heise begge skulle give et bidrag til kong Hans' historie, og skellet flyttedes bagud i tid, således at Heise startede sin fremstilling ved kong Hans' kroning 1481.

Førsteoplaget fastsattes til 4200 eksemplarer og honoraret til 150 kr.

¹⁰ Velkendt er eksempelvis Christensens formulering, at Erslevs bidrag var at ligne med en »perlesnor« eller »mosaik«, der dog manglede nystrukturering omkring kildeproblemerne, op.cit. s. 25.

¹¹ Kontrakten blev underskrevet 17. juni 1889, Erslevs bekræftede kopi foreligger.

arket. For hvert antal af 250 eksemplarer, der tryktes udover de 4200, var forfatterne berettiget til et tillægshonorar på 10 kr.

Af et kontraktudkast var det fremgået, at forfatterne for egen regning måtte antage sagkyndig bistand til redaktion og forberedelse af billedstoffet, men efter Steenstrups indgriben rettedes dette til, at forlæggeren skulle afholde de dermed forbundne udgifter.¹² Som billedredaktør ansattes Møllerup. Bestemmelserne for billedstoffets art er interessante, idet det udtrykkeligt bemærkes, at »Værket kun maa indeholde »autentiske« Billeder, det vil sige Gengivelser af Bygninger, Genstande, Skriftstykker og Billeder, der virkelig hidrører fra det foreliggende Tidsrum, dog eventuelt med Indbefattelse af Rekonstruktioner og paa Kildestudium hvilende Planer og Kort, derimod ikke moderne Fantasisfremstillinger af Fortidsbegivenheder«. Herved udelukkede man dog ikke »egentlige Bogprydelser, som Omslags- og Titelbilleder, Friser, Initialer og Slutvignetter, hvis Forlæggeren maatte ønske sliG Udsmykning af Værket«.

I kontrakten bestemtes, at forfatterne skulle have det samlede manuskript klar til aflevering d. 1. juli 1896, hvorefter forlæggeren skulle lade det udgive i leveringer indenfor en periode af syv år. Af honoraret ville de 100 kr. forfalde til udbetaling ved afleveringen, de resterende 50 kr. ved udgivelsen. Imidlertid ønskede både Philipsen og forfatterne, at udgivelsen skulle påbegyndes tidligere, og det bestemtes derfor kontraktligt at afholde et møde i slutningen af 1891 for her at få afgjort om noget sådan kunne komme på tale. Forhindredes én af forfatterne i at fuldføre opgaven, forpligtede de øvrige forfattere sig til enten selv at fuldføre det manglende eller »at formaa en kyndig Mand« dertil.

Endelig fastsatte kontrakten, at Philipsen måtte udgive værket i det antal leveringer og den rækkefølge, som han fandt passende, og gav bestemmelser for forlagsret, frieksemplarer og korrekturlæsning. På Fridericias initiativ indsattes med støtte fra Holm en afsluttende paragraf om forfatternes oversættelsesret, skønt Holm nu ikke troede, at den ville »faa praktisk Betydning, i det mindste ikke videre end til en Oversættelse i forkortet Skikkelse«.¹³

Allerede før underskrivelsen af kontrakten i juni 1889 havde Erslev, som den ene af forfattergruppens »hovedforhandlere«, påbegyndt den praksis at udsende rundskrivelser i hvilke han redegjorde for aktuelle spørgsmål i tilknytning til udgivelsesplanerne og udbad sig medforfatternes kommentarer. Det første cirkulære afgik fra hjemmet på Vodrofsvej i begyndelsen af maj og med det fulgte den foreløbige kontrakt, som det

¹² Steenstrup til Erslev 3. maj 1889.

¹³ Rundskrivelse nr. 1 af 2. maj 1889.

var lykkedes Steenstrup og ham selv at forhandle sig til rette om med Gustav Philipsen. I cirkulæret bad Erslev de øvrige meddele »hvilke Indvendiger de maatte have at gjøre, og særlig at oplyse, hvorvidt de ønsker Kontrakten drøftet mundtlig i Fællesskab«. ¹⁴

Steenstrup og Mollerups kommentarer gives med det lille, især for Steenstrup karakteristiske »set« og i alt væsentligt accepterede også Fridericia, Holm og Heise kontraktudkastet. Alene fra A. D. Jørgensen fremkom mere principielle indvendinger, der til gengæld er interessante derved, at de viser, at Jørgensen – i det mindste på dette tidlige stadium i forberedelserne – var ikke så lidt forsigtig i sine forhåbninger til arbejdet og med sin tillid til kollegerne.

Jørgensen indledte med at tage afstand fra den foreløbige titel: »Illustreret Danmarkshistorie« forekommer mig at være en alt for stor indrømmelse overfor billederne. Kan vi ikke nøjes med Danmarks eller Det danske folks historie?« Dernæst var det hans opfattelse, at overskridelsesretten, der i kontrakten var fastsat til 50 ark eller 25%, burde fordeles ligeligt mellem forfatterne, »da overskridelser jævnlige volder rivninger og misforståelser«. Videre spurgte han, om »det ikke udtrykkelig [burde] bemærkes, at hver enkelt forfatter har ret til at fremstille sit tidsrum uden censur fra de andre forfattere og forlæggerens side? For mit vedkommende kunde det muligvis få betydning«. Og endelig mente han, at forlæggeren burde pålægges en pligt til enten at udgive de enkelte dele selvstændigt eller udlevere dem til forfatternes fri rådighed, dersom det viste sig, at det store foretagende ikke kunne fuldføres.

Erslevs anden rundskrivelse var i mangt og meget et svar til A. D. Jørgensen. Efter at have averteret et diskussionsmøde til afholdelse lørdag den 25. maj, hvorunder også Philipsen ville komme til stede, gengiver Erslev resultatet af de sonderinger, han har foretaget hos forlæggeren i anledning af forfatternes bemærkninger. Det var Erslevs indtryk, at Philipsen næppe ville fastholde titlen, dersom forfatterne var imod, men problemet var »jo det, at finde en Titel, der er særkjendelig uden ledsagende Forfatternavne, da man dog ikke kan citere de 7 Forfatternavne«. ¹⁵

Spørgsmålet om fordelingen af overskridelser og en eventuelt kontraktlig fastsættelse af den enkelte forfatters frihed i fremstillingen berørtes ikke af Erslev i denne sammenhæng, men til gengæld kom man Jørgensen

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Rundskrivelse nr. 2 er udateret, men er afgang fra Erslev mellem 15. maj, hvor Heise som den sidste har gjort sine bemærkninger til rundskrivelse nr. 1, og 25. maj, hvor det annoncerede diskussionsmøde afholdtes.

i møde i spørgsmålet om grænserne for forlæggerens rådighed over manuskriptet.¹⁶

Fra det nævnte diskussionsmøde stammer sikkert den indbyrdes aftale mellem forfatterne, der i tre paragraffer fastlagde, 1. at der fra omkring 1891 skulle afholdes et halvårligt møde mellem forfatterne, 2. at den kontraktfastsatte sidefordeling ikke kunne ændres uden indbyrdes samtykke, og at *hver enkelt* forfatter måtte overskride sit sidetal med 25%, samt 3. at »Hver enkelt Ff. er berettiget til at fremstille sit Tidsrum uden Censur fra de andre Ff.s Side. Dog bør Ff. naar han paa et væsentligt Punkt kommer frem til en fra den gængse stærkt afvigende Opfattelse berøre det paa et af de i Paragraf 1 nævnte Møder og høre de Indvendinger, der derved kunde fremkomme. Fremdeles paalægges det de Ff., hvis Tidsrum grænser op til hinanden, at konferere indbyrdes for at Gentagelser kan undgaas og altfor skrappe Modsætninger i Opfattelsen kan afdæmpes«.¹⁷

Det kunne vel være fristende at tolke denne aftale som et forsøg på at foregribe modsætninger mellem konservative og radikale, hvad man dog næppe kan. Aftalens første punkt om halvårige møder er Fridericias idé.¹⁸ Sammenholdes de øvrige punkter med A. D. Jørgensens indvendinger i første rundskrivelse og Erslevs svar i den anden, så efterlader den indbyrdes aftale det indtryk, at den først og fremmest var en imødekomelse til Jørgensen. I en vis forstand *skulle* aftalen altså forebygge modsætninger, nemlig dem, A. D. Jørgensen så stærkt følte mellem sig selv og de »professionelle«.

Det forhold, at forfatterne var bundet til andre opgaver, der for enkeltes vedkommende udmøntedes i større skriftlige arbejder i dette tidsrum, gjorde, at beskæftigelsen med den illustrerede Danmarkshistorie kun kunne blive én opgave blandt mange, og at udgivelsen først påregnedes at kunne begynde fra 1896. Netop ved denne tid indledte Kr. Erslev sin betydningsfulde omstrukturering af undervisningen i historisk metode ved Universitetet. Således afholdtes fra 1887 og de næste mange år de helt nymodens, tysk-inspirerede »øvelser i historisk granskning«, et

¹⁶ I kontraktens pkt. 11 indføjedes: »Hvad det af undertegnede Jørgensen forfattede Afsnit angaar, fastsættes, at hvis der efter min Død skal foranstaltes en ny Udgave eller et nyt oplag af Værket, kan min Fremstilling kun optages deri efter særlig Overenskomst mellem mine Arvinger paa den ene Side og de øvrige Forfattere samt Forlæggeren paa den anden Side«.

¹⁷ Erslevs koncept til aftalen er udateret, men det synes rimeligst at henlægge den til det omtalte diskussionsmøde.

¹⁸ Rundskrivelse nr. 1.

arbejde, der satte sig spor i »Grundsætninger for Historisk Kildekritik« fra 1892, »Oversigt over Kilderne til Danmarks Historie i Middelalderen« fra samme år, »Oversigt over Middelalderens Historie«, der udkom i tre bind i årene 1891–95, en omfattende udgivervirksomhed samt endelig en række epokegørende afhandlinger til Historisk Tidsskrift.

Af de øvrige forfattere var Edvard Holm fra 1891 og helt frem til 1912 i stadigt arbejde med sin monumentale »Danmark-Norges Historie fra Den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse«, mens kollegaen Johannes Steenstrup med sin større tilbageholdenhed overfor monografien som fremstillingsform udsendte afhandlinger udsprunget af studier i meget forskellige emner.

Også for de resterende var tiden knap. Rigsarkivaren A. D. Jørgensen forberedte sin »Peder Schumacher Griffenfeld«, der udkom i to bind 1893–94, og fra Fridericias hånd kom i 1894 den betydelige »Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IVs Død til Enevældende Indførelse 1648–1660«, et værk som blev til sideløbende med det forfatteren aldeles trivielle arbejde som underbibliotekar ved universitetsbiblioteket. Heise var, ligesom også Møllerup, stærkt bundet af undervisningsvirksomhed, først som overlærer i Roskilde, men fra 1892 som rektor i Viborg.

Selv om vi er slet underrettet om den del af forberedelsesperioden, der strækker sig fra kontraktunderskrivelsen i juni 1889 til foråret 1894, så er der dog næppe tvivl om, at arbejdet med Danmarkshistorien havde 2. prioritet.¹⁹ Det kontraktbestemte møde i slutningen af 1891 mellem forfattere og forlægger har, hvis det overhovedet er blevet afholdt, ikke afsat sig spor. Vi ved heller ikke om de planlagte halvårslige forfattermøder fra samme tidspunkt er blevet en realitet. I forsommeren 1894 er man imidlertid blevet klar over, at udsigterne for afleveringen af det samlede manuskript i sommeren 1896 ikke var lovende, hvorfor Steenstrup og Erslev på forfatternes vegne henvendte sig til Gustav Philipsen.²⁰ Løsningen blev den ganske ejendommelige, at man enedes om en kontraktændring, der indebar, at forfatterne solidarisk forpligtede sig til løbende at

¹⁹ DRH-arkivet har ingen stykker fra denne periode. Brevvekslingen mellem forfatterne er heller ikke for denne tids vedkommende meget givende. Dog understreger den næsten fuldstændige mangel på omtale af udgivelsen hovedpunktet: at arbejdet med DRH var en bibeskæftigelse.

²⁰ Af en redegørelse for arbejdet med DRH, som Erslev i sommeren 1906 sendte nordmanden Taranger i forb. m. forberedelsen af en tilsvarende Norges Riges Historie, fremgår, at kun 25 ark var færdige i forsommeren 1895, hvorefter man vedtog at ændre den aftalte udgivelsesmåde. Imidlertid kom kontraktændringen allerede i 1894, så på dette tidspunkt må det være blevet klart, at tidsfristen ikke kunne overholdes.

levere så meget manuskript, at der til stadighed var tilstrækkeligt til uafbrudt udgivelse.²¹

Den ordning, man således nåede frem til, kunne synes at være rene formalia, men var det bestemt ikke. Erslev gjorde ved en senere lejlighed opmærksom på dens praktiske følger: »Paa den Maade kom man ind paa den ejendommelige Udgivelsesmaade, at Forff. skiftedes, saaledes at der udkom $\frac{1}{3}$ af hvert Bind og saa toges fat paa et andet. Kun paa den Maade kunde den regelm. Udgivelse naas, men Methoden har jo store Mangler. For Forfatterne den, at hver maatte trykke Begyndelsen af sin Del længe før hans Formand var naaet til at skrive Slutningen paa sin. For Læserne, at Interessen spredtes. For Ejerne, at de maatte ligge inde med et umaadeligt Antal af løse Hæfter«. ²²

Værre var det dog, at kontraktændringen fik indgribende betydning for værkets status som syntese. Netop det, at hver forfatter måtte arbejde uden at kende formandens hovedsynspunkter og resultater – et problem som kun Steenstrup og senere Niels Neergaard undgik – influerede på hele dets anlæg og form og gjorde i praksis paragraf 3 i den ovenfor citerede indbyrdes aftale mellem forfatterne aldeles værdiløs.²³

I efteråret 1895 døde *Ludvig Philipsen*, den ene af de to anker mænd i det Philipsenske forlag. Broderen Gustav stod da tilbage som leder af forretningen, en situation, han selv opfattede som mindre heldig. Kort efter indledte han derfor en serie forhandlinger, hvis resultat – via en forlagsfusion – blev, at han frigjordes fra det byrdefulde arbejde. Medvirkende til beslutningen var måske også, således som han selv senere udtrykte det, at »det i vor næsten tyveaarige Virksomhed var lykkedes at danne et værdifuldt Grundlag for et Forlags Trivsel, men ... at Tiden var inde, for at den virkelige, geniale Købmand traadte til for at mønte Guldet ud af Barrerne«. ²⁴

Den »geniale Købmand« hed *Ernst Bojesen*. Skønt næsten glemt nu, var netop han både berømt og berygtet i slutningen af det forrige århundre-

²¹ Af rundskrivelse nr. 3, dateret 22. maj 1894, fremgår, at forfatterne på et møde 15. maj har aftalt henvendelsen til Philipsen og vedtaget en afleveringsplan iflg. hvilken det samlede manuskript skulle være klart 1. juli 1899. Rundskrivelsen gengiver Philipsens imødekommende svar af 18. maj og oplyser, at forlæggeren står fast på sommeren 1896 som udgivelsestermin.

²² Redegørelsen til Taranger, pkt. 1 og 2.

²³ I Taranger-redegørelsens pkt. 6 hedder det således: »Bortset fra denne Aftale aftales i øvrigt i Fællig kun Retskrivning og en nogenlunde ensartet Behandling af Egennavne, Værkets formelle Inddeling i Bøger og Afsnit, Forklaringer til Billeder o.l. Ellers overlodes der hver fuld Frihed, og der har heller ikke underhaanden været Tale om synderligt Samarbejde«.

²⁴ Gustav Philipsen: Af min urtegaard. Kbh. 1923, s. 59–61.

de. Bojesen begyndte i boghandlerfaget hos den idérige, men forretningsmæssigt usikre Fr. Wøldike. Efter læretiden åbnede han en bog- og papirhandel i Skindergade sammen med en kompagnon, men forholdene blev snart hans initiativ for trange, hvorfor han brød kompagniskabet og startede en papir- og kunsthandel i Vimmelskaftet. Af forretningens artikler var især »spøg- og skæmt«-sortimentet righoldigt, hvad der var i god overensstemmelse med Bojesens ry som festarrangør og fornøjelsesråd for borgerskabet.

Forlagsvirksomhed tiltrak ham og han begyndte snart at udgive forskellige, i den lettere genre beliggende bøger og hefter. Eksempelvis var det ham, der skabte de populære »Juleroser«, »Børnenes Juleroser« og »Blæksprutten«. Ernst Bojesens første forlagsbedrift var »Holbergs Komedier«, der lanceredes som »jubel-udgave« 1883–88 med illustrationer af Hans Tegner og efterord af Georg Brandes – ingen ringere! Holberg-udgaven solgtes i 4.000 eksemplarer med en samlet omsætning på 300.000 kr., en i datiden overordentlig succes. Tegnernes illustrationer indbragte tillige en fortjenstmedalje i guld efter udstilling i København og en guldmedalje ved verdensudstillingen i Paris 1888.²⁵

Allerede 12. november 1895 var forhandlingerne om forlagssammenlutningen tilendebragt og en tegningsindbydelse til det nystiftede aktieselskab Nordisk Forlag udsendtes, hvori det bl.a. hed, at »Bestyrelsen for fornævnte Selskab har købt pr. 1. Januar 1896 de P. G. Philipsen og Ernst Bojesen tilhørende betydelige Forlagsforretninger samt det Kgl. Hofmusikhandel (Henrik Hennings's Efterfølger, Aktieselskab) tilhørende Forlag for henholdsvis 400.000 Kr., 200.000 Kr. og 160.000 Kr.«.²⁶ Ernst Bojesen og Hennings ansattes som administrerende direktører på livstid, mens Philipsen overtog hvervet som bestyrelsesformand i selskabet og dermed muliggjorde den glimrende politiske karriere, der senere blev ham til del.

For forfatterne af den illustrerede Danmarkshistorie betød fusionen, at de i fremtiden skulle komme til at arbejde tæt sammen med Bojesen om værkets udformning, en udsigt ikke alle var ganske tiltalte af. Ernst Bojesens ry som storgrosserer i den mindre anerkendte morskabsbranche havde allerede tidligt fået Ludvig Philipsen til at tage afstand fra »juleroseriet« som det iværksattes af Bojesen, og fra Arnold Heise lyder det pessimistisk i et brev til Erslev: »Ritzau telegraferede igaar Verden rundt, at Philipsen og E. Bojesen m.fl. staar i Begreb med at slaa sig

²⁵ En indforstået og sympatisk karakteristik af Bojesen er givet i H. P. Rohde: Ernst Bojesen. Storforlægger i humor, kunst og oplysning. Kbh. 1958. Se også Aleks. Frøland om Philipsen og Bojesen i DBL, 3. udg.

²⁶ Rohde, op.cit. s. 69.

sammen til én forretning med E. Bojesen som Direktør. Jeg tænker, at det ikke bliver til noget. Under E. B.'s Direktion er jeg bange for, at vi bliver degraderet rent til at blive staffage for hans Billeder, og det skulde dog ikke være Meningen. Er vi i det hele taget bundne ved Kontrakten, hvis noget saadant sker?²⁷

Midt i november indkaldte Erslev på Philipsens initiativ medforfatterne til et møde for at de alle kunne få lejlighed til at træffe Bojesen. Før forlæggerne ankom, drøftedes en række spørgsmål, der trængte sig på i forbindelse med den nært forestående udgivelse af Danmarkshistorien, således bl.a. en mulig kontraktændring i forbindelse med forlagssammenslutningen, de enkelte binds inddeling og titelspørgsmålet, der endnu ikke havde fundet nogen løsning på trods af den allerede i 1889 af A. D. Jørgensen fremsatte indvending mod »Illustreret Danmarkshistorie«.²⁸

Beslutninger kom det først til på et forfattermøde fjorten dage senere, 1. december 1895, hvor bestemmelser for retskrivning, kursivering, kolonnetitler og register fastlagdes. Tilsyneladende i stor enighed, dog med en enkelt indvending fra Jørgensen, der ønskede registre til hvert bind, mens flertallet foretrak et samlet for hele værket. På mødet valgtes Erslev til tillidsmand, i første omgang med to specifikke opgaver: for det første at fremskaffe en erklæring fra Gustav Philipsen om dennes fortsatte økonomiske forpligtelser overfor forfatterne og dernæst at fremføre forfatterens synspunkter overfor Bojesen i anledning af den kontraktændring, man havde i tankerne.²⁹

Kontraktændringen, den anden af sin art, fulgte midt i december.³⁰ Dens væsentligste punkt er en forøgelse af værkets samlede omfang fra 200 til 215 ark, hvilket først og fremmest kom A. D. Jørgensen til gode, som tildeltes 480 mod oprindeligt 300 sider til sit tidsafsnit. Adskillelsen mellem Heise og Erslevs afsnit ved 1481 i stedet for 1497 indføjedes.

Samme dag, 14. december, afholdtes det tredje forfattermøde indenfor kun en måned, hvori også Bojesen deltog. Værkets inddeling i bøger og afsnit afsluttedes, Møllerup fik foreløbig 600 kr. for hvervet som billedredaktør indtil udgangen af 1895 og man drøftede den måde, hvorpå udgivelsen skulle indledes, »Startningen« som man kaldte det.³¹ Det var

²⁷ Heise til Erslev 12. november 1895.

²⁸ Rundskrivelse nr. 4, dateret 13. november 1895. Mødet afholdtes den flg. søndag.

²⁹ Mødet indkaldtes med den udat. rundskrivelse nr. 5, der gav dagsordenen. Erslevs mødereferat foreligger.

³⁰ Kontraktændring af 14. december 1895 underskrevet af Bojesen. Også Heise ønskede til stadighed mere plads, men fik det ikke, jvf. Heise til Erslev 3. oktober samt 12. og 24. november 1895.

³¹ Mødet indkaldtes med rundskrivelse nr. 6, dat. 6. december. Erslevs mødereferat foreligger.

planen til en begyndelse at udgive et ordinært førstehefte samt en subscriptionsindbydelse, der skulle bringe prøver på værkets forskellige dele og dets illustrationer. Yderligere ville forlaget lade de to næste hefter fremlægge i bogladerne til eftersyn og anmeldelse. De tre første hefter skulle repræsentere hver sit bind. På mødet understregede Jørgensen, at hans del ikke burde udkomme først.

Titelspørgsmålet var som sagt stadig uløst. Flere forslag havde været på tale. »Illustreret Danmarkshistorie« vandt, som vi har set, ingen genklang. Allerede i 1889 havde Erslev som svar på den jørgensen'ske kritik spurgt, om der ikke var »noget at finde i Retning af Danmarks Historie in Einzeldarstellungen?«, en titel ihverfald Heise kunne acceptere, dersom undertitelen ændredes i retning af »fra de ældste Tider til vore Dage«. ³² Også den korte »Dansk Historie« samt de af Jørgensen tidligere foreslåede »Danmarks Historie« og »Det danske Folks Historie« var på tale, men valget faldt til sidst på »Danmarks Riges Historie«, dog ikke enstemmigt, idet Steenstrup, Holm og Heise var imod, Erslev, Fridericia, Møllerup, Jørgensen og Bojesen for.

Heise fandt titelen »Danmarks Riges Historie« lidt højtidelig, men var positiv overfor dens implikationer: »Jeg har for min Person nogen Betænkelighed ved paa den Maade at sætte mit Arbejde ind i Rækken: Saxo, Huitfeldt, Holberg, og saa – os! ... Men paa den anden Side fremhæver denne Titel, at det er Danmarks Riges Historie, d.v.s. den politiske og Statshistorien, der er det centrale i Værket, medens »Kulturhistorien« kommer i anden Række, og det har jeg i og for sig intet imod«. ³³

Således fik også titelen og det, de enkelte forfattere forbandt dermed, indflydelse på DRHs muligheder som syntese.

Udgivelsen (1896–1907)

Allerede i 1860 havde litteraturhistorikeren N. M. Petersen opgivende spurgt: »Hvo kan give os en Fædrelands Historie, der kan stilles ved siden af Holbergs? ... Endnu have vi ingen, og det er over hundrede Aar siden han døde. Have vi ingen Historiekrivere haft? Eller vilde de ikke? Til vor Ydmygelse maa vi sige: de kunde ikke«. ³⁴

Fra et forretningsmæssigt synspunkt er der næppe grund til at betvivle, at udgivelsen af DRH således udfyldte et tilstedeværende behov, hvilket

³² Heise til Erslev 12. og 24. november 1895.

³³ Heise til Erslev 3. oktober 1895.

³⁴ N. M. Petersen: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. 2. udg. Kbh. 1871, bd. IV, s. 488; jvf. Ellen Jørgensen, op.cit. s. 158 og Tandrup, op.cit. s. 136–137.

til en vis grad kan forklare værkets succes. Men når det lykkedes at afhænde DRH i henvend 8.000 sæt, så var forlæggeren Ernst Bojesen og hans salgsmetoder nok en i det mindste ligeså betydningsfuld årsag. Bojesens indsats kan, når DRHs størrelse og omfang tages i betragtning, næppe undervurderes, for der var dengang, som nu, meget rigtigt i Marcus Rubins kommentar som den fremsattes i et brev til Erslev: »Egentlig burde et Forfatterskab i vor Tid langt hellere være på tyve Sider end paa fyrretyve Ark. Det første læser Folk, det sidste ??«. ³⁵ Problemet, som Bojesen anskuede det, var imidlertid ikke om folk læste, men om de købte.

Og købe, dét kunne han få folk til. Allerede i sine første leveår viste Nordisk Forlag sig at være en glimrende økonomisk forretning. Ved siden af DRH tegnedes succesen med udgivelsen af det populærvidenskabelige tidsskrift »Frem«, der før førsteheftets udgivelse havde 50.000 tilmeldte abonnenter alene i Danmark. Også på den skønlitterære front sad Bojesen i held. Det var under hans lederskab, at forlaget fik ansete navne som Johs. V. Jensen, Agnes Henningsen, Harald Kidde, Henri Nathansen, Edith Rode og Vald. Rørdam i »stald«.

DRHs store afsætning skyldtes væsentligst, at Bojesen tog kolportagen i brug. Bevæbnet med subscriptionsindbydelser og prøvehefter drog en græshoppesværme af kolportører gennem landet og afsøgte hver eneste afkrog i jagten på kunder. Et brev fra Bojesen til forfatterne af DRH er bevaret, hvori forlæggeren i en for ham usædvanlig behersket stil og skrift i detaljer beskriver kolportagesystemet og foreslår en oplagsforøgelse for de – må man tro – temmelig verdensfjerne, lærde herrer. DRHs salg ved kolportage krævede en kontraktændring, idet originalkontrakten kun tillod udgivelsen af 4.200 sæt. Derfor fulgte 3. og 4. kontraktændring i henholdsvis juni 1896 og maj 1897. I første omgang (1896) indførtes blot et tillægshonorar for hvert antal af 250 sæt, der solgtes udover 4.000, samt regler for afgiften til kolportørerne og den årlige opgørelse heraf, men i 1897 ændredes grundhonoraret fra 150 til 315 kr. arket ved et oplag på 9.200. Allerede det første honorarbeløb havde Erslev fundet højt, men det andet beløb sikrede hver af forfatterne en overordentlig betydelig indtægt. Således udbetaltes til Erslev selv 14.647,50 kr. for middelalderbindet, i alt 46½ ark eller 744 sider. ³⁶

Det var ikke orkestrets blide instrumenter, der toges i anvendelse i den

³⁵ Lorenz Rerup (udg.): Marcus Rubins brevveksling, nr. 422, Rubin til Erslev 3. juni 1897.

³⁶ Forlagets afregning med Erslev 29. marts 1905. Beløbet kan passende sammenholdes med Erslevs årsløn, der iflg. Universitetets Årbog 1891/92, s. 426, det flg. år udgjorde 4.250 kr.

reklamekampagne, som fulgte udgivelsen af DRH. Til samtlige dagbladsredaktører lod Bojesen udsende en imponerende tryksag, der i blomstrende vendinger omtalte udgivelsen, en tekst, forlæggeren gerne så optaget i bladene. Den af Erslev forfattede subscriptionsindbydelse var mere afdæmpet, omend man også her sporer den gode vilje.³⁷ Hertil kom så endelig den formue, som anvendtes på vinduesudstyr, der udsendtes gratis til boghandlerne. Det drejede sig om »historiske dokumenter som Kalmarunionsbrevet i facsimile, svære segl i papmaché saa store som grydelaag, historiske billeder og, som det festligste af det hele, det gamle Dannebrogssflag fra Lübeck«.³⁸

Ikke alle fandt reklamefremstøddet lige smagfuldt. Under pseudonymet »Alceste« – det var Herman Bang – stod i Aftenbladet d. 30. august 1896 et bidende ironisk angreb på Bojesens felttogsagtige kampagne, hvori det bl.a. hed: »Hr. Bojesen, der alle Dage har vidst, hvad et Slagord betød for Salget og paa en Plakat, har for sin Danmarkshistorie fundet Slagordet for alle Slagord: han har, i en lykkelig Stund, benævnet sin Fædrelandshistorie, der slutter med Aaret 1865, *det nittende Aarhundredes Jubilæumsskrift* ...«³⁹ Bang morede sig over det af Bojesen anvendte udtryk »Agitationsmateriel«, der var »uvurderligt; det minder maaske – man ved ikke ret hvorfor – en Smule om *Frelsens Hær*, men i og for sig er Ordet vidunderligt og selve Materiellet er ligesaa udmærket som dets Navn«. Af materiellet fremhævede Bang dels fanen og foreslog spydigt, at man lod musikforlaget, der jo var indgået i Nordisk Forlag, komponere en march, »thi til en Fane hører en March«, dels Bojesens plakat: »Dette Ypperste i Agitationens Tjeneste er da ... en Kolossal-Plakat ... Denne to Alens Plakat bør, efter Forlagets Raad, anbringes udenpaa Huset, hvis den er for »stor til Vinduesplakat«. Og Hr. Bojesen tilføjer, at skulde der udenfor Huset ... findes *isjænefaldende Steder*, hvor Kolossen kunde anbringes, da stiller Nordisk Forlag i sin Iver for den historiske Videnskab gjerne flere Exemplarer til Kundens Tjeneste«.

DRHs forfattere har ikke efterladt sig vidnesbyrd om deres opfattelse af alt dette, men ubegrundet er det næppe at antage, at honorarstørrelsen – også før den forhøjedes – har skabt en vis fleksibilitet. I det mindste lyder der ingen beklagelser fra Arnold Heise, der ihvertfald før forlagsfusionen, som vi har set det ovenfor, udtrykte visse forbehold overfor Bojesens metoder.

En helt afgørende side af forlæggerens arbejde med en udgivelse bestod

³⁷ Den endelige udformning af subscriptionsindbydelsen kendes ikke. Indlagt i rundskrivelse nr. 10 findes en korrektur, der dog underkastedes flere rettelser.

³⁸ Rohde, op.cit. s. 130.

³⁹ Aftenbladet 30. aug. 1896, jvf. Rohde, op.cit. s. 133–37.

i tilrettelæggelsen af billedstoffet. Bojesen var fuldt ud klar over illustrationernes værdi som blikfang og skyede intet middel for at opnå det mest bemærkelsesværdige i så henseende. Naturligt sikrede han sig derfor også i forbindelse med en af kontraktændringerne stor indflydelse på arten og indholdet af DRHs billedside. Således forsynedes værket med dekorerede titelblade og vignetter, som alle udførtes af forlæggerens nære personlige ven, Hans Tegner, der fra 1897 blev titulær professor ved Kunstakademiet og som tidligere havde leveret illustrationer til Bojesens humoristiske kalender »Oldfux« og den fine Holberg-udgave.

Det egentlige billedstof kom til at udgøre ca. 17% af værket. William Møllerup, der havde ansvaret herfor, udførte et dygtigt og grundigt arbejde, hvilket dog i nogen grad kom til at gå ud over hans eget bidrag til DRH. Selv om han i starten fulgte Erslevs råd om at føre bog over den tid, han anvendte til billedredaktionen,⁴⁰ så tog dette arbejde sammen med hans øvrige museums- og undervisningsopgaver så megen tid, at hans behandling af perioden 1536–88 blev temmelig overfladisk.⁴¹

DRH udkom som nævnt i 188 hefter fra august 1896 til januar 1907. Ser man bort fra en enkelt episode, der skal omtales nedenfor, viser udgivelsesperioden – som også forberedelsestiden – sig at være uden udtalte modsætninger forfatterne imellem.

I efteråret 1897 ramtes arbejdet med DRH af et alvorligt slag, idet A. D. Jørgensen 5. oktober kun 57 år gammel på højdepunktet af sin virksomhed som historieskriver afgik ved døden. I en rundskrivelse kort efter konstaterede Erslev, at det kun var »en ringe, om dog nogen Trøst, at i det mindste J.s anden Bog (indtil 1852) foreligger trykfærdig fra hans Haand«. Derfor var det ikke påtrængende i forhold til udgivelsesplanerne straks at finde en efterfølger, men det ville dog være en lettelse hurtigt at få spørgsmålet afklaret.⁴²

Der blev da heller ikke truffet nogen afgørelse før i den følgende sommer. På et møde i juni enedes man om, at Erslev skulle rette henvendelse til historikeren, direktøren og rigsdagsmanden *Niels Neergaard* for at formå denne til at føre Jørgensens skildring videre.⁴³

⁴⁰ Møllerup til Erslev 16. december 1895. I perioden 2. til 16. december havde Møllerup anvendt ikke mindre end 40 timer på billedredaktionen.

⁴¹ Christensen, op.cit. s. 25, jvf. også Tandrup, op.cit. s. 138 og samme i DBL, 3. udg.

⁴² Rundskrivelse nr. 12 af 2. november 1897. Den løsning, at en af de andre forfattere påtog sig at færdiggøre Jørgensens del, kom tilsyneladende ikke på tale, skønt kontrakten åbnede mulighed herfor.

⁴³ Mødeindkaldelsen fra Erslev er dateret 25. maj 1898. Mødet afholdtes 7. juni. Dagen efter forelå Neergaards positive svar.

Neergaard havde – i det mindste hvad den politiske historie angik – de bedste forudsætninger herfor. I tilknytning til arbejdet med sit betydelige værk »Under Junigrundloven« (1889–1916) havde han skaffet sig talrige forbindelser med de mennesker, som havde haft indflydelse på begivenhederne op til 1864, hvortil kom hans praktiske erfaringer fra det politiske liv.

Allerede i november 1897 havde udvælgelsen af Jørgensens eftermand koncentreret sig om to navne, hvoraf Neergaards altså var det ene. Det andet var den kendte pædagog og folkeoplyser *Johan Ottosen*, der i 1893 havde udgivet »Lærebog i Nordens Historie til Brug for den højere Undervisning«. Der var gode grunde til at foretrække ham, da han som historiker på flere punkter var beslægtet med den afdøde. Som også Jørgensen var Ottosen bl.a. stærkt engageret i det sønderjyske spørgsmål, der om noget, bærer DRHs sjette bind.

Selv om man altså bestemte sig for Neergaard, er der grund til at antage, at ihvertfald nogle af DRHs forfattere i begyndelsen foretrak Ottosen. Eksempelvis hedder det i et brev fra Heise til Erslev: »Med Hensyn til Spørgsmaalet om Fortsættelsen af A. D. Jørgensens Del af D.R.Hist. har min Tanke ogsaa stadig dvælet ved Neergaard som den nærmest liggende. Men De nævner selv Ottosen, rigtignok med det Tillæg: »Han har præsteret for lidt«. Dermed er min Tanke pludselig standset ved ham, – hvis han overhovedet vil og kan paa Grund af andre Forretninger. Han maa vel ogsaa anses for en livligere Aand end N., med større og friere Blik paa Tidens forskellige Rørelser, ikke blot i politisk Henseende, men ogsaa i andre. Hans Lærebog vidner stærkt derom, og i denne Bog har han nedlagt et smukt og omhyggeligt Arbejde«. ⁴⁴

Den fordragelighed, der i det hele kendetegnede samarbejdet mellem DRHs forfattere, var dog ikke uden undtagelse. Det viste sig nemlig snart, at den plan, som Erslev havde udkastet i forbindelse med den første kontraktændring i 1894 og som lovede en successiv aflevering af manuskriptet afsluttet i sommeren 1899, var vildt urealistisk. Der er adskillige sande ord i, men også tilbageblikkets forsonende skær over den vurdering af forfatternes solidariske forpligtelse til at levere tilstrækkeligt manuskript til stadig udgivelse, som Erslev i 1906 sendte nordmanden Taranger. Heri hedder det bl.a.: »Dette var jo en ret farlig Sag, der har skaffet os adskillige urolige Timer, men ved en lykkelig Skæbne er det dog i det Hele gaaet godt og Udgivelsen fremmet med stor Regelmæssighed«.

Kulminationen i antallet af urolige timer kom uden tvivl i foråret 1899 og havde relation til udgivelsen af 1. og 2. afsnit af Arnold Heises 1. bog.

⁴⁴ Heise til Erslev 25. november 1897.

Heise havde allerede i foråret 1896 lovet 9 ark, der stort set svarede til de netop nævnte afsnit, færdige til julen samme år.⁴⁵ I sommeren 1897 spurgte Erslev til omfanget af Heises 1. bog, men fik til svar, at Heise var stærkt optaget af embedsvirksomhed, der sammen med hans fraværelse fra København splittede den tid, han kunne afse til opgaven. Han ville dog »sætte al Kraft paa for at blive færdig til omk. Juli 98«, men hvis en anden ville til før ham, ville han »selvfølgelig intet have derimod«. Herved udløste Heise en storm over sit ulyksalige hoved. Bortset fra A. D. Jørgensen, der erklærede sig indforstået – og også roligt kunne gøre det, da han som den eneste af forfatterne var forud for afleveringsplanen – faldt der fra de øvrige drøje hug. Fra Steenstrup lyder det eksempelvis syrligt: »Kun een Ting kunde jeg ønske at tilføie. Foruden at være parat til den Tid, som Sandsynlighedsberegningen saaledes tilsiger os, maa vi jo aabenbart tillige være beredte mindst tre Maaneder forud, og dette gjælder baade Forfattere og *Illustratorer*«. Den sidste var til Møllerup!

Endnu i marts 1899 var det ikke lykkedes Viborg-rektoren at få de lovede 9 ark færdige,⁴⁶ og nu var målet tilsyneladende fuldt. Sagen blev ikke gjort bedre af, at den indledende del af Heises afsnit efter Erslevs og Møllerups opfattelse var stærkt overproportioneret.⁴⁷ Erslev gjorde udkast til en rundskrivelse, der dog aldrig blev afsendt, hvori han annoncerede et forfattermøde uden Heises deltagelse ved hvilket dagsordenens eneste punkt skulle være »problemet Heise«. Videre redegjorde han for sagens hele udvikling og foreslog, at man sprang Heise over i første udgivelsesturnus.

Imidlertid viste det sig nu, at den ellers altid forudseende tillidsmands værste anelser for én gangs skyld ikke slog til. Stik imod alle forventninger lykkedes det Heise i et mageløst kapløb med sættere og korrektører at få sine ark færdige, så de kunne udkomme fra juni til november 1899. De følgende afsnit fra hans hånd blev leveret uden forsinkelser.

En sammenfatning af det hidtil sagte om DRHs tilblivelse må fremhæve tre ting: For det første at Aksel E. Christensens grundsyns-

⁴⁵ Rundskrivelse nr. 7 af 3. april 1896, jvf. rundskrivelse nr. 11 af maj 1897, hvorfra de flg. citater stammer.

⁴⁶ I en vis forstand reddedes Heise på strengen af A. D. Jørgensens død. Meget taler for, at det er en sandhed med modifikation, når Heise 25. november 1897 skriver til Erslev: »At A. D. Jørgensens efterladte 2.den Bog bør udkomme snarest muligt, har jeg stadig en Følelse af, af overvejende Pietets-hensyn«.

⁴⁷ Møllerup til Erslev 8. marts 1899.

⁴⁸ Ikke afsendt rundskrivelse nr. 13 af 1. marts 1899, Erslevs mødeindkaldelse af 9. marts og hans ikke fremlagte koncept til et brev fra de øvrige forfattere til Heise. Der er ikke grund til at antage, at man ville skride til helt at afskrive Heises medarbejderskab, skønt tanken næppe har været Erslev fjern.

punkt, der opfattede værket som resultatet af en udfordring fra de unge til de ældre, sikkert ikke lader sig opretholde, alene fordi DRH efter al sandsynlighed var et bestillingsarbejde som blev til på opfordring fra P. G. Philipsens Forlag. Dernæst at forfatternes samarbejde i både forberedelses- og udgivelsesperioden var lydefrit i den forstand, at det aldrig kom til principielle uoverensstemmelser om værkets form eller indhold. Og endelig, som det tredje, at de modsætninger, der alligevel kunne forventes at være bidragsyderne imellem, derfor skal søges ved en sammenlignende undersøgelse af de enkelte bind – ikke i omstændighederne omkring DRHs tilblivelse.⁴⁹

Resultatet

Aksel E. Christensens overfor citerede ord om DRH som »vort lands mest fuldstændige og helstøbte videnskabelige grundbog« er rammende, dersom man anskuer DRHs bidrag hver for sig og ser dem som udtryk for en række forskerpersonligheders evne til at fremlægge hver sit stofområde for et bredt publikum. Anlægger man derimod et helhedssyn på værket, må denne vurdering nødvendigvis modificeres. Det turde være åbenlyst, at forfatterkollektivet ikke i særlig grad bestræbte sig på at hindre »Gentagelser ... og altfor skrappe Modsætninger i Opfattelsen«, et forhold, der giver sig til kende i flere skarpe brud enkeltfremstillingerne imellem. Således bemærkede allerede J. P. Jacobsen i den vist nok eneste større, samlede anmeldelse af DRH, at det i overgangen mellem Steenstrups og Erslevs bind var påfaldende, hvor uensartet opfattelsen af Valdemarstiden var.⁵⁰ For Steenstrup var der tale om en storhedstid, et synspunkt, der udsprang af hans stærke loyalitet overfor Saxo, mens det heroverfor faldt på Erslevs skuldre at forklare, hvorledes statsmagtens fuldstændige sammenbrud i århundredet efter Valdemar Sejrs død 1241 havde sine forudsætninger *netop* i den af Steenstrup så forherligede glansperiode. En tilsvarende mangel på balance ses imellem Fridericias og Holms bind. Fridericias stærkt pessimistiske syn på enevælden med understregningen af almagten og absolutismens negative følger står i temmelig stærk modsætning til Holms opfattelse, hvor enevælden i langt

⁴⁹ Det ligger ikke inden for denne afhandlings rammer at foretage sådanne indholdsanalyser. Hensigten med det følgende er derfor blot at fremdrage enkelte karakteristika. Der henvises generelt til DRH-forfatternes biografier i DBL, 3. udg., der også anfører den væsentligste litteratur.

⁵⁰ Anmelderen var filologen og kulturhistorikeren Jacob Peter Jacobsen (1869–1918), der fra 1903 var sekretær ved Danmarks Lærerhøjskole. Af hans særprægede forfatterskab er vel det ufuldendte hovedværk, *Manes I–III* (1914–20), det mest kendte. Gennem sit ægteskab med Elisabeth Rubin, en datter af Marcus R., kom han i tæt berøring med den radikale inderkreds. DRH-anmeldelsen stod i *Tilskueren* 1907, s. 201–16 og 300–15.

højere grad har karakter af et grundvilkår – med lyse såvel som mørke sider. En helt anden type brud finder man i DRHs sjette bind, hvor A. D. Jørgensens fremstilling, hvis grundtema er nationalitetskampens positive implikationer, afløses af Neergaards næsten rent rigsdagspolitiske historie, der udpræget mangler det udsyn, der kunne have bundet det ellers velskrevne bidrag sammen.

En væsentlig del af årsagen til DRHs altså noget ujævne skildring findes selvsagt i forfatternes temmelig divergerende standpunkter f.s.a. ideologi og videnskabsteori.⁵¹ Inden vi kort betragter disse størrelser, er det dog værd at bemærke, at netop arbejdet med DRH giver et slående eksempel på, at også historikere er bundet af ydre, mere prosaiske omstændigheder. Jeg tænker her på Mollerups halvbind, der ofte bedømmes som DRHs svageste arbejde. Forfatterens dybe interesse for udenrigspolitik og krigshistorie fremgår af den gode fremstilling af Syvårskrigen, men hverken denne eller andre foretelser bringes i nogen mere indgående sammenhæng med de øvrige sider af udviklingen i det halve århundrede efter Grevefejden. Om nogen grundtanke er der tilsyneladende ikke tale. Grunden hertil lå først og fremmest i Mollerups aldeles fortvivlede arbejdsvilkår. Konstant i pengemangel på grund af store økonomiske forpligtelser og en vis tendens til at gøre sine indtægter større end de var,⁵² nødtes han til at påtage sig hverv til hvilke han ikke altid var lige skikket. Fra 1893 således som 2. assistent ved Nationalmuseets 2. afdeling, en stilling, der dog allerede 1896 blev til en direktørpost, idet både 1. assistenten og direktøren, Henry Petersen, gik bort. Hertil kom talrige bibeskæftigelser som lærer ved Officersskolen, bestyrelses-, tilsyns- og kommissionsposter, redaktionsarbejde ved og bidragyder til forskellige større samleværker samt endelig billedredaktionen af DRH. Samarbejdet omkring sidstnævnte bragte flere gange Mollerup til at bede Edvard Holm, der dengang sad i bestyrelsen af en række fonde, om økonomisk bistand.⁵³ Få år efter afslutningen af DRH-samarbejdet afsløredes det i 1910, at Mollerup gennem flere år havde forgrebet sig på betroede midler, hvilket førte til afskedigelse og en straf for underslæb.⁵⁴ Det er derfor ikke uden tragedie, når Mollerup i 1902 til Fridericia, der

⁵¹ Jeg anvender her Jens Chr. Manniches begrebsapparat, hvor en given historikertraditions hovedkomponenter er ideologi, det i forhold til historievitenskaben eksterne traditionsgods, og videnskabsteori, de internt historievitenskabelige traditionselementer forstået som teknik (kildekritik), metode og historiesyn. Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition*. Århus 1981, s. 1–43.

⁵² Tandrup om Mollerup i DBL, 3. udg.

⁵³ Eks. Mollerup til Holm, 28. januar 1894, Add. 1231, 4°, KB.

⁵⁴ Tandrup i DBL, 3. udg.

havde opfordret ham til i sin bog at lægge større vægt på landets indre forhold, skriver: »Som De veed gaar jeg denne Gang ikke længere end til Stettin-freden. Deres Opråb til [mig om] at lægge Hovedvægt paa den indre Historie vil jeg følge i Slutningsafsnittet. Om det kan lykkes paa saa snævert et Rum at give noget godt, er et andet Spørgsmaal. I det hele taget er jeg misfornøjet med hvad jeg har præsteret til D.R.Hist. og beklager tit i mit stille Sind, at mine nye Virksomheder har draget mig bort fra Videnskabens stille, men langt mere tilfredsstillende Sysler«. ⁵⁵

Dersom de temaer og emner, der tages op i DRHs enkelte bind, kan siges at afspejle forfatterens individuelle opfattelse af historieforskningens genstand, er der grund til at hæfte sig ved den store variation, som kommer til udtryk her. Yderpunkterne betegnes på den ene side af Mollerups og Neergaards bidrag, der begge er rene politiske historier, mens man på den anden finder Erslev, Fridericia og til dels Holms bind, hvor sociale og økonomiske forhold integreres i beskrivelsen og forklaringen af politiske begivenheder og tilstande. Arnold Heise, hvis udlægning af reformationstidens historie rummer fin forståelse også for reformationens sociale aspekter, læner sig dog – i overensstemmelse med sin egen, overfor Erslev fremsatte tolkning af DRHs titel – tæt op ad Mollerup og Neergaards emnekreds. Også i DRHs første bind står det politiske i centrum, men som udtryk for netop Steenstrups vide horisont og utraditionelle traditionalisme er der indføjet en levende gengivelse af sagnhistorien, ligesom også hans livslange interesse for de naturgivne vilkårs indflydelse på kulturudviklingen finder nedslag i fremstillingen.

Det er velkendt, at den side af videnskabsteorien, der udgøres af de grundlæggende metodiske standpunkter, kun sjældent lader sig udlede af kronologisk og tematisk bredere historiske arbejder, en erfaring, der også har gyldighed i relation til DRH. Havde vi, som udtryk for eksempelvis Holms og Erslevs metodiske midler, kun DRH foran os, ville det næppe være muligt at drage principielle skel dem imellem. Dog udgør Steenstrup en undtagelse, idet man hos ham finder en opfattelse af historieforskningens materiale, som i mangt og meget ligner hans forgænger i professoratet, Caspar Paludan-Müllers. Hos denne stod i materialeklassifikationen *monumentel* overfor den *historiske kilde*. ⁵⁶ Skellet genfindes hos Steenstrup, når han ikke anerkender oldsager og fund som kilder, fordi de »kun« vidner om tilstande, ikke om begivenheder. ⁵⁷ For Steenstrup – som

⁵⁵ Mollerup til Fridericia, 3. december 1902, Ny kgl. Saml. 4485, 4°, KB.

⁵⁶ Københavns Universitet 1479–1979, bd. X, Historie, v. Harald Ilse og Kai Hørby. Kbh. 1980, s. 421–22.

⁵⁷ DRH I, s. 83–84, 181.

for Paludan-Müller – er historie netop bindingen af *begivenheder* til tid og sted.⁵⁸ Derfor begynder den historiske tid ved kristendommens indførelse⁵⁹ og sikkert derfor er hans bind det mest udpræget »begivenhedshistoriske« af samtlige.

Det er når man vender sig til de mere abstrakte historiografiske kategorier, ideologi og historiesyn, at det ofte markerede skel mellem radikale og konservative kommer til syne. Jens Chr. Manniche har i sin glimrende analyse af Erslevs bidrag til DRH karakteriseret radikalismen som den kommer til udtryk her.⁶⁰ Erslevs ideologisk betingede samfundsopfattelse er den liberale tanke om balance mellem samfundets forskellige klasser og historiesynet er evolutionistisk med stærk fremskridtstro. Videre sporer Manniche elementer af positivistisk karakter, når Erslev understreger handelens betydning og pointerer de agerende personer som stærke, målbevidste og rationelt handlende. Endelig giver han eksempler på Erslevs anvendelse af hermeneutisk præget indlevelse, men er ude af stand til at afgøre, om dette skyldes æstetisk konvention eller teoretiske standpunkter. Ikke overraskende er denne karakteristik stort set dækkende også for Fridericias bind.

I størst modsætning hertil finder man Steenstrup og Holms bidrag. Klarest kommer det til udtryk ideologisk, i deres syn på det danske samfund, der opfattes som en enhed uden interessemodsatninger. Eksempelvis finder Steenstrup den dybere årsag til de skånske bondeoprør i sidste halvdel af det 12. århundrede i det forhold, at skåningerne i uforstand satte sig op mod den nye tids krav, ikke i skattetrykket (skønt det senere fik betydning).⁶¹ Hos Edvard Holm er adelens manglende forståelse for landboreformernes nødvendighed ikke begrundet med adelens interesser som stand, derimod med almindeligt snæversyn.⁶²

På et helt andet punkt har flere forskere villet isolere A. D. Jørgensens bog i forhold til de øvrige, idet man især har hæftet sig ved bindets litterære kvaliteter.⁶³ Et sted skriver Jørgensen til sin anmelder, Marcus Rubin: »Jeg har i mange år vidst, at jeg skulle skrive denne tids historie og at det vilde blive omtrent som det er blevet; det er endog min raison d'être som historiker og når det er forbi, er jeg forbi som dansk historiker.«⁶⁴ Uden tvivl var han den af forfatterne, der skred til opgaven med størst entusiasme, ja, arbejdet havde vel nærmest kaldskaraktter.

⁵⁸ Ibid. s. 104.

⁵⁹ Ibid. s. 178.

⁶⁰ Manniche, op.cit. s. 259–65.

⁶¹ DRH I, s. 660–62.

⁶² DRH V, s. 468 og fl. st.

⁶³ Eks. Christensen, op.cit. s. 22–24.

⁶⁴ Rerup, op.cit. nr. 425.

Rubin havde i forsommeren 1897 anmeldt første del af A. D. Jørgensens bog i Tilskueren og her gjort det til en art konklusion, at bogen, skønt svag i sit konkrete historiske indhold, som *historieskrivning* betragtet var ypperlig.⁶⁵ Anmeldelsen var ikke fri for at være konspirativ i sin oprindelse. Ihvertfald drøftede Rubin den antagelig med både Erslev og Fridericia inden den gik i trykken.⁶⁶ Af de øvrige forfattere tog i det mindste Edvard Holm en smule anstød af Rubins tone: »Jeg er ganske enig med Dem i, at han [A. D. Jørgensen] har den største stilistiske Begavelse af os Historikere, og personligt har jeg fuldt ud anerkjendt hans Overlegenhed over mig i saa Henseende. Men er De dog ikke – trods den kvalificerede Agtelse, hvormed De behandler os andre – vel drakonisk imod os. Jeg er efter at have læst Deres Anmeldelse ikke langt fra at finde Situationen noget tragikomisk. Vi har indladt os paa at skrive en Danmarks Historie til almindelig Læsning, altsaa for Folket, og saa faar vi Attest for, at det er tvivlsomt, om nogen af os kan siges at være historisk Skribent«. ⁶⁷ A. D. Jørgensen selv, der ellers almindeligvis ikke gav sig i diskussion med sine anmeldere, sendte Rubin to breve, hvori han tilkendegav sin tak for anmeldelsen, men også betonedede sin ret til at være af en anden opfattelse.⁶⁸ Forsonende hedder det i andet brev sidste punktum: »Bliv nu ikke ked af al den personlige snak, kære Direktør! Lad os så gå hver sine veje, vi mødes dog i meget. Deres A. D. Jørgensen«.

Essensen i disse spredte betragtninger over DRH-bidragenes karakteristika er, at værket, dersom det opfattes som en enhed, ikke kan tillægges nogen større grad af homogenitet. Dertil er enkeltfremstillingerne for forskellige både m.h.t. de principper, der har virket for udvælgelsen, beskrivelsen og forklaringen af de historiske begivenheder og tilstande, og i de rammer indenfor hvilke hver forfatter har tolket den historiske udvikling. Man kan meget vel isolere Erslev og Fridericias bidrag i forhold til de øvrige og understrege netop disse to bøgers stærke præg af radikal ideologi, men man kan også lade den enkelte forfatters engagement i den historie, han fortæller, være udslagsgivende og dermed bemærke Fridericias, Holms og A. D. Jørgensens bind, hvoraf ihvertfald de to førstnævnte karakteriseres ved den stadige tilbagevenden til de etiske aspekter af forløb og tilstande. For den sags skyld er det endelig muligt helt at opgive denne dragen skel og i stedet lægge vægt på fremstillingerernes til tider meget individuelle træk: Steenstrups Paludan-

⁶⁵ Trykt i Tilskueren 1897, s. 465–88.

⁶⁶ Rerup, op.cit. nr. 415.

⁶⁷ Ibid. nr. 420.

⁶⁸ Ibid. nr. 423 og 425.

Müller'ske kildeklassifikation eller A. D. Jørgensens ofte fremhævede stilistiske begavelse – for nu blot at nævne de mest oplagte eksempler.

Pointen er, at næsten ethvert af bidragene har kendetegn, som det deler med et eller flere af de øvrige – ofte på tværs af det etablerede skel mellem radikale og konservative – og at der for DRH som enhed betragtet ikke kan påvises noget konsistent helhedssyn. Er idealet den store, samlende syntese, kan man heri selvfølgelig se noget beklageligt, men anskues DRH som et produkt af historikermiljøet – som levn så at sige – som det fremstod ved udgangen af det 19. århundrede, så er den en ypperlig illustration af miljøets faglige bredde.

'Danmarks Riges Historie' som syntese

I sin grundlæggende, ikke-dialektiske betydning betegner »syntese« dels en *sammenstilling* eller forening af noget mangfoldigt, dels *resultatet* af en sådan sammenstilling. Begrebet giver i sin grundbetydning ingen rammer for hvilke elementer, der skal sammenstilles, endsiige hvorledes dette gøres i en særlig historievitenskabelig sammenhæng. Imidlertid har Jens Chr. Manniche i sin bog om den radikale historikertradition opstillet en række krav, der vist nok kan vinde bred tilslutning. For ham at se er der tale om syntese, når »problemet angribes, sådan at det er *hele* samfundet det drejer sig om, og at der ihvertfald er tale om en så lang periode, at der betegnes en udvikling. Syntesen må altså indebære nogle synspunkter på, dels hvordan det pågældende samfund hænger sammen, dels hvordan og hvorfor det udvikler sig som det gør«. Syntesens videnskabelighed sikres ved, at den »baserer sig på videnskabeligt acceptable detailanalyser, samtidig med at den er funderet på en erkendt, rimelig konsistent, argumenteret og efterprøvelig (operationaliserbar) teori om totalitets-sammenhænge«. ⁶⁹

Til disse fordringer kan DRH ikke leve op, hverken under en helhedsbetragtning eller anskuet som individuelle arbejder. Det er da også betegnende, at dens forfattere intet sted taler om syntese, men derimod om en skildring – for nu at bruge et udtryk fra tiden – af Danmarks historie. Spørgsmålet er vel, om det i det hele taget er givtigt at vurdere værket udfra moderne forestillinger om rimelige krav til syntesen, forestillinger, der dybest set er en funktion af fagets nuværende situation; eller med andre ord: om syntesebegrebet i virkeligheden ikke er nøjagtig ligeså relativt og traditionsbestemt, som en hel række andre historiegrafiske kategorier er det. Hvis ikke, må følgen være, at synteser-

⁶⁹ Manniche, op.cit. s. 215–16.

ne hensættes til idealernes verden og at begrebet bliver mere eller mindre uanvendeligt i historiografisk sammenhæng, en konsekvens, der næppe er rimelig at drage i betragtning af de brede fremstillingers afgørende betydning i den fageksterne formidlingsproces.

Det forekommer at være mere frugtbart, at gå til tidens egne krav. I tilknytning til arbejdet med DRH har imidlertid kun Erslev udtalt sig med tyngde om opgavens art. I den tidligere omtalte subscriptionsindbydelse siger han et sted, at det ikke var hensigten at give en udtømmende, alle enkeltheder medtagende fremstilling. Derimod havde det været »Opgaven ... at give en sammentrængt og dog let læselig, en almenforstaaelig og dog med Videnskabens nuværende Standpunkt overensstemmende Skildring af Danmarks Historie fra dets første Oprindelse og Bebyggelse indtil vore Dage«. I indledningen til sit eget bind opstiller han endnu en gruppe fordringer: fremstillingen skulle give »en levende og anskuelig Skildring af Tildragelsernes Yderside, en dyb og træffende Karaktertegning af de handlende Personligheder ... [fremstilles skulle] baade de skiftende Tildragelser og de store Ændringer i Samfundsforholdene, baade den bølgende Overflade og de dybe Strømninger«. ⁷⁰ På grundlag af Erslevs egen praksis i middelalderbindet er det næppe forkert at antage, at disse krav indebærer en fremstilling af det indre og ydre politiske forløb såvel som af den sociale og økonomiske udvikling. Dog vidste Erslev, hvor ideelle kravene var, ikke blot for hans eget tidsafsnits vedkommende (især p.g.a. kildesituationen), men for værket som helhed. I subscriptionsindbydelsen hedder det da også ultrakort: »En for *alle* Tider gældende Historieskrivning findes ikke«.

Målt med denne alen må vurderingen af DRH blive mere sammensat. Ikke uventet er »syntese«-præget da størst i Erslevs, Fredericias og – mere overraskende – Holms bind, idet der her udover den politiske historie som sagt også gives fyldig plads til social og økonomisk historie. Mindst er det hos Steenstrup, Heise, Jørgensen og Neergaard, hvor den politiske historie praktisk taget står alene. Helt udenfor står Møllerup. Og netop han er ikke uinteressant, idet grunden til hans afsnits særlige »konge og krig«-karakter væsentligst må findes i personlige problemer og ikke i teoretiske overvejelser, der gav den politiske historie primat.

Årsagerne til denne spredning kan søges i flere, i forhold til historikermiljøet både interne og eksterne forhold. DRH var et tidsfænomen. Bag dens udgivelse lå en forestilling om historien som en progressiv videnskab og en næsten ubegrænset tiltro til muligheden af gennem grundige studier at nå frem til eksakt viden om fortidens tilstande og begivenheder. Som

⁷⁰ DRH II, s. 12.

sådan var værket ikke et særdansk fænomen. Tilsvarende storværker så dagens lys i andre europæiske lande. Det optimistiske syn på historievidenskaben og dens muligheder afspejles eksempelvis i den rapport, lord Acton i oktober 1896 afgav til Cambridge University Press i forbindelse med den planlagte udgivelse af »The Cambridge Modern History«. Heri hedder det bl.a.: »It is a unique opportunity of recording, in the way most useful to the greatest number, the fullness of knowledge which the nineteenth century is about to bequeath ... By the judicious division of labour we should be able to do it, and to bring home to every man the last document, and the ripest conclusions of international research ... Ultimate history we cannot have in this generation; but we can dispose of conventional history, and show the point we have reached on the road from one to the other, now that all information is within reach, and every problem has become capable of solution«. ⁷¹

Det at DRH var tænkt som et populært værk og at dets forfattere vidste, at de mere end nogensinde skrev for folket, var sikkert afgørende for den for værket udprægede tendens til at undgå problematiseringer. Det viser sig særligt ved manglen på henvisninger, men fremgår også af den generelt ukomplicerede fremstillingsform, som allerede Aksel E. Christensen bed mærke i. ⁷² At forfatterne henvendte sig til et bredt, men dannet og læsevante publikum medførte endvidere, at der stilledes visse æstetiske krav til teksten. Det fremgår vel alene af Erslevs ovenfor citerede ord om »en levende og anskuelig Skildring«, men understreges stærkt af korrespondencen mellem Rubin, Holm og A. D. Jørgensen. Et sidste ydre forhold, nemlig dette at DRH var et bestillingsarbejde, kan have fået nogen betydning for værkets præg, men det kan ikke her påvises direkte.

Vender vi os til det miljø, DRH udsprang af, så var det vel især karakteristisk ved at være talmæssigt temmelig begrænset, et resultat af den specialiseringsproces humanvidenskaberne gennemgik i perioden. Udviklingen var imidlertid ikke videre fremskreden end at én af DRHs forfattere ikke var historiker af fag, men dog nået så vidt, at hver forfatter i en vis udstrækning havde specialiseret sig i afgrænsede tidsafsnit og emner. I det mindste var det både for Erslev og for DRHs vigtigste anmelder, J. P. Jacobsen, noget nær utænkeligt, at lade ét menneske udarbejde en større samlet fremstilling af Danmarks historie. ⁷³

En kort betragtning af antallet af potentielle bidragsydere understreger

⁷¹ The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production. Cambridge 1907, s. 10–12; jvf. E. H. Carr: What is History? 1964, s. 7.

⁷² Christensen, op.cit. s. 16–17.

⁷³ J. P. Jacobsen, op.cit. s. 201–02; Erslev i subscriptionsindbydelsen.

yderligere den talmæssige afgrænsethed. Aksel E. Christensen peger på Sophus Müller, dengang direktør for Nationalmuseets 1. afdeling, der måske bedre end Steenstrup kunne have behandlet oldtiden. Ovenfor har vi set, at Johan Ottosen på et tidspunkt var inde i billedet. Troels-Lund var oplagt som skildrer af det 16. århundredes historie.⁷⁴ Men dermed var kredsen vel stort set også sluttet.

Begge disse forhold, miljøets størrelse og specialiseringen, skabte sammen med det omgivende samfunds betingelser forudsætningen for, at DRH-forfatterne kunne optræde som og var individualister. Denne individualisme – her forstået som en vigtig side af den datidige og for såvidt også nutidige historievidenskabelige tradition – fik indgribende betydning for arbejdet med DRH såvel som på dets resultat. Væsentligst var sikkert, at man aldrig fik aftalt etableringen af en fast og myndig redaktion, der kunne have sikret værket en højere grad af homogenitet og konsistens. Det nærmeste man nogensinde kom i den retning, var en aftale om, at Fridericia skulle læse alle manuskripter igennem, men konsekvenser fik dette ikke på andre områder end det rent sproglige. Betegnende er det da også, at den i 1889 indgåede indbyrdes aftale om forhandlinger mellem de forfattere, hvis tidsrum grænsede op til hinanden, blev opgivet ved først tænkelige lejlighed (som følge af kontraktændringen 1894). Vi har Erslevs ord for, at der ikke senere samarbejdedes synderligt mellem forfatterne.

Individualismen harmonerer imidlertid ikke godt med den af Aksel E. Christensen fremsatte vurdering, at værket til en vis grad skulle fremstå anonymt,⁷⁵ og jeg er da heller ikke overbevist om det rigtige heri. At man således i særdeleshed vogtede grænserne for sit eget bidrag og lagde stor vægt på at det fremtrådte som en individuel præstation, fremgår eksempelvis med stor tydelighed af rundskrivelse nr. 11 fra foråret 1897 vedr. forsinkelsen af Heises manuskriptaflevering. Oprindeligt var det aftalt, at Heises og Mollerups afsnit, skønt udgivet i samme bind, skulle have særskilt paginering, et princip man i øvrigt fulgte også med Neergaards del. Imidlertid sluttede Fridericia, at forsinkelsen af Heises manuskript måtte få følger også for udgivelsen af Mollerups del, hvilket straks bragte sidstnævnte frem med en skarp berigtigelse heraf.⁷⁶

⁷⁴ Når han ikke kom med, skyldes det måske Steenstrups stærke aversion imod ham. Steenstrup til Erslev 27. aug. 1896; jvf. Tandrup, op.cit. s. 138.

⁷⁵ Christensen, op.cit. s. 16.

⁷⁶ Mollerup skrev bl.a.: »Det maa betragtes som afgjort ved tidligere mundtlige Forhandl. at jeg skal have særlig Paginering og min Del betegnes som 3dje Bind 2. Halvbind; jeg maa være enig med Heise i, at vi ellers ville blive slaæde i Hartkorn sammen«. (Fremhævelserne er Mollerups).

Et sidste tema skal kort berøres, nemlig det forbehold overfor syntesen som videnskabelig fremstillingsform, den danske tradition gradvis udviklede gennem det 20. århundrede. »Syntese« som begreb er her i stigende grad blevet ensbetydende med »stor, afsluttet konklusion«. Man kunne mene, at det af hensyn til de brede fremstillingers fremtidige status var mere perspektivrigt at opfatte synteserne og deres funktion som værende af *inspirerende* natur, således som det ses især i britisk og amerikansk tradition. Under alle omstændigheder munder denne tilbageholdenhed vel i sidste ende ud i et objektivitetsproblem. Ser man et kort øjeblik bort fra Erslevs betragtninger i dennes indledning, så spores der intet forbehold i DRH overfor muligheden af at skrive værdifrit. Imidlertid er det påvist af Manniche, at man i det mindste i den radikale gruppe *var* opmærksom på »den besværlige objektivitet« allerede på DRHs udgivelsestidspunkt. Når det alligevel ikke mærkes i værket, kan grunden være den, at objektiviteten og dens problemer endnu ikke var blevet så manifesterede som de senere – især med Erslevs teoretiske arbejder – blev, men det kan sikkert med ligeså stor ret hævdes, at kravet om popularisering satte problemet i skyggen.

På et tidligere tidspunkt nævnte jeg i tilslutning til Aksel E. Christensen, at DRHs tilblivelse var paradoksal – især hvis de påviselige modsætninger mellem værkets forfattere blev draget for stærkt frem. Spørgsmålet om disse divergensers betydning består fortsat, paradokset ligeså. Når arbejdet alligevel bragtes til en lykkelig afslutning, så hang det først og fremmest sammen med at det talmæssigt begrænsede historikermiljø bestod af individualister, hvis krav til syntesen som historisk fremstillingsform ikke var større end grundforskningen kunne bære. Synspunkterne på historievidenskabens muligheder var yderligtgående optimistiske. Forfatternes meningsforskelle resulterede i andre sammenhænge i kraftige sammenstød, men gav også den enkelte vidt spillerum. Eller med andre ord: Når værket fremstod som et paradoks for Aksel E. Christensen, og til en vis grad stadig gør det, så siger det i virkeligheden mere om hans og vor egen traditions problemer end om kredsen omkring Danmarks Riges Historie.

SUMMARY

*'Danmarks Riges Historie' – The History of the Danish Realm:
On the Origins of the First Popular Modern Scientific History of Denmark.*

Danmarks Riges Historie (DRH) was published between the years 1896 and 1907. In 1974, the late Prof. Aksel E. Christensen could still call it "our country's most comprehensive and well-rounded scientific basic text" in the field of history. Eight eminent Danish historians filled out its six volumes with the story of Denmark from the earliest times to the year 1864.

Recent historiographic research has shown that the period around the turn of the century was marked by a distinct polarization in the Danish historian milieu between a nationalist, conservative tradition and a radical critique trend. Seen in this light, the publication of DRH is something of a paradox, in as much as the work was authored by historians who are considered as belonging to either the one or the other of these opposing schools.

The present article gives a detailed account of how DRH originated and how it was carried out. It shows that the conflicting approaches in the professional circles never prevented smooth cooperation, whether in the period of preparation or during the years of publication. It also stresses that DRH was a commissioned work that brought its authors a sizeable income.

In its final form DRH appears as eight separate works, and some of these are of great distinction. But looked at as a whole, and on the basis of modern conceptions of what constitute reasonable requirements for a synthetic presentation, it becomes difficult to maintain Prof. Christensen's favourable assessment.

Although the article stops short of a complete comparative analysis of DRH's various contributions, it does offer examples of some of their similarities and differences. And when these are seen against the background of how the work originated and how it was carried through to completion, there is much to indicate that the familiar contrasts between two opposing schools of history were due to more than different approaches to the study of history, and that these other factors were, at least, just as important. Among these, the article points out the small size of the professional community, the pronounced individualism of its members and – ever so characteristic of the times – their highly optimistic conception of scientific history and its potential.

Translated by MICHAEL WOLFE

Nekrologer

TAGE E. CHRISTIANSEN

6. november 1918 – 17. januar 1984

Det er svært at tegne et portræt af Tage E. Christiansen, som alle fagfæller vil genkende. Nogle vil mene, at han var den stærke ener, der helst gik sine egne veje. På en måde er dette rigtigt, for hans sind var ikke stemt til det kollegiale samarbejde, hvor man følger sig efter hinanden og går på kompromis med sine anskuelser for at få tingene til at glide. Men nogen enegænger var han ikke. Tværtimod. Tage E. Christiansen fungerede allerbedst i samspil med andre. Hans livs to store roller var som lærling og som læremester.

I sin studietid knyttede han sig nært til sin lærer Erik Arup, der fra første færd værdsatte den unge student, som var en fin latiner – dem bliver der færre og færre af – og som havde en klar og skarp kritisk intelligens, der harmonerede godt med Arups egen. Det var Erik Arup, der én gang for alle satte Tage Christiansen på det spor, han skulle følge livet igennem.

Den anden store læremester var Poul Nørlund. Hans indflydelse blev om muligt endnu større, og Poul Nørlund blev det store forbillede, ja ledestjernen for Tage E. Christiansen. Undersøgelserne på Trelleborg, i cistercienserkirken i Sorø med Absalons og Hvidernes grave, i Bjernede kirke, ved Pedersborg kirke, hvor Tage E. Christiansen ydede sin vigtigste feltarkæologiske indsats ved fundet af en tidlig rundkirke, studiet af de gyldne altre, af broderlisten i Kong Valdemars Jordebog – alt dette og meget andet i Tage E. Christiansens forskerliv har sin rod i samarbejdet med Poul Nørlund i studenterdagene.

Erik Arup og Poul Nørlund døde begge i 1951. Tage E. Christiansen gik da fra rollen som lærling lige over i læremesterens rolle. Først på Nationalmuseet, hvor han havde opnået fast ansættelse straks efter sin magisterkonferens og hurtigt blev den, der kendte middelalderafdelingen i alle dens kringelkroge. Han opholdt sig i disse år på sit kontor både dag og nat, og han vogtede nidkært over de rige samlinger, som han omfattede med stor kærlighed. Det var ikke komediespil, når hans stemme brød, medens han fremviste de kostelige skatte.

Ved siden af arbejdet på museet blev han snart lærer ved Københavns Universitet, fortrinsvis i middelalder-arkæologi. Det blev til et eksternt lektorat og et liv med de studerende i over 30 år, som mere end noget andet gav Tage E. Christiansen glæder i hans arbejde. Her øvede han en pionérintsats. Han lærte de studerende, at museernes samlinger og fortidsminderne rundt om i landet ikke blot er noget, man kan bruge som illustrationer i bøgerne, men at de selv har en stærk historisk udsagnskraft, når de anskues med indsigt, forståelse og kritik. Det skadede ikke, at han blev støttet i denne opfattelse af to professorer, Niels Skyum-Nielsen og Aksel E. Christensen; den sidste knyttede han sig nært til.

Men hovedæren var Tage E. Christiansens. Han formåede som få at fængsle og engagere de studerende, være ung med dem, ja sommetider næsten yngre i sin form. Men det afgørende var den faglige lødighed, der gennemsyrede hans undervisning. Ekskursionerne nød han allermest. Her udfoldede han sig med hele sin personlige charme og med sin overlegne fond af viden. Denne viden lod han også den ikke-akademiske verden få del i ved hyppige foredrag og omvisninger. Også her gjorde han sig bemærket ved sin fortælleglæde, den elegante og velafrundede fremstillingsform, evnen til at forklare og karakterisere præcist og kompetent.

I Tage E. Christiansens foredrag og skriftlige arbejder indgik ofte et stærkt element af polemik. Nogle gange skjult, så kun de indviede opdagede det og mærkede snærten, men ofte skarpt og provokerende. I videnskab er kritik og polemik ikke et onde. Ømmer nogen sig derover, må det være tilladt at gøre dem opmærksom på, at det faktisk er det, vi får vore penge for. Videnskaben går kun frem ved bestandig kritik af det hidtil anerkendte.

Tage E. Christiansen var kritisk som få, og han var bestemt ikke ked af at provokere. Mange opfattede ham derfor som stridbar. Dette er næppe retfærdigt. Bag hans kritik lå en umanérlig stærk interesse for mennesker og deres adfærd. Derfor lod han sig ikke nøje med at påvise fejl og misforståelser hos andre. Han ville også forklare, hvorfor de havde begået disse fejl. Sådanne udredninger kan have en vis interesse af videnskabsteoretisk art. Men det kan ikke undgås, at tyngdepunktet i kritikken derved forskydes i en retning, der slører det reelle faglige problem og kan lede til personlige uoverensstemmelser. Således kom den kritiske holdning på en måde til at fungere som en boomerang for Tage E. Christiansen. Som andre stærkt kritiske forskere var han personligt meget følsom. Heri lignede han sin læremester Erik Arup. Når han selv skrev, var han på vagt mod andres kritik og søgte at gardere sig mod angreb ved at anføre alle indicier og forbehold.

Han arbejdede som ingen anden med sine afhandlinger og artikler. Skrev om og om igen, reviderede og korrigerede. Hans produktion er derfor langt fra blevet så stor, som man ville have ventet fra en så flittig og engageret forsker. Den har heller ikke den umiddelbare friskhed, der kendetegnede hans mundtlige foredrag. Til gengæld rummer hans skrifter megen substans, og både de historiske og arkæologiske afhandlinger har blivende værdi. Fremtiden må vurdere, hvad der står stærkest. Mon det ikke bliver hans indsats for anvendelsen af dendrokronologien, hvor den nye Trelleborg-datering blev en personlig triumf, som han fremlagde med sans for dramatisk effekt på et middelalder-symposium i København i 1979.

Tage E. Christiansen blev kun 65 år. Det er ikke meget i vore dage. Men han har sat sig dybe spor i dansk middelalderforskning, og vi er mange, der står i dyb gæld til ham som læremester.

Olaf Olsen

KNUD RASMUSSEN

16. december 1930–9. juli 1985

Sommeren 1985 døde lektor, dr.phil. Knud Rasmussen, Københavns Universitets Slaviske Institut, kun 54 år gammel. Med hans alt for tidlige bortgang mistede dansk øststatsforskning en af sine mest fremtrædende repræsentanter.

Knud Rasmussen blev født i 1930 i Stude nær Slagelse. Han blev student i 1949 og cand.mag. i historie og russisk fra Københavns Universitet i 1960. Samme år fik han ansættelse ved Rigsarkivet i København. Fra tiden som arkivar stammer hans første afhandlinger om dansk og russisk historie, således artiklerne »Danske konsulatsarkiver i Rusland 1849–1922« og »Danske i den azovske flåde 1696–98« samt kapitlet om historie og diplomati i samleværket »Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år«, der udkom i 1964.

Knud Rasmussen fungerede som ældste arkivar ved arkivfotograferinger i Moskva, Leningrad, Kraków, Gdańsk og Szczecin i årene 1965–69 og foretog i samme periode selvstændige kildestudier i tyske og polske arkiver. Gennem det meste af tresserne var han endvidere sekretær i Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie.

Fra 1967 var Knud Rasmussen knyttet til Slavisk Institut i København, først som stipendiat og siden som amanuensis og lektor. Han blev fra starten en af de drivende kræfter bag opbygningen af instituttets

historisk-samfundsvidenskabelige forskningsmiljø og gjorde en stor og helhjertet indsats til støtte for yngre kollegers arbejde. Han var også en meget hjælpsom og yderst effektiv sekretær for instituttets skriftrækkeudvalg, og han lagde fremragende administrative evner for dagen i sit mangeårige virke som formand og næstformand for Slavisk Instituts bestyrelse.

Hans forskning i disse år koncentrerede sig ligesom før mest om Ruslands ældre historie. Tiden som stipendiat gav ham mulighed for at fuldføre disputatsen »Die livländische Krise 1554–1561«, som blev forsvaret i 1973. Her belyste han den politiske proces, der førte til de livlandske fyrstendømmers opdeling mellem de store Østersømagter, idet hans arbejdshypotese var, at Ruslands og Polen-Litauens muligheder for at vinde indpas i Livland tildels blev bestemt af deres forhold til tatarstaten på Krim.

Efter disputatsen fulgte en række mindre afhandlinger om så vidt forskellige emner som det middelalderlige Novgorod, 1600-tallets russiske udenrigstjeneste og dansk indflydelse på bogtrykkerkunsten i Rusland. I 1978 publicerede han desuden en ny kommenteret udgave af den danske rigsråd Jacob Ulfeldts beretning om sin rejse i Rusland 1578 »Hodoeporicon Ruthenicum«.

Knud Rasmussen havde løbende kontakt med mange udenlandske forskere, både i Østeuropa og i Vesten, og var ved sin død medlem af redaktionen af det vesttyske tidsskrift »Jahrbücher für Geschichte Osteuropas«.

Hans alsidige virke som forsker blev kompletteret af en engageret indsats på undervisningsområdet. Han var en idérig og populær lærer for de studerende og en inspirerende leder af en række ekskursioner til Sovjetunionen, hvor hans virkefelt spændte fra det gamle Moskva-riges arkitektoniske monumenter til det moderne Sibiriens demografiske problemer. Knud Rasmussen lagde også mange kræfter i udviklingen af det nye studium i »Øststatskundskab« (de østeuropæiske landes historie, politik, økonomi, kultur og udenrigsrelationer), som i 1984 blev startet ved Slavisk Institut. Interessen for den pædagogiske side af universitetsgerningen afspejlede sig herudover i udgivelsen af flere værker til undervisningsbrug. Han står således som medforfatter til bogen »Introduktion til studiet af Ruslands og Sovjetunionens historie og samfundsforhold« og som redaktør af kildesamlingen »Sibirien under zarmagt og sovjetstyre«. Kort før sin død færdiggjorde han manuskriptet til bogen »Rusland i det 16. århundrede. En forsknings- og kildeoversigt«, der blev publiceret posthumt i efteråret 1985.

Knud Rasmussen fik et stort publikum i tale med sit bidrag til

Politikens Ruslandshistorie fra 1983, hvor han med megen sans for populariseringens svære kunst behandlede Kiev-rigets sociale struktur og Moskva-statens udvikling fra mongolerinvasionen omkring 1240 og frem til Rjurik-dynastiets uddøen i slutningen af 1500-tallet.

Flere afhandlinger var under forberedelse, da døden pludseligt ramte ham. Det lå ikke til Knud Rasmussen at hvile på laurbærrerene. Det er trist at tænke på de mange løfterige planer, som nu aldrig vil komme til udførelse. Men det må samtidig siges, at Knud Rasmussen fuldt ud evnede at udnytte de år, som blev ham forundt, til at sætte sit afgørende præg på øststatsforskningen i Danmark. Han nåede meget og spændte vidt. Hans indsats vil ikke gå i glemme.

Niels Erik Rosenfeldt

MOGENS RATHSACK

10. april 1926 – 2. maj 1985

Efter et hjerteanfald døde universitetslektor, dr.phil. Mogens Rathsack pludselig den 2. maj 1985. Altfor kort blev hans videnskabelige løbebane, som endda startede ret sent, og som krydsedes af andre linier. Efter sin studentereksamen valgte han det retsvidenskabelige studium og blev cand.jur. i 1952. Sit konferensstudium påbegyndte Rathsack først senere og gennemførte det – jævnsides med praktisk erhvervsvirksomhed – i februar 1967. Et stort held for Københavns universitets historiske institut var det, at det allerede den følgende måned kunde sikre sig den nybagte mag.art. som amanuensis (siden universitetslektor) i middelalderhistorie; instituttet fik en kompetent forsker og lærer.

Målt i antal af publikationer – i alt tre – blev Mogens Rathsacks produktion ikke stor og iøvrigt desværre ufuldbyrdet. Men den præges til gengæld af ubetinget homogeneitet og stor lødighed; disputatsen karakteriserede en af opponenterne – Niels Skyum-Nielsen – med rette som »en værdifuld tilvækst til vor historiske litteratur på højeste niveau«. To hovedtræk er iøjnefaldende, den metodiske stringens i Aksel E. Christensens skoling – dens krav til at vurdere kildematerialet i sin tilblivelses-sammenhæng – og interessen for historisk tolkning af ældre retsinstitutioner i funktion og under forandring.

Allerede den store afhandling om 'Christiern den andens landlov. En undersøgelse af håndskriftet AM 804 4to' (HT 12.r.II., Kbh. 1967, s. 293–336) røber disse kendetegn. I overensstemmelse med Johan Hvidtfeldts antagelse dokumenterede Mogens Rathsack, at håndskriftet –

Mogens Gøyes – »indeholder en afskrift af Christiern den andens landlov i dennes endelige form«; med den i hænde – og støttet til en fuldmagt og til profosregler – kunde rigsmarsken i 1522 gennemføre sin jydsk rettertingsrejse. Resultaterne synes bindende, og de har senere kunnet tjene som støtte for videre forskning over kongens lovgivningsvirksomhed.

Mogens Rathsacks hovedindsats blev dog den massive disputats 1980 om 'Fuldaforskningerne. En retshistorisk analyse af klostret Fuldas pavelige privilegier i perioden 751–ca. 1158'. En overordentlig kyndig og minutøs diplomatarisk analyse af Fuldadiplomerne med henblik på ægthed, interpolation eller andre særegenheder forbindes organisk med indgående studier over dette og andre klostres retsinstitutioner, besiddelsesrettigheder, jurisdiktion, eksemption, status osv. Nok så vigtigt er det, at Mogens Rathsack selv betragtede undersøgelsen som en forstudie »til en generel fremstilling af pavestolens privilegiepolitik i tidlig middelalder«. Arbejdet – det kolossale arbejde – var i hans øjne nødvendigt, fordi »det mest velegnede materiale« til pavestolens historie naturligvis måtte være dens egne, rensede diplomer, som ejendommeligt nok aldrig systematisk havde været lagt til grund for behandlingen af dens historie; specielt havde Rathsack investiturstriden i tankerne.

Det er tragisk, at dr. Rathsack aldrig nåede at fuldføre dette arbejde, som han vilde have været selvskrevet til. Men allerede disputatsen *var* et værk på internationalt niveau. En lykke da, at han inden sin død nåede at få at vide, at den vil blive publiceret på tysk således, at den vil blive alment tilgængelig og – utvivlsomt – alment anerkendt som det grundlæggende arbejde, den virkelig er.

E. Ladewig Petersen

ALEXANDER SCHARFF

11. juli 1904 – 27. marts 1985

Alexander Scharffs navn er fast og varigt knyttet til genopbygningen af studiet af slesvig-holstensk og nordeuropæisk historie ved universitetet i Kiel i den overmåde vanskelige efterkrigstid og til genoptagelsen af menneskelige og videnskabelige kontakter med kolleger i Danmark »efter onde år, som rystede det dansk-tyske forhold og lagde det øde«.

Han fødtes i nærheden af Magdeburg i den lille by Calbe a.d. Saale, men faderen, der var praktiserende læge, flyttede til Flensborg, hvor svigerfaderen havde levet, og sønnen kom derfor til at tilbringe barndom

og ungdom i den slesvigske fjordby. I hans sidste skoleår – på byens Gamle Gymnasium – opstod der i forbindelse med afstemningen i 1920 i byens befolkning skarpe nationale modsætninger, der næppe forblev uden følger for hans studievalg, første optræden og tidligste historiske arbejder. Han studerede 1923–29 i Tübingen, München og Kiel. I München skrev han i et ultranationalt miljø sin doktorafhandling »Preussisch-hegemonische Strömungen in der Frühzeit der deutschen Einheitsbewegung«, der blev offentliggjort i Bonn 1929 med en lidt afvigende titel. I Kiel bestod han 1929 sin statseksamen og deltog derefter i arbejdet omkring Deutsch-Nordische Bourse, som oprindeligt (1929) var tænkt som et kollegium for tyske studerende fra de skandinaviske lande, og omkring Schleswig-Holsteinische Universitätsgesellschaft (grundlagt 1918), der ud fra et nationalt grundsyn formidlede foredrag i hele provinsen og oprindeligt også indsamlede penge til støtte for forskningsopgaver ved Kiels universitet. 1941–43 var Scharff forretningsfører for selskabet, som tilligemed Bursen kompromitteredes eftertrykkeligt i årene 1933–45, så begge måtte efter krigen reorganiseres. 1937 habiliterede Scharff sig i Kiel med en afhandling, der vedrørte »Kampf um Deutschlands Einheit in Mitteleuropa«, der i udtog blev trykt i Kiel. Han blev året efter docent og var under krigen civil lærer i historie og udenrigspolitiske forhold ved officersskolen på marinestationen i Flensborg-Mørvig. 1944 fik han professortitel.

Efter krigen, der havde forvandlet Kiel til en ruinhob, kunne Scharff i 1946 under primitive forhold genoptage sit arbejde på universitetet, fra 1949 med henblik på slesvig-holstensk historie. 1952 blev stillingen udbygget til et ekstraordinært professorat, 1957 til en lærestol i slesvig-holstensk og nordisk historie. Denne stilling som »Landeshistoriker« beklædte Scharff til sin emeritering i 1972, men han optrådte også i de følgende år ofte som foredragsholder eller som deltager ved videnskabelige og folkeoplysende foranstaltninger.

Scharffs videnskabelige produktion bestod foruden af den gode oversigt »Schleswig-Holsteinische Geschichte – ein Überblick (særudgave 1960 af »Territorien-Plotz«, 4. Aufl. 1984) især af afhandlinger og mindre artikler om Tysklands og Preussens historie i det 19. århundrede, om skandinavisk historie og frem for alt om den slesvig-holstenske historie i 19. og 20. århundrede med tyngdepunkter omkring midten af det 19. århundrede og omkring helstatens opløsning i 1864. Også til sit universitets historie ydede han bidrag. Hans bibliografi findes i en af M. Jessen-Klingenberg udgiven samling af Scharffs artikler »Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte« (Stuttgart 1969). En meget betydelig spændvidde viser den sammesteds offentlig-

gjorte omfangsrige liste over de doktorafhandlinger, som han har ydet vejledning til. Han var en fremragende lærer. Hans egne arbejder er sprogligt omhyggelig gennemarbejdede og trods de store linier, han yndede at trække op, overmåde præcise i detaljen.

Scharff var meget engageret i at finde nye veje i forhold til Danmark efter nazismens og krigens år. Han erindrede i sin høje alder med taknemmelighed, at Troels Fink havde udtalt sig i kritisk anerkendende ord om den nye slesvig-holstenske historievidenskab, og at Fink i 1951 havde fundet vejen til hans hjem og hans institut. Sammen med andre danske og tyske historikere og skolebogsforfattere mødtes de i 1952 i Braunschweig og udarbejdede fælles retningslinier til forbedring af skolebøger i form af en kortfattet fremstilling af det dansk-tyske forholds historie og problemer fra vikingetiden til afstemningen i 1920. Han deltog siden i mange foranstaltninger, der tilsigtede en forbedring af det dansk-tyske forhold, bl.a. i udgivelsen af et dansk-tysk kildehæfte »De nationale modsætninger 1800–1864« (Flensborg 1984). En særlig glæde var det for ham at være tilstede, da danske og tyske historikere i 1983 igen mødtes i Braunschweig på Georg-Eckert-Institut for at supplere den oprindelige vejledning med en fortsættelse, som går til nutiden (Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts, Bd. 37: Det dansk-tyske forholds historie og problemer fra vikingetiden til nutiden. En vejledning til brug i historieundervisningen, Braunschweig 1984).

I et tidsskrift, sydslesvigske studerende udgav i 1950'erne, skrev Scharff om disse tidlige møder med danske videnskabsmænd, at han håbede, at de af den måde, de var blevet modtaget på og den forståelse, der var blevet vist dem, havde kunnet se »hvor vigtigt det er for os, at nationerne kommer hinanden nærmere« (Front og Bro, årg. 3, s. 65). Dette mål bidrog Scharff oprigtigt og utrætteligt til, og det var med dyb glæde, han i 1970 modtog det danske kommandørkors som en anerkendelse af sin indsats for at uddybe de dansk-tyske relationer.

Lorenz Rerup

Diskussion

POSITIVISME OG WEIBULL-MYTOLOGI

AF

CARSTEN BREENGAARD

I en artikel, »Ny och äldre historieskrivning om Danmark under tidig medeltid«, Historisk Tidsskrift bd. 86, s. 1–25, har Curt Weibull angrebet min kirkehistoriske disputats, »Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050–1170« fra 1982. I den *ex cathedra-tone*, som positivismens historikere yndede, kundgør han efter en gennemgang af enkelte punkter i mit arbejde, som han finder repræsentative, at jeg ikke er nogen kildekritisk historiker, idet jeg lader mig lede af løse antagelser, formodninger og hypoteser, ja, kun når mine resultater gennem fortielser og bortforklaringer. Curt Weibulls sigte er hermed at afsløre den nyere historieskrivnings mangler i forhold til den ældre. Jeg mener, at hans artikel afslører det modsatte.

Den første af Curt Weibulls afsløringer finder sted i behandlingen af *Odenselitteraturen* (afsnit 3). Jeg har i min disputats rettet en kritik mod Curt Weibulls afvisning af denne litteraturs anvendelighed i forhold til de kirke- og samfundspolitiske perspektiver i og omkring Knud den Helliges kongedømme. Curt Weibull mener at konstatere, at jeg er vendt tilbage til den konservativt-idealistiske historieskrivnings positioner, således som man møder dem hos A. D. Jørgensen og Hans Olrik. Betragtningen er afslørende for Curt Weibulls manglende orientering vedrørende den moderne behandling af religiøse tekster som samfundsmæssige kilder. Det 19. århundredes behandling af *Odenselitteraturen* var i hovedsagen personorienteret, afhængig af den borgerlig-kristne kultursyntese, som den var. Med kultursyntesens sammenbrud omkring dette århundredes begyndelse ændredes holdningen til helgenfænomenet og dermed også opfattelsen af helgenlitteraturens kildeværdi. Helgenlitteraturen blev nu opfattet som religiøs-ideologiske tendensskrifter uden værdi for belysningen af personen. Dette var ganske vist den principielle holdning, men jeg

har flere gange påvist, at der i kølvandet på dette opgør med den borgerlig-kristelige personorienterede idealisme opstod en ny personorientering, omend med – hvad vurderingen angik – modsat fortegn.¹ Knud den Hellige er et af de mest markante eksempler på dette forhold; man brugte fortsat megen opmærksomhed på hans person, men han tegnedes nu i mørke farver. Og han sækulariseredes. Den sorte, voldelige Knud! – Et grundtræk i Curt Weibulls nye artikel er hans gentagelse af den positivistiske distinktion mellem religion og politik. Curt Weibull véd hvilke kilder, der er religiøse, og hvilke kilder, der er politiske. Odenselitteraturen er religiøs, og f.eks. Roskildekroniken, Saxo og Knytlingas Knudsaga er politiske, og for Curt Weibull kan kun det sidste begreb forbindes med historie. Hvis Curt Weibull havde fulgt med i de sidste mange års debat om historie og sociologi (ikke mindst religionssociologi), ville han måske have haft en fornemmelse af, hvor passé hans bærende distinktion er.

Mens Odenselitteraturen for Curt Weibull alene arbejder på det idehistorisk-litterære plan, idet det antages, at Knuds person litterært påføres træk fra en almen idehistorisk konception – den bernheimske augustinisme – har jeg, i overensstemmelse med mit religionssociologiske sigte, stillet spørgsmålet: *om* Odenselitteraturen bearbejder sociale erfaringer? Og – i givet fald – *hvis* sociale erfaringer? Jeg skal ikke her gentage min bevisførelse for, at der i Odenselitteraturen sker en markant religiøs og politisk kreativ bearbejdning af sociale erfaringer. Her må det være tilstrækkeligt at pointere, at det er Curt Weibulls forældede distinktion – og iøvrigt positivismens ureflekterede forhold til egen social forudforståelse – der hindrer ham i at se, at Odenselitteraturen kan være historieværker for de sociale institutioner regnum og sacerdotium i Danmark i 11. århundredes sidste år. Til det forsøg Curt Weibull gør – 70 år post festum – på at legitimere sin positivistiske idehistorie, må bemærkes, at Liber daticus' 10. juli-notits ikke citerer Pseudo-Cyprian, men Ælnoth (kap. 7), og snarere end at forbinde Odenselitteraturens omsorg for faderløse, enker og fremmede med Pseudo-Cyprian fra 7. århundrede kunne den måske forbindes med det billede af det danske samfund, som pave Gregor VII afslører i årene umiddelbart inden Knuds kongedømme. Det er da også, hvad jeg og andre med en mere adækvat forståelse af det tidligmid-

¹ Roskildekroniken – Et historieværk om den danske kristenheds undergang. Politik og kristendom i Danmarks begyndende højmiddelalder. Præsteforeningens Blad 1984/6–7; Regnum og sacerdotium i Knud den Helliges gavebrev til St. Laurentii kirke, Publikationen fra gavebrevs-symposiet i Lund 22.–23. maj 1985; »Det var os, som slog kong Knud ihjel«, Publikationen til Knud-jubilæet, Knudsbogen, Odense 1986.

delalderlige danske samfunds sociale mekanismer end Curt Weibulls forældede og idylliserende tyran-demokrati-model har gjort.

Curt Weibulls mangel på adækvat indsigt i Odenselitteraturens sociale perspektiver afsløres klart i hans kritik af min behandling af *Roskildekrønikens* meddelelse vedrørende Knud den Hellige (afsnit 4). Curt Weibull har, som Lauritz Weibull, hævdet den tolkning af krønikens ord om, at Knud led martyrdøden »magna confessione cordis«, at det skulle være Roskildeanonymens opfattelse, at det kun var *gennem* en afstandtagen fra sin tyranagtige kongepolitik, at Knud opnåede helgenværdigheden. Således tolket kan Curt Weibull lade Roskildekrøniken illustrere sin påstand om eksistensen af en anden, en politisk og kritisk vurdering af Knud i bevidst modsigelse til den religiøse og positive, som vi møder i Odenselitteraturen. En politisk protest mod det religiøse skuespil! I min disputats henledte jeg opmærksomheden på, at da Odenselitteraturen indeholdt en lignende forestilling om Knuds død *magna confessione cordis*, var der god grund til at afvise, at ordene i Roskildekrøniken kunne betragtes som udtryk for, at forfatteren mente, at det helgenkvalificerende ved Knud bestod i en erkendelse af, at hans kongegerning havde været tyran-agtig. Curt Weibull imødegår nu min betragtning ved at oplyse (!), at Passio endog taler om en bekendelse af fejl og overtrædelser. Jeg forstår Curt Weibull således, at han nu også mener, at Passio udtrykker den opfattelse, at det helgenkvalificerende bestod i Knuds afstandtagen fra sin kongegerning. Curt Weibulls betragtning er – undskyld mig – absurd! Hele sigtet i Odenselitteraturen er at hævde, at det helgenkvalificerende var Knuds kongegerning, og intentionen i Passios ord om Knuds syndsbeholdelse i døden er selvsagt ikke at lade Knud bryde med denne kongegerning, men at føje endnu et træk til helgenkvalifikationerne, nemlig dette at helgener, hvor Gud velbehageligt deres liv end har været, ikke gør sig skyldige i hovmod. Curt Weibulls ukendskab til middelalderlig religiøsitet fører ham til en elementær fejllæsning af Roskildekrønikens tekst. Der står faktisk ikke, at Knuds helgenværdighed er vundet »*genom* (min kursiv.) »magna confessione cordis« och *genom* (min kursiv.) att hans kropp hedrats med stora mirakler«. Krøniken udtrykker ikke forfatterens personlige – polemiske – mening om kausaliteten, men meddeler de store og overbevisende vidnesbyrd om værdigheden. Der er naturligvis ingen tvivl om at de, der slog Knud ihjel, havde et negativt syn på ham, men Roskildekrønikens tekst er ikke, som Saxos, et vidnesbyrd om, hvordan modstanderne senere – polemisk – kom til rette med kanoniseringens kendsgerning. Og er Roskildekrønikens ord om Knuds helgenværdighed først løst ud af Curt Weibulls polemiske sigte, så

bliver det et nødvendigt spørgsmål at tage stilling til, om Roskilde-anonymen med den første del af sin tekst har haft til hensigt at meddele sit eget – atter er Knuds morderes opfattelse en helt anden sag – negative syn på Knud, eller om der blot meddeles objektive kendsgerninger, som også Ælnoth bevidner. Det har jeg ment, at der var visse argumenter for, og dem er der ingen grund til at gentage her.

Det andet litterære led i Curt Weibulls ikke-religiøse, men politiske falanx mod Knud skal være *Knytlingas Knud-saga*. Også vedrørende Knytlinga mener jeg, at der er gode grunde til at problematisere Curt Weibulls positivistiske distinktion mellem religion og politik. Jeg har i den forbindelse henvist til Gustav Albecks påvisning af, at Knud for sagaen netop er kristenkongen.² Curt Weibull vender sig mod betragtningen og hævder, at jeg har påstået en tættere forbindelse til Odenselitteraturen, end selv Albeck har turdet, samt henviser som dokumentation for Knuds ukristelighed og despoti til sagaens fortælling om Knud, der til sin seng har beordret en præstekone, men af denne – scenen foregår allerede i dynerne – bliver talt fra sit forehavende. Det er nok muligt, at jeg har drevet Albeck i en mere sikker retning, end Albeck selv ville godkende, men at Knytlingas signalement af de politiske og sociale spændinger omkring Knud er parallelt med Odenselitteraturens, og dermed totalt forskelligt fra kulturradikalismens og positivismens idylliserende og selvspejlende middelalderbillede, er evident: »Rig som fattig dømte han lige strengt; men det blev taget ham meget ilde op af dem som mistede deres ansete slægtninge ved kongens dom, selv om de var fundet skyldige på lovlig vis.«³ Vi ser her netop en *kristenkonge* i aktion – ganske som vi ser det i fortællingen om Knuds fristelse til at forgribe sig på præstekonen. Når Curt Weibull tolker teksten som et vidnesbyrd om en negativ vurdering af Knud, idet den skal vise, at »Han avstod från samlag, men inte av fromhet utan av rädsla för Guds straff«, så er det endnu et eksempel på, hvor dårlig Curt Weibull er til at læse religiøse tekster. I dette tilfælde læser han tydeligvis med det 19. århundredes borgerligheds øjne. Pointen i fortællingen er ikke at fremstille Knud som »tyranen, som inte tål nogen opposition«, men derimod som en konge, der med ordene »det kræver vel lige straks nogen overvindelse ikke at følge sin egen vilje; men det er dog en lille ting ved siden af de store ting vor Herre Jesus Kristus har tålt for vores skyld«,⁴ demonstrerer *imitatio Christi*. Når Curt Weibull ikke kan se sagaens kristenkonge, skyldes det, at han på

² Gustav Albecks disputats, *Knytlinga, Sagaerne om Danmarks Konger. Studier i ældre norsk Litteratur*, 1946.

³ *Knytlinga* kap. 29.

⁴ *Ibid.* kap. 31.

positivistisk vis spalter tilværelsen op i en borgerlig dannelsesreligiøsitet på den ene side og politisk handlen på den anden side. For sagaen hænger – ganske som for Odenselitteraturen – religion og politik sammen, idet aktiv religiøs fromhed ikke mindst manifesterer sig i politisk handlen, således som f.eks. Gregor VII over for Harald Hén udtrykker nødvendigheden af et opgør med de farlige, dvs. de stærke: »Thi hvis man ikke gør modstand mod dette, er det så ikke det samme som at benægte troen«?⁵ Denne opfattelse deles af Knytlinga, der netop derfor kan opfatte Knuds kongedømme som kristeligt bemærkelsesværdigt, en helgen værdig!

I forlængelse af sin kritik af min behandling af Roskildekrønikens og Knytlingas omtale af Knud tilføjer Curt Weibull nogle bemærkninger om *Erik Ejegod*. Jeg skal kort kommentere dem, da de berører helhedsopfattelsen af Roskildekrøniken. Det forudsættes i de weibullske idehistoriske skabeloner, at Roskildekrøniken er en rigshistorie af samme type som Saxo. Når ordene falder skarpt om Erik Ejegod, »multas iniquas et iniustas leges adinuenit«,⁶ er forudforståelsen, at der her foreligger en bedømmelse af Eriks rigspolitiske initiativer. Curt Weibulls synspunkt er – hvor ofte det end er gentaget – blot en hypotese, endog af de svagere. Jeg har i en detaljeret analyse vist, at Roskildekrøniken først og fremmest er en kirkehistorie, et af en eskatologisk forestillingsverden præget fremstilling af kristenhedens kår i Danmark set i lyset – eller rettere mørket – af 1130'ernes store krise, med Roskildekirken som hovedeksempel. Den samler sig først og fremmest om de institutioner, regnum og sacerdotium, der var Roskildekirkens/-kristenhedens sociale mulighedsbetingingelse i et samfund, hvor kirke og gejstlighed endnu ikke var integreret, dvs. betrygget. Det, der nu er spørgsmålet, er, om denne krønikens brede koncentration om Roskildekirkens egen betryggelse og status kan kaste et bedre lys over de skarpe ord om kong Erik Ejegod end Curt Weibulls hypotese om krønikens rigspolitiske og bernheim-augustiniske vurderingskriterier. Vi har kun den korte og i sig selv ikke meget oplysende formulering, men så har vi altså det 7. århundredes Pseudo-Cyprian på den ene side (Curt Weibulls) og på den anden side det notoriske faktum, at Roskildekirken på grund af Erik Ejegods initiativer mistede sin kirkelige førerstilling til fordel for Lund, der netop hylder Erik for at være hovedmanden i St. Laurentii kirkes ophøjelse til ærkesæde. Jeg er fortsat ikke i tvivl om hvilken tolkning, jeg vil vælge. Jeg medgiver gerne, at denne også kun er en hypotese – som næsten alt må være vedrørende en fjern periode med så spredte kilder – men den er af de mere solide.

⁵ 1077, 6. november, Dipl. Dan. I, 2, 17.

⁶ SMHF I, s. 25, 15.

Grundvilkåret for arbejde med denne periode er netop, at man gør sig løsningsforsøgenes hypotetiske karakter klar. Kildernes oplysninger er få, og derfor bliver *ræsonnementet* en vigtig funktion i det historiske arbejde. Naturligvis skal de primære kilder udsondres, men selv disse kan ikke bruges uden kritisk historisk ræsonneren. Positivisten Curt Weibull betragter de primære kilder som bærere af evidente historiske data og forstår historieskrivningens opgave som den af forbinde – temmelig mekanisk – de udsondrede data. Jeg har allerede givet eksempler på, at denne metodiske naivitet bliver en indfaldsport for den positivistiske historikers egne fordomme vedrørende religion, politik og samfundsforståelse. Curt Weibulls behandling af Valdemars stilling til det europæiske kirkelige skisma (afsnit 5) og af årsagerne til bruddet mellem Valdemar og Eskil (afsnit 6) afslører et nyt problem for den positivistiske historieskrivning, nemlig at positivisten i sin afstandtagen fra kritisk historisk ræsonneren bliver et offer for de primære kilders tendens. – Problemstillingen vedrørende årene 1159–62 er kompliceret, og jeg kan derfor kun præcisere det principielle mellemværende mellem Curt Weibull og mig.

I sin disputats påviste Curt Weibull, at det også vedrørende 1160'erne var muligt at komme bag om Saxo, idet der kunne henvises såvel til samtidige diplomatariske oplysninger som til samtidige historieskrivere. Efter Curt Weibulls opfattelse blev det hermed dokumenteret, at Valdemar virkelig havde været skismatisk, og han gik nu – i overensstemmelse med de weibullske skabeloner, der bestemte århundredets hovedtema til konflikten om gregoriansismen – direkte over i den sorte flok af *libertas ecclesiae*-bekæmpende konger. Det var min *kirkehistoriske* disputats' anliggende at problematisere Curt og Lauritz Weibulls absolutering af den gregorianske konflikts betydning for forståelsen af den danske kirke i det 11. og 12. århundrede. Vedrørende 1160'erne har jeg flere forgængere, og Curt Weibulls behandling af mine synspunkter afslører, at han ikke er fulgt med i forskningens udvikling. Allerede for 20 år siden viste Jørgen Qvistgaard Hansen,⁷ i forlængelse af W. Holtzmanns undersøgelse vedrørende Ungarns stilling under skismaet,⁸ at der er gode grunde til at forholde sig kritisk til de kejserlige rundskrivelsers og historieskrivernes oplysninger angående smålandenes holdning til Victor IV. Perspektivet er gennem disse undersøgelser flyttet fra det rent ideologiske (Weibull-syntesen) til det udenrigspolitiske, og man har derfor vedrørende selve skismaet efterhånden lagt mere vægt på at forstå smålandenes initiativer

⁷ *Regnum et sacerdotium*. Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157–70. Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. 1966.

⁸ Papst Alexander III und Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* VI.

som sonderinger. Qvistgaard Hansen – og senere Michael Gelting⁹ – har i den forbindelse antaget, at Radulf var Valdemars udsending til kirkemødet i Pavia 1160. Og jeg har såmænd gjort det samme. Det må ganske vist medgives Curt Weibull, at der ikke findes ét enkelt data, som dokumenterer det, men der kan gennem en rimelig kombination af to data etableres en rimelig slutning, som sandsynliggør dette. Jeg skal henvise Curt Weibull til de nævnte artikler. Det, der efter *min* mening rummer det væsentligste korrektiv til brødrene Weibulls forsøg på at absolutere skismaets betydning for dansk kirkehistorie, er påvisningen af, at samarbejdet mellem Valdemar og Eskil fortsatte i flere år efter skismaets udbrud.¹⁰ Sagen kan derfor næppe have haft den altoverskyggende betydning for den danske kirke, som Curt Weibull forestiller sig. Og da der vel næppe kan herske tvivl om Eskils øjeblikkelige tilslutning til Alexander, kan jeg ikke se rettere, end at Valdemars skismatiskhed i Curt Weibulls meget bastante udformning må være problematiseret. Ganske vist foreligger der Eskils udtalelse til Herbertus om de skismatiske tilstande i den danske kirke, men den er faktisk langt senere (og tilhører vel egentlig memoire-genren) end det veldokumenterede samarbejde. Samarbejdets kilder afslører altså i hvor høj grad, Curt Weibull er blevet fanget i de tyske kilders tendens!

Det er efter min mening den samme problemstilling, der viser sig i Curt Weibulls behandling af bruddet mellem Valdemar og Eskil et par år inde i skismaet. Vi har ganske vist stadig Eskils forklaring til Herbertus om de bedrøvelige tilstande i Danmark, men vi kan faktisk dokumentere kongens fortsatte samarbejde med reform- og Alexandervenlige danske kirkefolk i årene efter Eskils bortrejse. Det er for at løse disse problemer, jeg har henledt opmærksomheden på Occo, der genindtager sin plads som biskop i Slesvig i 1161, det år hvor Eskil forlod Danmark. Når Curt Weibull finder denne henvisning useriøs, skyldes det måske, at han har glemte, at Eskil-Occo-forholdet har en forhistorie fra omkring 1140. Da Eskil tiltrådte Lundesædet i 1138 var det kun – siden 1133 – et bispedømme, og i de usikre år omkring 1140 skaffede Occo sig tilsyneladende anerkendelse fra det lundensiske ærkesædes hovedmodstander, ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen. Et diplom fra Lund år 1145 viser, at Eskil og Occo ikke har kunnet opholde sig under samme tag.¹¹ Eskils ærkesæde var i hele hans levetid udsat for trusler – nedlagt 1133, Norge udskilt 1152 og Sverige 1164 – og Occos genkomst på arenaen med

⁹ Kansleren Radulfs to bispevielser. En undersøgelse af Saxos skildring af ærkebisper- og pavestriden 1159–1163. Historisk Tidsskrift bd. 80, 1980.

¹⁰ Synspunktet også fremført af Qvistgaard Hansen.

¹¹ Dipl. Dan. I, 2, 91.

kongens støtte i 1161 kan på denne baggrund, hvor skismatisk han end har været, ikke andet end have været stærkt problematisk. Jeg medgiver gerne Curt Weibull, at denne forståelse af årsagen til bruddet mellem Valdemar og Eskil er en hypotese, men den forekommer mig – også efter Curt Weibulls gentagelse af sin opfattelse – stadig den rimeligste.

Og dermed var Eskil fra 1161 placeret hos pave Alexander, kejserens modstander. Hvad fik så Valdemar til i 1162 at drage til kejseren med henblik på at forsikre om sin politiske loyalitet? Det har der, jvf. ovenstående, sikkert været solide udenrigs-, dvs. magtpolitiske grunde til, men jeg har desuden fremhævet den tvang, der kunne ligge i at Eskil, som i 1157 af kejseren var blevet betegnet som skyldig i formindskelse af hans rige og krone,¹² nu befandt sig hos kejserens modstander. At Eskils bortrejse af kongen er blevet opfattet som et stykke personlig politik, viser sig ikke mindst i, at Valdemar tager forbindelse til Alexander længe inden han vil acceptere Eskils tilbagevenden til Danmark.¹³ Alexander er, idet han udtrykkeligt lover Eskils fremtidige politiske loyalitet,¹⁴ selv et vidnesbyrd om at Eskil og skismaet ikke ganske var identiske størrelser.

Curt Weibulls artikel er, som det vil være fremgået, kun reprise. Den er ikke at betragte som et bidrag til forskningens fremskridt, men et – endnu et – forsøg på at fastfryse den i positioner, som længe har været forældede. Curt Weibull foregiver ganske vist omsorg for forskningen, men hans mangel på metodisk og faglig orientering afslører, at den egentlige omsorg ligger et helt andet sted: at værne Weibull-mytten. Om noget sted viser dette sig i *Exkursens* forsøg på at imødegå min afsløring af Lauritz Weibulls fagligt usikre og tendentiøse behandling af de to lundenekrologier, *Necrologium Lundenses Memoriale fratrum* og *Liber daticus lundensis vetustior*. De redningsforsøg, Curt Weibull giver sig ud i, afslører ikke blot, at han ikke véd, hvad et nekrologium er, de viser også, at han end ikke kender de håndskrifter, han prøver at tolke.

Det er vedrørende *Liber daticus*' 10. juli-tekst ganske vist fuldstændig rigtigt, at Knuds begyndelsesbogstav i martyrologieteksten hverken er rødt, som i *Memoriale fratrum*, eller på anden måde udsmykket, som *Liber daticus*' nekrologietekst vedrørende Erik Emune, men det er ikke rigtigt, når Curt Weibull deraf mener at kunne slutte til et negativt syn på Knud. Hvis Curt Weibull havde haft kendskab til håndskriftet, ville han nemlig have vidst, at det i *intet* tilfælde, bortset naturligvis fra tekstens

¹² Ibid. nr. 119.

¹³ Ibid. nr. 167.

¹⁴ Ibid. nr. 168.

første bogstav, betjener sig af hverken røde eller på anden måde udsmykkede bogstaver i martyrologieteksten. Efter at jeg i disputatsen viste, at Lauritz Weibulls påstand om en tidsmæssig pause på mindst 25 år i fuldførelsen af martyrologieteksten ikke blot er absurd (man skulle i givet fald i kapitlets forbøn i 25 år være standset midt i et ord!!), men umulig på grund af påvist rasur, som ikke kan dateres hverken teknisk eller palæografisk, så må det stå fast, at man ikke positivt kan hævde, at der har været en længere periode, hvor Knud ikke har været anført i Liber daticus. Den eneste rimelige forklaring vedrørende Knudteksten er derfor stadig den, der tager sit udgangspunkt i Liber daticus' tilblivelse og genre. Liber daticus' martyrologietekst er produceret først og efter et ældre forlæg (muligvis har martyrologiedelen været importeret), der notorisk ikke har indeholdt den i 1145 ret nye helgen og martyr, Knud konge. Dette har man så i Lund rettet ved at lægge en del af martyrologieteksten om, så den kom til at indeholde Knud. Hvornår præcist dette er sket, kan som sagt ikke siges, men det er heller ikke nødvendigt for at dementere Weibullernes vidtløftige hypoteser vedrørende Lundekirkens negative holdning til Skt. Knud. De er dementeret af værkets genre, funktion og af den påviste rasur. Og iøvrigt også af Meoriale fratrum's fortsatte brug efter 1145.

Heller ikke problematikken bag Liber daticus' nekrologietekst til 4. juni vedrørende Magnus Nielsen har Curt Weibull forstået. Lauritz Weibull har hævdet, at Liber daticus i 1145 udvidede Lundekirkens opmærksomhed angående Magnus i forhold til den, der var blevet ham til del i Memoriale fratrum. Jeg har her påvist, at den nuværende tekst angående Magnus står på rasur og med en anden hånd end den anlæggende og derfor yngre end 1145. Mens den nye – den nuværende – tekst i bredde har sprængt de normerede rammer, har den oprindelige tekst holdt sig inden for normerne, og det kan derfor med sikkerhed fastslås, at Liber daticus' oprindelige opmærksomhed vedrørende Magnus kvantitativt var mindre end Memoriale fratrum's.

Curt Weibulls tolkning af Liber daticus' nekrologietekst til 18. september vedrørende Erik Emune er et udmærket eksempel på det, jeg i forbindelse med Lauritz Weibull har kaldt metodiske inkonsekvenser, som kun kan ses som udtryk for ønsket om at nå et forud planlagt resultat. Mens Curt Weibull under drøftelsen af 10. juli-notitsen nemlig finder en væsentlig pointe i, at Knuds begyndelsesbogstav i martyrologieteksten *ikke* er udsmykket, som Eriks er det i nekrologieteksten, så glemmer han i interessen for at tolke Liber daticus' Erik Emune-notits negativt nu at tage Eriks bogstavudmykning i betragtning. I stedet husker Curt Weibull endnu engang den bernheimske idehistorie. Man

kunne heroverfor være fristet til at sige, at det bedste vidnesbyrd om denne idehistories manglende evne til at tolke dansk kirkehistorie i 11. og 12. århundrede netop er forekomsten af det udsmykkede E. Der findes i hele Liber daticus' nekrologietekst nemlig kun dette ene eksempel på bogstavudsmykning, og at denne skulle være anlagt med den funktion at udsmykke en bernheimsk fordømmelse af Erik Emune er en opfattelse, der dementerer sig selv.

HVEM SKREV DRONNING INGEBORGS BREVE?

AF

MARIANNE ALENIUS

I kap. 6 i sin disputats »Kvindebilledet i dansk højmiddelalder«, Kbh. 1985, som må betragtes som et meget vigtigt bidrag til dansk historisk og litterær kvindeforskning, fremfører Nanna Damsholt nogle betragtninger over en række af de breve, som kendes i dag, til og fra den ulykkelige dronning Ingeborg.

Prinsesse Ingeborg (ca. 1175–1237/38) var datter af kong Valdemar I og dronning Sophie og søster til den regerende kong Knud. Hun blev i 1193 gift med kong Philip August af Frankrig, som umiddelbart efter ægteskabets indgåelse fortrød og forstødte hende. Helt frem til 1213, hvor Ingeborg opnåede »genantagelse« i ægteskabet, kæmpedes en forbitret diplomatisk kamp mellem den franske konge og Danmark. Philip August ønskede skilsmisse og giftede sig i 1196 med Agnes af Meran (død 1201). Det danske parti stod derimod urokkeligt fast og hævdede Ingeborgs status som retmæssig ægtefælle til Philip August og dermed som Frankrigs dronning.¹

Brevene fra Ingeborg adskiller sig iflg. Nanna Damsholt fra det øvrige særdeles omfattende kildemateriale, hun bearbejder, ved at fremstå som tekster fra en kvinde, d.v.s. tekster, der kan analyseres m.h.p. en eventuel specifik kvindebevidsthed. Ved den mundtlige forsvarshandling anførte

¹ Jfr. L. Moltesen, i: Danske i Paris gennem Tiderne, (red. af Fr. v. Jessen, Kbh. 1936, s. 27–76, og N. Damsholts artikel om Ingeborg i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., bd. 7, s. 100–101, Kbh. 1981.

jeg ex auditorio nogle kritiske kommentarer til dette lille, men vigtige afsnit i bogen, først og fremmest til den efter min mening uanvendelige sondring mellem breve skrevet *for* og breve skrevet *af* Ingeborg. Distinktionen, som her skal diskuteres kritisk, forleder efter min opfattelse Nanna Damsholt til at drage eller antyde konklusioner om Ingeborgs kvindebevidsthed, som der ikke er grundlag for. Det skal jeg forsøge at vise i det følgende.

Nanna Damsholt omtaler første gang Ingeborgs breve i indledningen s. 18 med en notehenvielse til kapitel 6 for en videre behandling: »Fra den valgte periode findes næsten ingen tekster skrevet af kvinder. Valdemar den 1. den Stores datter Ingeborgs breve kan være undtagelsen der bekræfter reglen. Ellers synes alle tekster at være forfattet af mænd, selvom det på dette punkt er rimeligt for kvindehistorikere at være meget påpasselige i vurderingerne«.

I kapitel seks behandles så to grupper breve blandt Ingeborg-sagens mange dokumenter: dels de breve, som abbed Vilhelm har skrevet »til, for og om prinsesse Ingeborg« (s. 237–240), dels en gruppe »Andre breve i Ingeborg-sagen« (s. 240–245). Fra disse to grupper er der i alt 6 breve, hvori Ingeborg er brevets 1. person: Vilh. I,31; Vilh. I,32; Diplomatarium Danicum (herefter DD) I: 3,205; DD I: 3,206; DD I: 3,217; DD I: 4,78.

Heraf er de 2 første explicit skrevet af abbed Vilhelm, i hvis brevsamling de er overleveret (DD 1. række 3. bind 2. del: Epistolæ Abbatis Willelmi). I,31 introduceres som et brev »Ad dominum C(oelestinum) papam pro regina Francorum«. I,32 som »Ad dominum papam ut supra«. Altså to breve til paven *for* (=pro) de franskes dronning. Nanna Damsholt følger overleveringens tilskrivelse af disse to breve til abbed Vilhelm og diskuterer dem ikke nærmere.

Efter en omtale af et brev om Ingeborg skrevet af Stefan af Tournai omtales de 4 resterende Ingeborg-breve efter følgende introduktion: »Endnu mere spændende er det at inddrage Ingeborgs egne breve, skrevet under hendes fangenskab. Her er en af de få muligheder, der overhovedet eksisterer for at møde en kvindebevidsthed« (s. 244). Herefter indskrænkes materialet med det samme, idet to af brevene (DD I:3, 205 og 206) sorteres fra, da de ikke er »af en sådan længde og et sådant indhold, at det kan lade sig gøre at overveje denne problemstilling« (s. 244).

Den problemstilling, der refereres til, er formuleret i spørgsmålet: »Adskiller Ingeborgs breve sig fra de omtalte breve skrevet af mænd?« (s. 244). De »kasserede« breve (205 og 206) er begge korte og formelle. De sendes som ledsageskrivelser i forbindelse med overdragelse af mindre

gaver til kirkelige instanser. Nanna Damsholt regner dem således uden videre argumentation ind blandt Ingeborgs egne breve, idet der underforstås: hvis de to sidste breve vel at mærke er af Ingeborg.

Det ene (I:3, 205) burde dog nok have været ladet ude af betragtning ud fra rent formelle kriterier. Iflg. overleveringen, som ikke drages i tvivl af Nanna Damsholt, er det nemlig skrevet »in persona regine Francorum«, hvilket må betyde, at brevet er skrevet *for* og ikke *af* Ingeborg. Betegnelsen »in persona« betyder »for«, og bruges i denne betydning hyppigt i abbed Vilhelms brevsamling. Dette brev er holdt i 1. person singularis, med et »ego« = Ingeborg – altså helt parallelt med det vi så i de to breve, abbed Vilhelm har forfattet i Ingeborgs navn.

Det andet brev (I:3, 206) er overleveret uden angivelse af afsender og modtager. Brevets subjekt er ikke et »ego« men et »nos«. Metodisk må det vel være korrekt at sætte spørgsmålstegn ved Ingeborg som forfatter af det også.

De to tiloversblevne, noget længere breve undersøges dernæst for eventuelle særligt kvindelige træk. Om det ene I:4, 78 – et brev til pave Innocens III fra 1203 – er Nanna Damsholts konklusion negativ og lidt skuffende: »Dette brev viser, hvorledes Ingeborg helt identificerede sig med den rolle og skæbne, der var blevet hendes. Hun sætter ingen spørgsmålstegn ved, hvad hun er blevet forpligtet til, men søger kun hjælp til at holde ud i denne forpligtende rolle som hustru, troende kristen, fyrstedatter og dronning« (s. 244–245).

Den socialiseringsproces i kongefamilien, der, hvis man skal tro Nanna Damsholt, skal have kvalt Ingeborgs sande ego, viser sig at være aldeles gennemgribende, idet den hævdes også at ytre sig i sprog og form: »Brevet er bygget op efter det klassiske formelapparat og ligger stilistisk på niveau med Vilhelms og Stefans breve. Det adskiller sig ikke i formuleringer, citater og opbygning fra breve, skrevet af mænd« (s. 245).

Den uventede konklusion afføder et spørgsmål fra Nanna Damsholt: »Er det skrevet af Ingeborg selv?« (ibid.). Som årsag til denne bratte tvivl anføres, at der jo eksisterer flere breve skrevet for hende af andre. Svaret lyder: »Jeg ser ingen grund til at tvivle om hendes« (d.v.s. Ingeborgs) »ævne til at skrive, og hendes citatbrug vidner om bibellæsning, der var kvinder tilladt« (ibid.). Dermed slutter diskussionen af forfatterophavet til dette brev.

Jeg skal tillade mig at forlænge den lidt med følgende kommentar: Jeg ser heller ingen grund til at betvivle, at Ingeborg kunne skrive. Såvel fra abbed Vilhelm som fra Stefan af Tournai ved vi, at Ingeborg kunne læse, hvad der dog ikke nødvendigvis er ensbetydende med at hun selv læste sin post, eller at hun læste bøger. Men lad os antage, at hun kunne læse

og gjorde det. I så fald må vi gætte på, at den bog hun oftest læste netop var Bibelen, som det – i modsætning til så megen anden litteratur – ansås for passende for kvinder at have godt kendskab til. Lad os sige at hun også, som Nanna Damsholt gætter på, kunne skrive.² Herfra er der dog stadig et spring frem til at kunne skrive formfuldendt latin i abbed Vilhelms stil, et smukt og ofte kunstlet kancellisprog med høje formelle ambitioner, der bl.a. ytrer sig i en bevidst brug af den vanskelige kunst at afslutte sætninger med prosarytme, den såkaldte *cursus*. Nanna Damsholt har selv i et tidligere arbejde³ fremhævet og givet eksempler på, at abbed Vilhelms stil lå på niveau med de bedste udenlandske brevskrivere. Det må have krævet en hel specialuddannelse som skriver at tilegne sig en sådan færdighed. Absalons clericus, Saxo, mestrede også denne kunst.

Undersøger man det, Nanna Damsholt opererer med som Ingeborgs brev, på det stilistiske og syntaktiske niveau, viser det sig ganske interessant, at midterpartiet af det her omtalte brev, den del, hvori Ingeborgs lidelser og afsavn under indespærringen beskrives, har et markant lavere stilistisk niveau end indledningen og afslutningen. Det kunne være interessant at overveje, om denne del muligvis er skrevet af Ingeborg selv på hendes bedste skolelatin, mens indledning og afslutning, med finesser og raffinementer, var søjet på af en mandlig hjælper? – Nanna Damsholt har imidlertid ikke registreret nogen stilændring indenfor brevet – og inden man springer til konklusioner, måtte man naturligvis nøje overveje, om en mandlig forfatter ikke kunne finde på at skifte over til rytmeløs staccato-stil i den narrative del af et brev.

Bibel »citerterne« er ikke argument for at brevet er skrevet af Ingeborg. Både Ingeborg og en hvilken som helst anden latinkyndig havde et rigt lager af bibelske vendinger i hovedet. Man lærte først og fremmest sin latin ved bønner og bibellæsning, uanset sit køn.

Der er alt i alt heller ikke her noget, der tyder på, at dette brev bærer særlige kvindelige elementer, et kvindesprog eller en særlig kvindelig tilgang til emnet af nogen art (jfr. s. 244 nederst) – og det kunne derfor, ud fra sin form og sit indhold, ligeså godt (for ikke at sige bedre) være skrevet af en mand som af Ingeborg.

² Indenfor bogens rammer fremføres følgende ikke nærmere uddybede hypotese om Ingeborgs uddannelse i Danmark (s. 239): »Tanken, at Vilhelm skulle have undervist de kongelige børn« – hermed tænkes på søskendene Ingeborg og Knud, hjemme i Danmark som små – »er ikke fjern, når man betænker både de personlige relationer mellem Vilhelm og Absalon og Vilhelms forudsætninger for at yde en sådan vejledning«.

³ N. Damsholt: Abbed Vilhelm af Æbelholts brevsamling. Historisk Tidsskrift bd. 78. Kbh. 1978, s. 1–22.

Tilbage er nu eet brev, I:3, 217. Det er overleveret i to formelbøger, eller brevbøger, hvilket, som Nanna Damsholt fremhæver, må betragtes som udtryk for »en anerkendelse af dets formelle værdi« (s. 245). Det er dog langt fra sikkert, at denne ros skal tilfalde Ingeborg, som Nanna Damsholt (som jeg læser s. 245, 2. afsnit) lader det ske. At det er skrevet i jeg-form, med Ingeborg = jeg'et, er, som vi har set i forbindelse med abbed Vilhelms breve for Ingeborg, ingen hindring for, at det kunne være skrevet af en mand.⁴

Hvad Nanna Damsholt i øvrigt mener om dette brev, er vanskeligt at afgøre, idet omtalen af brevet er kædet sammen med den sidste, generelle og sammenfattende kommentar om »Ingeborgs breve«. Disse vises på grundlag af den her refererede analyse at være vanskelige at skelne fra mænds breve. »Hendes (= Ingeborgs) opfattelse og omtale af kvindens natur svarer til mænds« (s. 245) lyder det, og der forsættes, ikke helt entydigt: »Ingeborg hævder ligeud en ung kvindes ret til ægteskabeligt samliv og undser sig ikke sig for at omtale sin mands sanselighed og lidenskab. Der er ingen tabuisering af kønslivet, og sagen drejer sig vel at mærke i Ingeborgs breve ikke om, hvorvidt samleje faktisk havde fundet sted eller ej«.

Hvordan skal dette forstås? Skal vi tro, at Ingeborgs sande, kvindeligt frigjorte jeg her stikker hovedet frem, at hun taler ligeud og uden omsvøb om kønsdriften og trodser tabuer? Nej, der er intet i brevet, som afviger det mindste fra Ingeborgs og hendes danske rådgiveres sædvanlige standpunkt: for det danske parti drejede det sig om at slå fast, at Ingeborg, som der da også står i brev I: 3, 217 l. 4, da hun var blevet Filip Augusts hustru, opnåede det, som naturens orden kræver, at manden »debitum reddidit maritalē«, »opfyldte ægtemandens pligt«. Det er præcis samlejet, der her forsigtigt omskrives. Og den »omtale af sin mands sanselighed og lidenskab«, som Nanna Damsholt formodentlig har hentet fra oversættelsen i »Danmarks Riges Breve«: »han gør... sin sanselighed til en lidenskab« (»facit... de voluptate furorem«) refererer jo slet ikke til Ingeborgs ægteskab, men til Filip Augusts nye ægteskab, som Ingeborg og den danske konge (og paven) nægter at acceptere som gyldigt. Danskerne har interesse i, at der sondres klart mellem den ægte og den falske forbindelse, Filip August har indledt. Derfor berøres emnet samleje, i forståelig omskrivning. Et interessant brud på et tabu er der overhovedet ikke tale om her. Tværtimod.⁵

⁴ Det kan nævnes, at Alexander Cartellieri har ment, at brevet er uægte, at det blot er en stiløvelse, jfr. DDs kommentar til dette sted.

⁵ En del af forvirringen på dette sted skyldes muligvis, at oversættelsen i Danmarks Riges Breve her er upræcis. På latin står ikke, at Filip August »gør sin sanselighed til en

Nanna Damsholt omtaler ikke flere »Ingeborg-breve«. Der kunne imidlertid være inddraget yderligere et, som ikke er overleveret, men hvis indhold kan stykkes sammen af udførlige referater og citater i to bevarede pavebreve. De to breve (begge fra år 1200), DD I:4,17 og 4,19, er udgået fra Pave Innocens IIIs kancelli og er sendt til hhv. den pavelige legat, kardinal Octavian, som havde forhandlet en mægling med Philip August, og til Ingeborg selv. Af brevene fremgår, at Ingeborg har klaget til paven over, at hendes forhold var blevet forværret yderligere, trods den indtrufne mægling. Til sin legat Octavian refererer paven følgende: »Thi vi har modtaget et brev fra samme de Franskes dronning, der blandt andet indeholder, at hun må siges at være ikke genindsat, men derimod sat i fængsel, ... og er under meget streng bevogtning ..., og der er heller ikke blevet bevilget nogen adgang til at tale med hende uden særlig tilladelse fra samme konge og uden brev fra ham med undtagelse af to kapellaner, der er hendes landsmænd, hvem det dårligt nok blev tilstået, at de omsider en eneste gang fik lov at tale med hende på gallisk i nærværelse af mellemænd, der var udpeget hertil af kongen« (Niels Skyum-Nielsens oversættelse, I:4, 17). Til Ingeborg svarer paven følgende: »Hvorledes skal man desuden tro, at du overhovedet ikke kan tale med nogen uden vidner, der er udpeget hertil af kongen, og at den høje konge i nærværelse af dem efterforsker både dette og andre ting, som du betroede dine klerke at skrive?« (I:4, 19), og andetsteds i samme brev: »derfor har de, som så vel under dit navn som under dit segl har sendt brev til os om dette, heri givet udtryk for mange ting, som de... havde kunnet fortie«.

Paven gør sig ingen forestillinger om, at Ingeborg skriver sine breve selv. Han udgår fra, at det er Ingeborgs klerke eller kapellaner, der skriver hendes breve fra hendes »fængsel«. Og mere end det: han lader Ingeborg nyde godt af den tvivl, der måtte være om, hvorvidt de pågældende klerke har smurt for tykt på, ved at antage, at det må være sket uden hendes vidende.⁶

Ingeborg i fængsel var ikke bare Ingeborg i fængsel. Hun havde foruden kvindeligt tyende (omtalt andetsteds i forbindelse med et ulovligt

lidenskab«, men at han »håndterer sin lidenskab« (d.v.s. sit illegitime forhold til Agnes af Meran) »som en sindssyg«. Og det er netop det synspunkt, som kommer igen i mange af Ingeborg-dokumenterne fra dansk og pavelig side: Filip August har handlet i afsindighed (»furor«), og må hjælpes tilbage på den rette vej.

⁶ Det kan yderligere påpeges, at »Ingeborg« i det omtalte brev 4, 78 benytter vendingen »per me et clericos meos insinuatum est«. I brev 12 ssts. (år 1200) fortæller Octavian om den omtalte sendefærd bl.a. følgende om Ingeborg: »Dronningen har også selv skikket en af sine klerke af sted med breve til sin broder og ærkebiskoppen i Lund«.

ophold i et cistercienserkloster) mindst to klerke med sig, selv i den periode, hvor hun var aller mest »isoleret og forladt«. Man må spørge sig selv, hvad Ingeborg egentlig foretog sig med sine klerke i fængslet, hvis ikke de skrev hendes breve og formidlede den diplomatiske kontakt?

Sondringen mellem breve skrevet *for* og *af* Ingeborg er formålsløs, så længe vi kun kender til den første slags. Der findes ingen breve, som kan siges at være skrevet af Ingeborg. Ingeborg-brevene kan altså ikke benyttes som kilde til Ingeborgs kvindebevidsthed. Om det kan påvises, at Ingeborgs mandlige klerke – og deriblandt måtte abbed Vilhelm i så fald også regnes – i et eller andet omfang har forsøgt og formået at efterligne en højmiddelalderlig »kvindelig« bevidsthed og brevstil, er et andet spørgsmål. Spørgsmålet er ikke stillet af Nanna Damsholt. Givet er det, at det vil være særdeles vanskeligt at besvare positivt.

SVAR FRA NANNA DAMSHOLT

En af grundene til at Marianne Alenius begiver sig ud i denne debat er den omstændighed, at jeg i min bog har skelnet mellem Ingeborg-brevene i Abbed Vilhelms samling og i modsætning hertil Ingeborgs egne breve, overleverede i hendes navn uden for samlingen. Med udtrykket egne breve har jeg ikke ment specifikt at have taget stilling til, hvorvidt Ingeborg selv har ført pennen, således som Marianne Alenius tolker udtrykket. Min opfattelse af middelalderlig brevskrivning adskiller sig så meget fra Marianne Alenius', at det er nødvendigt kort at præcisere den. Der er tale om en proces med flere led. Der kan være meddelelse af indhold, diktat i »rå« eller kunsthærdig form, konceptskrivning, renskrift, rettelser, besegling etc. Der kan være tale om, at en enkelt person klarer det hele selv, men at højtstående personer har haft og har anvendt skrivekyndigt personale i forskelligt omfang. Jeg forestiller mig derfor ikke, at ophavskvindens bevidsthed, her Ingeborgs, udelukkende kommer til udtryk i brevet, såfremt det kan bevises, at hun selv har klaret alle processens elementer.

Jeg skal kort imødegå de enkelte punkter. Marianne Alenius kritiserer, at jeg udelader diskussionen af to tekster, brev 205 og 206 i DD I:3, som jeg p.gr.a. deres form og indhold finder uanvendelige til mit formål. Marianne Alenius påviser i sit indlæg, at hun af andre grunde finder dem ubrugelige, og jeg kan kun svare, at jeg finder det irrelevant at diskutere tekster, som jeg af anførte grunde har valgt fra.

Marianne Alenius' udtryk: kvælningen af »Ingeborgs sande ego« og senere »hendes kvindeligt frigjorte jeg« må stå for hendes egen regning. Jeg skriver netop om, hvor dybt, og sikkert tidligt, socialiseringen er sket til en bestemt kvinderolle, og hvor sandsynligt det er, at Ingeborg har identificeret sig med denne. Marianne Alenius tilslutter sig min konklusion, at brev 78, DD I:4, lige så godt kunne være skrevet af en mand, men hun tilføjer »for ikke at sige bedre«. Det beror på et skøn! Her handler det om, hvorvidt brevene giver udtryk for Ingeborgs bevidsthed m.h.t. skæbne, kvinderolle, hustrurolle etc., og her tror jeg, i modsætning til Marianne Alenius, at brevene måske kan sige noget, selvom det ikke kan bevises. Jeg tolker endvidere brevene på baggrund af mit kendskab til Ingeborgs øvrige handlinger og adfærd, og den bevidsthed, der herigenem kommer til udtryk. Det drejer sig om Ingeborgs aktive indgreb under hele processen, hendes hjælp til broderen, forbøn for Philip August efter hans død etc. Den holdning, der her kommer til udtryk, finder jeg i overensstemmelse med brevenes, og det taler for, at Ingeborg har ønsket, at den skulle fremtræde sådan. Dertil kommer, at jeg tror, at mænd og kvinder i middelalderen i høj grad havde samme forestillinger om mands- og kvindeidealer, bl.a. om hvad en dronning og kongedatter i en sådan situation burde tænke og føle. Min bog er som helhed det bedste vidnesbyrd om, at det kan have forholdt sig sådan.

Behandlingen af mine udsagn om tabuisering er en misforståelse. At nævne kønsliv og lidenskab, som det sker i de nævnte tekster, tolkes af mig ganske umiddelbart som udtryk for, at dette område ikke er tabuiseret. Marianne Alenius får dette til, at jeg mener, at der sker brud på tabu, og det er jo noget helt andet! Sanselighed, voluptas, nævnes, og det gør i denne sammenhæng hverken fra eller til, om det er kongens udfoldelse i det ene eller andet forhold, der hentydes til.

Det sidste punkt er Marianne Alenius' inddragelse af nogle pavebreve, der omtaler Ingeborgs skrivere m.m. Disse udsagn kan bekræfte, at der er blevet udfærdiget breve under Ingeborgs navn og segl fra hendes opholdssted, men om hendes andel i skriveprocessen siger disse breve intet. At paven mistænkte hendes skrivere – og naturligvis ikke dronningen selv – for at afgive forkerte oplysninger, er almindelig høflighed og politisk forsigtighed, og pavens mistænksomhed skyldes først og fremmest, at det pågældende brev meddelelse om, at Ingeborg blev behandlet dårligt, kom ham uendeligt på tværs. Nu havde han jo netop fået genantagelsen igennem og interdiktet var blevet hævet! Der er altså ingen grund til at tro, at paven skulle have speciel indsigt i Ingeborgs andel i skriveprocessen.

Marianne Alenius' undren over min fremgangsmåde, min tankefølge, præcist over spørgsmålet: »Er brevet, 78 i DD I:4, skrevet af Ingeborg selv?« er forhåbentlig forsvundet ved ovenstående forklaring.

Jeg er helt enig med Marianne Alenius – omend ikke i hendes præmis – når hun konkluderer at det er ganske formålsløst i denne sammenhæng at skelne mellem breve skrevet for og af Ingeborg, men vi er muligvis fortsat uenige i, hvorvidt hendes bevidsthed om egen skæbne og rolle kan have sat sig spor i disse tekster. Jeg mener som anført, at det må ses som en mulighed.

REPLIKKER

Jeg konstaterer, at Nanna Damsholts skelnen i bogen mellem breve skrevet for dronning Ingeborg og breve skrevet af dronning Ingeborg nu synes udvisket. Hvis Nanna Damsholt i sin søgen efter en kvindebevidsthed i det, som hun betegner »Ingeborgs egne breve«, havde fundet noget sådant – faktisk fandt hun intet – havde hun altså ikke deraf kunnet slutte længere tilbage end til Ingeborgs mandlige klerkes kvindesyn.

Marianne Alenius

Skellet mellem Ingeborgs breve optaget i Abbed Vilhelms samling og brevene overleveret udenfor samlingen, de sidste i min bog betegnet Ingeborgs egne breve, eksisterer fortsat i bedste velgående. Men spørgsmålet om Ingeborgs medvirken under brevskrivningsprocessen, hvad enten det drejer sig om udformningen af breve i eller udenfor samlingen, står til gengæld stadig åbent med de allerede anførte begrundelser. Muligheden er ikke afvist gennem Marianne Alenius' sidste replik.

Nanna Damsholt

HERMENEUTIKKEN, EVANGELIET OG VIRKELIGHEDEN

AF

INGELA KYRRE OG ALEX WITTENDORFF

Hensigten med den diskussion der indledtes i sidste hæfte af dette tidsskrift (s. 103–40), må, som Leif Grane skriver, være at få præciseret, hvori uenigheden mellem os dybest set består, især vedrørende det, som det her primært drejer sig om, nemlig fortolknings- og forståelsesproblemerne. Granes tale om »model« og »socialhistorisk tilgang« o.s.v. i sammenhæng med vores opfattelse og en række af hans spørgsmål viser sandelig, at det er nødvendigt at opholde sig ved det meget grundlæggende.

Lad os bruge følgende citat af Georg Lukács til kort at sige noget om vores udgangspunkt: »Det er ikke det økonomiske motivs dominans i forklaringen af historien, som er den afgørende forskel mellem marxismen og den borgerlige videnskab, men derimod totalitetens perspektiv. Totalitetskategorien, helhedens alsidige, bestemmende herredømme over delene, udgør det væsentlige i den metode, som Marx har overtaget fra Hegel og omskabt til grundlaget for en helt ny videnskab«. Når vi vælger at sige det med dette citat, som er fra 1923, er det bl.a. for at understrege, at der ikke er noget nyt i denne karakteristik af marxismen, selv om mange »marxister« i vest og – ikke mindst – i øst har fået det til at se anderledes ud i den mellemliggende tid.

At anlægge totalitetens perspektiv vil sige at opfatte alle delfænomener som momenter af helheden ud fra den mening, at sådan er virkeligheden faktisk indrettet, og at isolerede fænomener er abstraktioner, uden eksistens i virkelighedens verden. Naturligvis er den abstraherende isolering af enkelte »faktorer« uundgåelig i forskningen. Der er brug for specialister på alle felter, men de skal helst allesammen samtidig være specialister i helhed. Det afgørende er, om isoleringen sker ud fra ønsket om at forstå fænomenet som en integreret del af sammenhængen, eller om den abstrakte kundskab om isolerede fænomener bevarer sin autonomi og bliver styrende både for opfattelsen af personen eller fænomenet og af helheden, således at denne sidste forstås som et system af »kendsgerninger« eller »faktorer« – byggeklodser som man kan stykke sammen på forskellig vis, og hvor én kan udpeges som *årsag* til andre.

Trods den knappe plads kan der være grund til at minde om, at dette på fundamental vis har at gøre med selve vores måde at tænke på og ikke

blot med »kildepositivisme« eller »kendsgerningspositivisme« – for at nævne et par velkendte begreber fra metodede-batten. Da den traditionelle religiøse virkelighedsopfattelse efterhånden blev undermineret af den naturvidenskabelige-tekniske udvikling med industrialisering og kapitalisme og alt, hvad der i øvrigt hører med, skete det i form af en gradvis indtrængen af et nyt forståelsessystem med nye underliggende forestillinger om rationalitet og virkelighedens indretning, kort sagt en ny måde at tænke på. Også de, som i disse generationer blev humanistiske videnskabsmænd, har fra deres spædste barndom modtaget et sprog og en bevidsthed, der udvikledes inden for denne forståelsesramme. Det gælder også dem, der søger at nå ud over den med den dialektiske materialismes hjælp. »At være marxist i et borgerligt samfund i dag betyder at være endnu delvis borgerlig«, siger Pasolini. Denne fælles situation har som bekendt medført en hel serie af erkendelsesmæssige problemer, efterhånden som det klæde, den klassiske naturvidenskab har dækket realiteternes verden med, er mørnet, problemer som især har drejet sig om forholdet mellem naturvidenskab og humanisme og i historievidenskaben en række forsøg på opgør med »*scientific history*«. ¹ Men nissen er hele tiden flyttet med, for sagen er, at det drejer sig om noget langt dybere: vores sprogs og bevidstheds forankring i en mekanisk-kausal virkelighedsopfattelse, hvor det, der ubevidst opfattes som indiskutabel, objektiv virkelighed, har karakter af systemer af »objekter«, enkeltfænomener – og enkeltpersoner – der, for at sige det så kort, som det er nødvendigt her, lader sig opfatte og studere på måder, som har meget at gøre med de måder, hvorpå den mekaniske fysik engang studerede sine objekter med henblik på at finde sammenhænge imellem dem.

Og hermed er vi ved tolkningens og forståelsens forudsætninger, som det jo her drejer sig om. Disse forudsætninger er især, at de mennesker i fortiden, vi vil forstå, tænkte og følte inden for en fuldstændig anderledes totalitet og et andet beskrivelses- og forklaringssystem. De skrifter, der er blevet til inden for disse rammer, måtte nødvendigvis operere inden for et synsfelt, der opfattedes som indiskutabel, objektiv virkelighed, og alt det, der var styrende og grundlæggende for tankegangen, står ikke i dem, fordi det var usynligt for bevidstheden, og fordi det ikke behøvede at stå der. Vores eneste redskab til at lytte til og forstå disse mennesker er vores nutidige bevidsthed, der former sig i et sprog, som i sig indeholder (eller rettere: er identisk med) en ganske anden virkelighedsopfattelse. Kernen i en materialistisk tankegang er dette, at der er forskel på den faktisk

¹ Se herom Inga Floto, Videnskabernes historie i det 20. århundrede, Historie, Nyere og nyeste tid, 1985, især s. 30f, 62, 64, 81f, 89, 123, 126.

eksisterende virkelighed og det billede af den, som mennesker til alle tider har været (og er) i stand til at danne sig. Hvad er det, der i vores tanker og følelser om alle menneskelivets områder ligger styrende som usynlig, »objektiv« virkelighed? Hvad er ideologiernes, underbevidsthedens og fortrængningernes rolle i alt dette? Disse spørgsmål viser problemernes omfang, og først når de to problemer – at erkende og forstå fortiden og at erkende os selv i vores samlede virkelighed – er blevet til ét problem, begynder det at forholde sig til den vanskelige, men temmelig påtrængende størrelse, vi kalder virkeligheden.²

Grane formulerer de hermeneutiske principper, der er forudsætning for tolkning og forståelse, som »et reflekteret forhold til menneskelig erfaring i videste forstand« (*Evangeliet for Folket*, s. 17). »Forståelselæren«, som den udvikledes af den tyske historisme som hermeneutisk princip med rødder i det aristoteliske intuitionsbegreb og juridisk og teologisk hermeneutisk tradition, er snævert forbundet med en ikke altid ganske klart formuleret indfølgelsevne. Med den tyske filosof Gadammers ord: »Man muss ... immer schon Horizont haben«. Det er så sandt, som det er sagt, men spørgsmålet er, hvad man lægger i det, ikke mindst i praksis. Indfølgelsevne må som andre følelser eksistere i et medium, et »sprog«, som er historisk og socialt betinget. De vidt forskellige Luther-tolkninger er et nærliggende eksempel på, at kilderne ikke i sig selv garanterer videnskabeligheden. Det er i det hele taget fatalt, at hermeneutikken forudsætter, at menneskelig tænkning, følelse, intentioner og mening er grundlæggende ens til alle tider og er omfattet af en ahistorisk »menneskelig natur«. Men nutidige erfaringer er anderledes og reflekteres i et andet sprog end tidligere, og at lytte og forstå vil sige at bygge bro mellem vidt forskellige erfaringsverdener og forståelsesrammer. En overførsel af de udvalgte dele, man mener at kunne forstå af den forståelse, der lå bag begivenhederne, fører let til samme katastrofale misforståelser, som hvis det gjaldt en anden samtidig, f.eks. afrikansk, kultur.

Hermeneutikken, således som den normalt praktiseres, har dog sin afgørende begrænsning i, at den forudsætter, at mennesket er gennemskueligt for sig selv. Sandheden er jo, at en stor del af det, der virkelig betyder noget, foregår bag vor ryg, at vore bevidste forestillinger kun er en del af forklaringen på vor adfærd. Det er ikke nok at *forstå* ud fra en persons eller en kulturs egen selvforståelse, vi må trænge ind bag den fremmede forståelseshorisont og *søge at forklare* de sammenhænge, der var afgørende. Der er en fundamental forskel mellem den bevidsthed og de hensigter, en historisk person eller epoke har orienteret sig efter, og

² En bredere, populær behandling af disse spørgsmål findes i: Alex Wittendorff, *Rejsen mod virkeligheden. Den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden*, 1986.

som gennem forståelse og indleven kan sluttes ud fra kilderne, og de motiver og sammenhænge, vi ved at anlægge et totalitetsperspektiv måske kan nå frem til. Det hermeneutiske billede forstyrres af det, psykoanalysen kalder det underbevidste, fortrængninger og rationaliseringer og på det kollektive plan af ideologiernes magt. Vist er det nødvendigt at kende Luthers tyske og latinske skrifter, vist er det nødvendigt med lydhørhed at tolke og forstå dem. Her drejer det sig om, hvad dette indebærer, og hvad der mere skal til.

Og hermed er vi så ved psykologien. At Grane kan forveksle det, vi taler om, med Freud viser igen, at det er nødvendigt at sige noget om det meget grundlæggende. For os ligger Freuds afgørende betydning i, at han skabte nogle metoder, der ledte ind på at undersøge og forklare de ikke-bevidste sider i mennesket. Barndommens betydning og underbevidsthedens historisk varierende fremtrædelsesformer er noget, der er forsket en del i siden Freud. Der er folk, som på kvalificeret vis har etableret en del indsigter i autoritære opdragelsesformers betydning for social adfærd, i fortrængninger og projektioner o.s.v., og som også har gjort sig tanker om børneopdragelsens konsekvenser i de tider, da de bevidste, rationelle forestillinger om børn gik ud på, at de var født med arvesynden i sig, og at den for barnets skyld måtte holdes i skak ved undertrykkelse af barnets egen vilje. Der er i det hele taget forsket meget i det, man kunne kalde den menneskeskabte, subjektive virkelighed. Meget af det, som tidligere er blevet anset for at høre til »den menneskelige natur« er afsløret som historisk betingede kulturprodukter. Det er vel efterhånden vanskeligt at tænke sig noget mere virkelighedsfjernt end dette at ville reflektere over sine personlige og sin tids erfaringer i videste forstand, herunder underbevidsthedens mærkværdige tilkendegivelser gennem drømme, reflektere over sine erfaringer om skjulte drifters og fortrængningers fremtrædelsesformer o.s.v., o.s.v. – og så derefter forske historie og lytte til dens personer, som om der slet ikke eksisterede nogen underbevidsthed, som om alt lå åbent og forståeligt fremme i det, der står direkte i skrifterne. Og uden at stille spørgsmål om underbevidsthedens tidsbetingede udslag. At psykologiens og psykoanalysens metoder endnu er mangelfulde til historisk arbejde, bør dog i hvert fald ikke forlede os til den illusion, at virkeligheden er enklere indrettet, end vi faktisk ved, den er. Reklameindustrien bør ikke være det eneste sted, hvor disse indsigter udnyttes. Men forudsætningen for at historikere kan bruge dem til at forstå fortidens mennesker bedre er naturligvis, at de har mod til at se deres egen virkelighed i øjnene, så langt den nu lader sig erkende. Historien kan også bruges til det modsatte, f.eks. til konstruktion af faderfigurer.

Hvis vi ikke inddrog en række af psykoanalysens indsigter, ville det, som Grane siger, være umuligt at forklare, hvordan »en sådan Molok« (en side af Luthers gudsbillede) kunne imødekomme »folkehavets« (Granes udtryk) længsler og virke befriende. Vi har søgt at vise, at behovet for en orienteringsramme og en genstand at tilbede er dybt rodfæstet i betingelsen for menneskelig eksistens, og at kristendommen i dens forskellige udformninger ikke alene var symbolske former og ritualer, der gjorde det muligt at give en sammenhængende tydning af verden, men samtidig satte mennesket i stand til at forholde sig til sit eget selv og udtrykke sin identitet. At sammenbrud i gamle normer og værdier skaber øget trang til tryghed – også gennem underkastelse – og giver grobund for autoritære former og regimer og længsel efter »Molokker«, der ikke kan forklares ud fra de ydre rationaliserede fremtrædelsesformer alene, er der mange eksempler på i vort eget århundrede. Mennesker har søgt løsning på usikkerhed og afmagt ved at give sig ind under overvældende, stærke magter – naturligvis uden at det formuleres sådan i deres egen bevidsthed. De forlenes tværtimod med menneskelighed og rationalitet – så godt det lader sig gøre.

Den artikel om Palladius (i *Tradition og kritik, Festskrift til Svend Ellehøj*), som Grane nævner, er skrevet ud fra overvejelser som de her anførte og ud fra den mening, at kultur (i videste forstand) er det medium, hvori mennesker skaber deres billede af virkeligheden, og at den indeholder en systematisering, forklaring og legitimering af den verden, der omgiver individerne. Hvad står der i de to Palladius-skrifter, artiklen omhandler, og hvad står der ikke? Hvordan skal Palladius forstås inden for tidens almene forståelsesramme? Hvad var Palladius og hans tilhørere bevidste på, og hvad bevirkede han, uden at være bevidst om det? Hvordan var deres underbevidste forestillinger om magtforhold mellem mennesker? Hvordan kan sammenligninger, underforståede og indforståede formuleringer o.s.v. bruges som kilde til forestillingsverdenen, både som den tog sig ud for teologen og for de bønder på alle alderstrin, der var hans tilhørere, og som jo ikke selv har efterladt sig noget skriftligt? Og hvordan kan vi i vores sprog udtrykke et sådant bevidst og underbevidst mentalt indhold og dets implikationer, f.eks. i politisk henseende? Det er spørgsmål af en ganske anden kaliber end hvorvidt man kan genkende sine egne meninger i udvalgte dele af Palladius' udtalelser. Den lille artikel når ikke langt, men der må begyndes et sted, og så må det vurderes, hvordan det kan gøres bedre. Vurderingen skulle dog helst ske med sans for, hvad det drejer sig om. Det ville være værdifuldt med teologisk (og psykologisk og al mulig kulturvidenskabelig) bistand i sådanne sammenhænge, for vores fragmenterede virkelighedsopfattelse har jo også sat sig grundigt igen-

nem i uddannelses- og universitetssammenhænge, hvor vi efterlades i vore respektive båse som specialister i fragmenter. Men det afgørende udgangspunkt er erkendelsen af den absolutte historiske betingethed i alle led og på alle planer i forståelsesprocessen.

Pladshensyn forhindrer mange detaljer om Lutherskrifter, men man kunne nævne »Om den trælboundne vilje«, som både han selv og eftertiden har anset for centralt i hans forfatterskab. Man kan læse det eksegetisk, som Grane gør, når han ledsager sin meget indlevede gennemgang med små bemærkninger om, hvorvidt Luthers eksegese er »hasarderet«, at »man må nok give ham ret i« hvordan et bestemt Jesus-ord skal forstås o.s.v. (*Evangeliet for Folket* s. 199). Det er fint nok, når det er oplevelsen af evangeliets nutidighed og holdningen til aktuelle konfessioner, der styrer tolkningen, men man kan da vist ikke mene, at den Lutherforståelse, der kommer ud af det, kan være uberørt heraf.

I skriftet træder de irrationelle sider af gudsbilledet klart frem og er et meget godt eksempel på, at Luther selv trænger ind bag tingenes overflade og afdækker dele af det ubevidstes skjulte virkelighed, naturligvis uden selv bevidst at opleve det sådan. Den underliggende følelse af indre usikkerhed rationaliseres meget klart i det gennemgående tema om menneskets stilling over for Gud og Satan: Hvis mennesket mener, at det dog kan bidrage en lille smule til sin frelse, bliver det stikkende i sin selvtilid og fortvivler ikke helt til bunds over sig selv. Loven er nødvendig, for at det hovmodige menneske, der selv synes, det er raskt og sundt, kan blive ydmygt, når det er blevet helt klar over sin ondskabs omfang. Satan har sat sig på vores afmægtighed, og han hersker nu over os med uindskrænket væld, for den frie menneskevilje er ikke andet end et pakæsel, Satans fange, som det er umuligt at befri, om ikke først Djævelen bliver smidt på porten af Guds finger. I den jordiske tilværelse, over for frembringelser, der står på et lavere trin end mennesket selv, gælder det, at mennesket er overladt til selv at finde ud af ved hjælp af sin fornuft, hvordan han bedst kan klare sig, dog med Guds bistand. Hvad de højere ting angår bæres og føres mennesket derimod af Guds planlæggende vilje, her har det ingen mulighed for at skønne om ret og uret og at træffe sit valg selv. Erasmus drømmer drømmen om, at mennesket er uafhængigt og i stand til også her at bruge sin sunde fornuft, men sandheden er, at mennesket er et ridedyr for enten Gud eller Satan. Dets vilje befinder sig i spændingsfeltet mellem to kræfter på samme vilkår som et trækdyr: hvis Gud er kusk, går det i den retning, Gud vil, men hvis kusken er Satan går menneskets vilje og gang i den retning, Satan vil – »og det ligger uden for det menneskeligt mulige at løbe efter den ene kusks eller efter den andens kurs, og det er heller ikke

op til mennesket selv at søge tjeneste hos sin favorit. Nej, for det er kuskene selv, der ligger i kamp med hinanden om erhvervelsen af mennesket og herredømmet over det«. Det er Guds almægtige kraft, der griber fat om Satans onde vilje og sætter den i sving i retning af sit eget formål, Gud virker det onde med os selv som redskaber, fordi vi af natur er onde. Efter sin egen beslutning træffer Gud bestemmelse om, hvem og hvordan de mennesker er, som ifølge hans vilje griber den tilbudte syndsforladelse, og denne gudsvilje skal vi ikke forske i, kun falde på knæ for. For sit eget vedkommende erklærer Luther, at selv om det havde kunnet lade sig gøre, at han »fik foræret et ansvarligt skøn til frit at træffe afgørelse om ret og uret, eller at der blev ladet noget tilbage i min hånd, som jeg skulle kunne stræbe efter frelsen med, ville jeg helst ikke have det. Grunden er ikke alene den, at jeg – i alle mine mislykkede dage og i faresituationer – ikke ville være stærk nok til at holde stand, og så – når et væld af dæmoner giver sig til at angribe mig – ikke ville du' til at beholde min frie vilje til godhed ... Grunden er også den, at jeg – også selv om der ingen farer fandtes, ingen fornemmelse af mislykkethed og ingen dæmoner – alligevel ville være nødt til hele tiden at anstrenge mig ud i det uvisse og stå og bokse ud i den tomme luft, for om jeg så levede evigt og strengte mig an, ville min samvittighed aldrig føle sig vis og helt sikker på, hvor meget den havde pligt til at gøre, for at Gud kunne blive tilfreds med mig«. Nu derimod, da Gud fuldt og helt har taget ansvaret for frelsen på sig, føler han sig i sikkerhed, Gud er til at stole på, han er så mægtig og stor, at ingen dæmoner, ingen mislykkede forehavender vil kunne slå ham i stykker.³

Man kan læse dette og andre Luther-skrifter med henblik på at forstå manden og hans dybeste personlige følelser over for menneskelivets vilkår, hans bevidst tænkte teologi og den underliggende psykologiske betydning. Og også i et forsøg på at forstå, hvorfor det blev ham og ikke den hvad menneskelige muligheder angår mere optimistiske Erasmus, der fik gennemslagskraft i en tid, der var præget af usikkerhed og forandring i et samfund, som ikke havde forestillinger om samfundsmæssige forandringer. I den helhedsforståelse, Luther og hans samtid bevægede sig inden for, kunne Satan fungere som en rationalisering af alt det, der måtte opleves som negativt i én selv og i verden, alt det, der oplevedes som irrationelt, det der hindrede en følelse af sammenhæng i jeg'et og i verden. Over for Erasmus' optimisme, ifølge hvilken menne-

³ *De servo arbitrio* (1525) findes i dansk oversættelse i: Luthers skrifter i udvalg, bind V, ved Stefen Kjeldgaard-Pedersen, Aros 1983. Se især s. 73f, 78, 116, 138, 142, 147, 165f, 216f, 220, 282, 294, 328, 365f.

sket var frit til selv at søge sandheden og tilkæmpe sig dog et vist mål af godhed, hævder Luther, at menneskets vilje er en træl, der uden Gud er helt overladt til Satan – vi kunne i vort sprog sige: overladt til usikkerhed, afmagt, indre tvang, depressioner, neuroser, psykoser o.s.v. Men Gud er der altså med sin frelse. Det er Luther, der her rammer dybest hvad angår imødekommelse af bevidste og især underbevidste menneskelige behov i tiden, og hos sig selv og andre skaber det psykologiske grundlag for en livsudfoldelse ud fra en rationaliseret gudsopfattelse, der trods alle indre modsætninger kan opleves som kærlighed.

At øvrighederne var Guds regimente til beskyttelse af de kristnes jordiske tilværelse og til sikring af evangeliets frie løb havde jo netop sin baggrund i bevidstheden om Djævelens magt: »Ich stelle fest, dass die ganze Welt vom Satan besessen ist«. Denne virkelighedsopfattelse kombineret med en fast overbevisning om, at verdens ende stod lige for døren, måtte nødvendigvis blive styrende for en engageret person med Luthers karakter. Det er netop de uundgåelige konsekvenser af at sætte evangeliet over alt andet, vi har gjort opmærksom på. »Evangeliet« betød noget andet for det 16. århundredes mennesker end for os. Dengang indebar Jesu budskab også tanken om Guds lov som objektiv realitet og målestok i konkrete »sociale« og »politiske« sammenhænge. Det er indlysende, at en sådan kristen fundamentalisme i dag er absurd. Naturligvis er der forskel på skabelse og forløsning i den kristne tradition, men brede strømninger i denne tradition har kæmpet og kæmper stadig mod jordisk uret og nød ud fra den jødisk-kristne traditions drøm om fred og social retfærdighed – et genskær af himmelen i det jordiske. Det gjaldt f.eks. for bønderne i 1525. Livets omskiftelige og hårde vilkår blev mildnet gennem troen på, at den hellige verdensorden også skulle udstrækkes til det jordiske. Det var denne harmonisering af verden og åbenbaring, Luther brød radikalt med, og som Grane ud fra sin tidehverske grundholdning også vender sig imod, men vi må have lov at mene, at den i lige så høj grad må betragtes som både historisk og aktuel kristendom – selv om vi ikke deler tankegangen.

Når det er muligt for Grane at læse de talrige og særdeles kraftige udsagn hos Luther om Djævelen som en uomgængelig og afgørende realitet og opfatte dem som isoleret til enkelte situationer – eller overhovedet muligt at isolere dem fra helheden – er det ganske åbenbart ud fra en helt nutidig tankegang, der både rummer en stærkt moderniseret udgave af kristendommen og en evne til at tænke virkeligheden opdelt i fragmenter. Det er den samme evne, der kan sætte Grane i stand til at sortere Luthers tanker i »tro« og »overtro« efter nutidige begreber for derefter kun at lytte til det første. Det er også den samme evne, der kan

bringe ham til at formulere spørgsmålet om, hvorvidt enkeltpersoner kan være »en dynamisk kraft«. Spørgsmålet kan stilles af samme grund som Luther bogen igennem kan opfattes som en enkeltstående »faktor«, der stod i interaktion med andre »faktorer« og kan udpeges som den, der forandrede de andre, formåede at »forandre verden, som han gjorde«. For dette er jo ikke kun et enkelt »provokatorisk« udsagn i indledningen, men styrende bogen igennem, citatet er fra side 192. For os er en isoleret enkeltfaktor en abstraktion, også når det gælder en så betydelig person som Luther, og en tankegang som den nævnte ikke egnet til at begribe historiske fænomener som ham og hans betydning. Derimod nok til at udforme og underbygge en nutidig teologi. Det er jo egentlig også det, der i bogens indledning siges at være det vigtigste: en beskæftigelse med Luthers »virkningshistorie«, altså hvad der sker i menneskers bevidsthed, når de læser Luther og spørger efter de lutherske tankers aktuelle gyldighed (s. 13f).

Det er altså den grundlæggende formodning om virkelighedens indretning, der skiller os. Grane bekræfter i sit svar, hvad der ligger implicit i hans bog, at han 'regner med, at evangeliet findes' og kategorialt opvejer alt. Det må naturligvis være en fuldstændig dominerende følelse, der får alle andre hensyn til at vige. Det samme gjaldt Luther, men for ham foregik det inden for en sammenhængende forståelsesramme. Der er 500 års historisk udvikling imellem ham og os, og det er slet ikke så lidt i betragtning af, hvad der er sket med os i den tid. Det er meget oplysende at se, hvordan de hermed forbundne problemer opfører sig i bevidstheden hos forskellige lutherske teologer i vort århundrede. F.eks. Obendieck og Oberman, der fastholder den grundlæggende forestilling om den personlige djævel som en absolut realitet, nødvendig for sammenhængen i den lutherske tankeverden, som de synes at tro på. Leif Grane, der nedtoner Djævelens betydning og tolker Luther her ud fra. Og de »politiske teologer«, der går endnu videre i moderniseringen af kristendommen. De har alle læst Luther. Vi skal ikke blande os i deres opfattelse af, hvad kristendom er, men blot ganske sagtmodigt mene, at der er en sammenhæng imellem deres nutidige forestillinger om evangeliet og deres Lutherforståelse. Ligesom der er en forbindelse imellem vores forestillinger om virkeligheden og vores opfattelse af Luther og hans sammenhæng med helheden.

Vi har ingen interesse i at reducere Luther eller »angribe« ham, som Grane åbenbart føler, men nok i at gøre opmærksom på, hvordan Luthers gudsbillede og menneskesyn set såvel i deres historiske kontekst som i nutidigt lys bygger på psykiske sammenhænge, der såvel på det personlige som det sociale og politiske plan indeholder underkastelse som

tryghedens og fællesskabets pris. I talrige generationers katekismeundervisning har børnene mødt de lutherske tanker om »med frygt og bæven at være lydige imod jeres jordiske herrer som mod Kristus selv«. Her har han i sandhed haft en »virkningshistorie«, som kan være med til at forklare, hvordan klassesamfundene har kunnet fungere i de lutherske stater, hvor denne side af Luthers teologi er blevet banket ind i hovedet på befolkningen som fællesskabets norm og betingelse – igen: naturligvis uden at det bevidsthedsmæssigt er blevet formuleret som klassekamp. Vi er ganske enige med Grane i, at det, der sker i menneskers bevidsthed, når de møder Luthers tanker, både har historisk betydning og nutidsrelevans.

Det samme har historiesynet. Og her er det jo ikke kun os, der har besvær med at få sammenhæng i Granes historiesyn. En af hans kolleger har i en i øvrigt særdeles rosende omtale af bogen nævnt de »tidehvervske kæpheste«, Grane gerne vil have redet sammen med Luther, hvortil »kommer et historiesyn, som jeg nok vil tro kunne give ti vise historiefilosoffer hovedpine« (Jan Lindhardt i Politiken 19.11.1983). Vi skal ikke udtale os om, hvordan de vise historiefilosoffer ville stille sig, men man kunne måske forsøgsvis gætte på, at de bl.a. ville hæfte sig ved anstrelserne for at forene to uforenelige størrelser: at ville »forstå« historien inden for en forståelsesramme af *scientific history* i hermeneutisk udgave, som baserer sig på tingenes forklarlighed og forståelighed efter en underliggende »naturvidenskabelig« rationalitet og videnskabelighed, almen i tiden, og en tro på evangeliets skjulte, men virksomme rolle i verden, noget som efter sin natur må forblive uforklarligt efter samme rationalitet.

AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER TIL INGELA KYRRE OG ALEX WITTENDORFF

AF LEIF GRANE

En historiker bør principielt vide *alt*. Alligevel ved vi, at hver enkelt af os kun har kendskab til uendeligt lidt. Eftersom vor horisont altid er meget begrænset, er det forståeligt, at vi har forskellige meninger om, *hvilke* stumper af viden, det er vigtigst at tilegne sig. Denne forskellighed er meget nyttig, for så vidt som den er med til at udvide den menneskelige erfaring, der »i videste forstand« naturligvis ikke blot omfatter det, vi selv og »vor tid« umiddelbart kommer ud for, men al den viden, vi har

mulighed for at tilegne os ad en række kanaler. I mange tilfælde må vi nøjes med, hvad vi kan få fat i på 2., 3. og 4. hånd. Kun ved at overse skrøbeligheden i selv de mest energiske bestræbelser, kan man, med Ingela Kyrre og Alex Wittendorff, tale om at være »specialist i helhed«.

Der er imidlertid een ting, som kan forlanges af enhver historiker, nemlig at hun eller han kun udtaler sig med overbevisning om det, vedkommende virkelig har tilegnet sig. Ingen henvisning til overordnede synspunkter kan befri nogen fra opfyldelse af dette krav. Også de, der kender en virkelighed, som mennesker i almindelighed ikke er i stand til at se, sådan som KW synes at gøre det, er underkastet kravet om at kunne dokumentere, hvad de siger, og det er nødvendigt, at det sker på grundlag af de højst fragmentariske vidnesbyrd, som foreligger i kilderne. Intet »totalitetsperspektiv« kan dispensere fra nødvendigheden af at kende kilderne til det emne, man beskæftiger sig med, og af at behandle dem nøjagtigt og kontrollabelt.

KW er meget optaget af, at jeg er teolog. Det er jeg også selv. Det bestemmer mine interesser, og det kan selvfølgelig mærkes, når jeg skriver. Alt andet ville være sært. Det kan være, det er en fejl at holde sig til, hvad man mener at have nogen forstand på, men hvad skal man gøre, hvis man ikke har »mod« til andet? Hvis der er en ting, som ikke bekymrer mig det fjerneste, er det, hvis irritation over, at jeg er teolog, giver anledning til en fordomsfuld indstilling over for mit arbejde. Jeg vil ikke løfte så meget som en lillefinger for at hindre det i at ske. Eftersom jeg ikke påberåber mig nogen form for esoterisk indsigt, overlader jeg roligt dommen til andre. Hvis jeg havde betragtet denne debat som typisk for, hvad man kan forvente af mennesker med kandidateksamen eller konferens i historie, ville jeg have haft endnu en grund – foruden dem, jeg har i forvejen – til at være glad over, at jeg er teolog. Heldigvis har jeg ingen grund til denne antagelse, og derfor vil jeg trygt fortsætte samtaler og samarbejde med de historikere, der ligesom jeg selv er henvist til at klare sig med, hvad de har fået af de to ting, som forbliver uundværlige, nemlig viden og intellekt.

I første omgang prøvede jeg på at vinde klarhed over, hvad makkerparret Kyrre-Wittendorff ønsker at gøre gældende, ved at stille dem nogle spørgsmål. Forsøget må siges at være slået fejl, eftersom de ikke har ønsket at svare, men i stedet for bidrager med endnu et stykke, for mig at se, diffust prosa. Tankegangen er springende, og helt trivielle overvejelser – kosmetisk udstyret som dybsindigheder – kombineres med løsevne citater og gådefulde spekulationer. Resultatet gør et noget rodet indtryk. Jeg kommer ikke udenom at indrømme min afmagt over for summen af disse betragtninger. For en sikkerheds skyld må jeg lade den mulighed stå

åben, at det hele simpelthen er så subtilt, at det er *supra rationem*, i hvert fald i det omfang, hvori samme er skænket undertegnede. Men jeg må dog indrømme, at jeg er mere tilbøjelig til at anse KWs indlæg for at være usammenhængende og uinteressert i en samtale. Det har jeg nogle grunde til, som jeg kort vil anføre.

I.

Midt i de vidtløftige betragtninger over totalitet, psykoanalyse, børneopdragelse m.m. forekommer nogle fejl og inkonsekvenser, som er til at få tag i.

1. Udtrykket »menneskelig erfaring i videste forstand« bringer KW ind på, hvad de forstår ved hermeneutik. Det må være undgået deres opmærksomhed, at til erfaring »i videste forstand« hører al den indsigt der måtte stå til ens rådighed, selvfølgelig også, hvad man måtte vide om tankeformernes skiften gennem tiderne. Det nævnte udsagn har derfor ikke noget med indfølelsesevne at gøre, sådan som KW synes at mene, siden det udløser en associationskæde hos dem.

2. Det er meget uheldigt, at de lader »indfølingen« udtrykke med et citat af Gadamer, hvori han siger noget helt andet. En af Gadamers væsentlige bestræbelser er nemlig at gøre op med det indfølelsesbegreb, som ganske rigtigt optræder hos Schleiermacher og også hos Wilhelm Dilthey. Når man ikke er klar over det, gør man bedst i at undlade at citere Gadamer.

3. Det er mig ikke logisk muligt at forstå det spring, der fører KW fra totaliteten til psykoanalysen. Også her må jeg påpege en fejltagelse: jeg har såvist ikke forvekslet KWs forklaring af Luther med Freud. Tværtimod har jeg betegnet den som vulgærfreudianisme af helt utrolig karakter. Iøvrigt står det mig ikke klart, om det, KW kalder »underbevidstheden«, forudsættes at have noget at gøre med det, der hos Freud hedder »det ubevidste«?

4. Værdien af Ingela Kyrres og Alex Wittendorffs indsigt i den historiske totalitet sættes på en alvorlig prøve – som den ikke består – når det til sidst i det afsnit, der handler om *De servo arbitrio*, hævdes, at det var Luthers synspunkt, der slog igennem på bekostning af Erasmus. Det er ganske simpelt historisk forkert. Striden mellem Luther og Erasmus fik ingen større betydning for reformationsforløbet, men det var Erasmus, der fik den største indflydelse i dette spørgsmål, også på luthersk grund. Opfatter man Luthers synspunkt som det *typiske* for perioden – og KW kan i henhold til min grammatik ikke forstås anderledes – kan det kun skyldes uvidenhed, og hvad er så den »mentalitetshistoriske« betragtning

værd? Men måske kan KW ved hjælp af indsigt i den virkelighed, som var skjult for datidens mennesker, og er det for os, påvise, at den manglende *bevidste* tilslutning til Luther i datiden er uden relevans?

5. Jeg har noteret med interesse, at Luthers øvrighedsbegreb bl.a. hænger sammen med, at han satte evangeliet over alt andet. Men det undrer mig, at det skulle være noget, KW har gjort opmærksom på. I deres første indlæg afviste de ellers mit spørgsmål, – om man overhovedet kan tale om evangeliet, uden at det må medføre, at politiske spørgsmål mister deres sidste gyldighed? – ved at sige, at det både ud fra det 16. århundredes virkelighed og ud fra vor er uholdbart at spørge sådan, fordi det skulle sætte et umuligt skel mellem religion og samfundsopfattelse. Det glæder mig naturligvis, at KW har skiftet mening. Blot finder jeg det sært, at de ikke selv er klare over det.

6. KW synes at anse Obendiek og Oberman for lutheranere. Det er ingen af dem. Obendiek er katolik, men der findes i dag næppe een seriøs katolsk reformationshistoriker, der ikke tager afstand fra hans bog. KW synes ikke at have opdaget, at Obendiek i kontroverteologisk ånd vil Luther til livs. Det tyder på eet af to: enten har de ikke læst hans bog, eller også har de ikke forstået den. Eksperter i opsporing af bagvedliggende, men udtalte motiver, af KWs kaliber, skulle ellers nok have mulighed for at finde ud af det. Vi kan formentlig være enige om, at man skal være forsigtig med at påberåbe sig bøger, man ikke har læst, og vel også om, at man ikke bør læse så overfladisk, at man går glip af meningen?

7. KW anfører i citationstegn nogle ord, som børnene i talrige generationer skal have lært i katekismusundervisningen. Da det var Den lille Katekismus, man lærte, skulle man formode, at ordene er hentet derfra. Det er de ikke. Omgangen med citater er i hele indlægget upræcis og sjusket.

Der kunne nævnes flere eksempler, men da de er led i vidtløftige og for mig at se uklare overvejelser, ville det kræve megen plads og urimelig tålmodighed hos læserne at gå ind på dem. Men de anførte er da også tilstrækkelige. Hvorledes disse fejl og inkonsekvenser har kunnet overleve et kritisk gennemsyn af indlægget, inden det sendtes til redaktionen, skal jeg ikke gætte på. De er mildt sagt uheldige og øger ikke tiltroen til visdommen i de mere gådefulde afsnit. Viden og evne til koncise tænkning er en fordel, hvis man vil argumentere. Men er det overhovedet det, Ingela Kyrre og Alex Wittendorff vil?

II.

At løfte pegefingre overlader jeg normalt til sådanne, der har set verdensånden til hest eller opnået indsigt i den helhed, der forvandler alt andet til abstraktioner, altså til dem, der kender den virkelighed, som vi andre går glip af, men i dette tilfælde må jeg gøre en undtagelse. Medens KW er hævet over at svare på mine spørgsmål, anser de ikke sig selv for at være for gode til at benytte en fremgangsmåde, der ellers med rette ringeagtes i offentlig debat, nemlig at lade mistænkeliggørelser træde i stedet for argumenter. Der var allerede spor af denne metode i deres første indlæg, men jeg tilskrev det sproglig ubehjælpssomhed og lod det passere med en kort hentydning. Det lader sig ikke gøre denne gang. Nu viser det sig nemlig, at det ikke var en fejltagelse, der kan undskyldes, men at det simpelthen er KWs måde at polemisere på. Hvis jeg havde haft respekt for KWs faglige indsigt, ville det formentlig have krænket mig. Men som det nu er, finder jeg det bare ynkeligt. Naturligvis har jeg gjort mig mine tanker om KWs motiver til at skrive, som de gør, men det kunne ikke falde mig ind at underholde offentligheden med mine overvejelser. Perfidi er en grim genre, som man bør holde sig fra. Hvad vi hver for sig føler og tror, hvilke motiver vi har, hvilken lykkelig eller ulykkelig barndom vi måtte have haft, hvilke bekendelser vi måtte have lyst til at aflægge – alt dette vedkommer ikke en debat som denne. Der drejer det sig om argumenter, og har man ingen, bør man tie stille.

Over for mistænkeliggørelse kunne det ikke falde mig ind at forsvare mig. Med sindsro går jeg ud fra ikke at være ene om at anse denne metode for sammenlignelig med en boomerang, der alene rammer kasteren.

III.

Man må imidlertid have mig undskyldt, når jeg på denne baggrund er mindre interesseret i at fortsætte en drøftelse med Ingela Kyrre og Alex Wittendorff, i hvert fald i denne omgang. Man bør dog aldrig smække døren i på en sådan måde, at den ikke er til at åbne igen. Selv uden at forstå, hvordan man i mystisk eller metafysisk overlegenhed kan have Vorherre, verdensånden eller totaliteten til sin disposition, vil jeg stadig være parat til at tage ved lære af den indsigt og viden, som således begunstigede måtte lægge for dagen. For så vidt angår de to totalitetsspecialister, det her drejer sig om, vil jeg dog foreslå en tænke- og læsepause, inden vi måske forsøger igen. Hvem ved, måske kan selv den, der ser det hele lidt fra oven, have gavn af at læse kilderne? Det syn på Luthers

gudsbillede og menneskesyn, KW fremlagde i deres første indlæg, er så uhyrligt, at det er helt umuligt at forestille sig, hvor de har det fra. Hvis det skulle hidrøre fra et grundigt studium af et stort antal af Luthers tyske og latinske skrifter, er resultatet så kompromitterende, at håbet om en senere saglig drøftelse må blegne. Det skal dog retfærdigvis siges, at Ingela Kyrre og Alex Wittendorff intetsteds har påstået, at de sidder inde med en sådan bred og grundig indsigt i Luthers skrifter. Indtil videre står altså den mulighed åben, at de i dette tilfælde blot er kommet for skade at udtale sig om noget, de ikke kender til. Jeg indrømmer gerne, at heller ikke denne mulighed er smigrende, men den giver dog håb om en fremtidig bedring af situationen, medens den anden mulighed kun er trist og udsigtsløs. Og dermed farvel for denne gang.

Anmeldelser

PETER ØRSTED: *Roman Imperial Economy and Romanization*. Kbh., Museum Tusculanum, 1985. 416 s. incl. to kort. 280 kr. (hæftet), 366 kr. (indbundet).

Denne vægtige bog forsvarede d. 6. december 1985 for den filosofiske doktorgrad på Københavns Universitet, og fakultetet har senere konfereret graden. Dermed er der fra såvel de sagkyndiges som fra universitetets side givet udtryk for, at det drejer sig om et særdeles lødigt stykke forskningsarbejde, der bidrager med væsentlige nye synspunkter og nye sammenhænge. Når jeg derfor i denne anmeldelse fremhæver min uenighed, er dette ikke entydigt udtryk for en kritik, men også i den forventning dermed at kunne bidrage til en fortsat debat.

Emnet er centralt. Romerne samlede et vældigt imperium – ordet er som bekendt latin – med Atlanterhavet og Skotland som vestgrænse, Eufrat som østgrænse, Donau som nordgrænse og Sahara som sydgrænse. Kærnelandet var Italien med hovedstaden Rom, de øvrige dele af imperiet styredes som selvstændige enheder – provinser – af udsendte embedsmænd med eller uden militærmagt. Provinsboerne betalte skatter og blev i løbet af de to første århundreder e. Kr. mere eller mindre romaniserede. De byggede byer og templer, antog romersk klædedragt og skiftede deres oprindelige sprog ud med latin, i alle fald i den vestlige rigshalvdel. I begyndelsen af det 3. århundrede fik alle rigets indbyggere romersk borgerret, og herefter forsvandt Italiens fortrinsstilling.

Det er denne komplicerede proces bogen handler om, specielt forholdet mellem økonomi og romanisering. Det er forfatterens tese, at romerne allierede sig med provinsernes overklasse, som fik overdraget hvervet at opkræve skatter og afgifter; herved fik såvel denne som Romerstaten et rimeligt udbytte. Den lokale overklasse forbrugte en stor del af denne merindkomst i deres eget land, provinsen, investerede så at sige i romaniseringen, der blev et statussymbol for den. Romaniseringen betalte således sig selv og dermed den økonomiske blomstring, som en række provinsbyer nød godt af i 1. og 2. årh. Da man i 3. årh. gik over til en direkte beskatning ved embedsmænd uden lokale mellemmand, fjernedes den økonomiske stimulus i lokalsamfundene, der stagnerede eller sygnede hen.

Denne tesis har en enkelthed over sig, der umiddelbart er sympatisk og indlysende, når den en gang er fremsat. Forfatterens måde at underbygge sin tesis på er imidlertid alt andet end enkel.

Bogen er opdelt i fire afsnit. *Part I* (s. 11–60) er en teoretisk indledning, *The Family, The City and the Empire*. Heri præsenterer forfatteren sit begrebsapparat, der slutter sig ganske tæt til Webers med udgangspunkt i oikos/familia, samt sin tesis og hovedtrækkene af den nyere forskning. Der opstilles tre idealtyper for byens udvikling, *The Agrarian City*, *oppidum* (s. 29), *The Economic Community*, *res publica* (s. 33) og *The Municipal City*, *imperium* (s. 37). Forfatteren slutter sig til den almindelige opfattelse, at Romerriget udgjordes af et netværk af byer med deres territorium, og den sidste type illustrerer relationerne mellem hovedstad/centralmagt og provinsbyen. Det kan diskuteres, om sådanne idealtyper – eller modeller i den grafiske form, forfatteren har givet dem – klarificerer meget. Deres fare er, at de er statiske, og at man derved er udelukket fra at studere overgangen fra den ene til den anden, altså den historiske forandring. Dette er imidlertid ikke stedet at diskutere dette problem, da forfatteren vel ved, at idealtypen ikke har selvstændig eksistens, men alene tjener til klarifikation af begreber og til indpasning af kilde-data til forfinelse af idealtypen. Historiografisk sættes diskussionen i relief i afsnittet *Previous Scholarship* (s. 45–60), især en vurdering af og stillingtagen til den såkaldte primitivist-modernistdiskussion.

Personligt finder jeg denne indledning vel lang, men accepterer, at den kan have en pædagogisk værdi. Man havde også gerne set en mere dybtgående diskussion af selve fænomenet romanisering, men forfatteren når her ikke væsentligt ud over Tacitus' *Agricola*, kap. 21, et af hans yndlingssteder øjensynlig, da det dukker op gang på gang. Tacitus var vel en klog mand, men der kunne måske være føjet lidt mere til fra den senere forskning.

Part II, The Roman Lease System (s. 61–182) er en gennemgribende analyse af den romerske praksis at bortforpakte til den højstbydende såvel indkrævelse af skatter som udgifter til byggeri og anden offentlig virksomhed. I den behandlede periode kører man videre med det fra republikken velkendte system, der nok gav staten færre indtægter og formentlig større udgifter, men til gengæld sparede det uhyre fordyrende administrationsapparat, som senere fik en lammende effekt på systemet. Dette afsnit er så afgjort afhandlingens vanskeligste og mindst overskuelige. Dette skyldes dels kilderne dels forfatteren. Vi besidder ingen skildring af den romerske administration i denne periode, men er henvist til møjsommeligt at rekonstruere den fra enkelt-sager, cases, eller tilfældige bemærkninger i litteraturen samt dokumenter, ofte epigrafisk overle-

verede. Der er således store huller i vor viden, og en blomstrende retshistorisk litteratur har diskuteret et væld af enkeltheder. Det er forfatterens fortjeneste, at han tager hele problemet op fra grunden og giver en af de mest omfattende diskussioner af en række aspekter ved selve forpagtningssystemet. Han starter med en analyse af en række vigtige begreber, selve forpagtningen, *locatio*, og de ved forpagtningen involverede personer, *publicani*, *mancipes* og *redemptores*, og de handlinger, udtrykt verbalt, som disse kan udføre. Definitionerne gives både ud fra kildernes definitioner og deres omtale af enkeltcases. Heri indarbejdes indskriftmaterialet om enkeltpersoner af ovennævnte kategorier.

Man kunne her, som andetsteds, have ønsket en virkelig opryddende kildediskussion med en vurdering af de enkelte kildetyper over for hinanden. Forfatteren skildrer flere gange sin metode, f.eks. s. 62:

To attempt a description of the Roman lease system therefore becomes a cumbersome and methodologically difficult task of compilation: on the one hand, of many pieces of almost technical information from urban laws, the *Agrimensores*, the *Digesta*, and antiquarian and epigraphic material; and on the other, from a number of cases such as we find in Livy, Cicero, and in part in Pliny.

Der er her, som andetsteds, klare overlapninger i terminologien. Bylove-
ne er f.eks. som regel overleveret epigrafisk, hvorfor en klarificering af
hvad forfatteren tænker på med ordene »epigraphic material« bliver lidt
gådefuld. Her er tale om en kildeondring, der både hviler på genre og
overlevering. Ubehageligere er, at forfatteren øjensynlig tager et kildested
for et kildested og ikke interesserer sig for kildeafhængighed. Om
nødvendigt udskydes den historiografiske traditions terminologi som
mindre pålidelig. Det er nu imidlertid et spørgsmål, om den såkaldte
antikvariske tradition er så pålidelig, som forfatterens brug af den
forudsætter, og hermed sættes også spørgsmålstejn ved den rent juridiske
traditions pålidelighed, idet redaktørerne af *Digesterne* som bekendt
interpolerede ret frit for at få det gamle lovstof til at passe til deres
samtid. Jeg har selv søgt i min disputats¹ at demonstrere, hvor tilfældig
og spontan f.eks. brugen af etymologier er hos den store polyhistor Varro,
og meget tyder på, at hans – i al væsentlighed tabte – værker er
hovedkilden for senere skribenter. Jeg ville derfor ikke turde fæste lid til
de ordforklaringer og etymologier, som findes hos de romerske antikvarer

¹ Varro The Scholar. *Studies in the First Book of Varros de re rustica*, *Analecta Romana Instituti Danici* vol. IV, supplementum, Kbh., 1968, se især s. 59 ff og s. 101 ff.

og leksikografer, f.eks. hos Festus, der har dem på tredje eller fjerde hånd. Antikkens videnskabelige arbejdsmetode er langt fra vor egen tid, og de antikke kilder bør behandles herefter. Forfatterens metode kan karakteriseres som historisk-filologisk, d.v.s. kumulativ, og den må principielt tage stilling til alt. Heroverfor står den kritisk-historiske eller kildekritiske, der i sit væsen er reduktionistisk. Jeg er ikke sikker på, at anvendelsen af den sidste metode ville have ført til andre eller sikrere resultater end dem, forfatteren kan fremlægge, men den ville nok have lettet overblikket og givet mulighed for en udrensning af unødigt lærdomsfyld. Forfatteren står imidlertid her i et afhængighedsforhold til den især tyske retshistoriske tradition og kan påberåbe sig en lang og tung forskningstradition. Jeg finder det dog skade, at han ikke – om blot for eksperimentets skyld – har forsøgt at bryde med den.

Jeg tror også at en egentlig forskningsoversigt i starten af dette vigtige afsnit ville have lettet læseren vejen, men forskningssynspunkterne findes mest spredt i noterne til den specifikke kontekst. Dette kan forvirre den, der ikke er helt fortrolig med den romerske retshistories irgange – og hvem er vel det? Grunden hertil kan imidlertid være, at analysen munder ud i en meget vigtig iagttagelse, der ikke modsiges af det øvrige fremlagte materiale. Der er en væsentlig forskel på forpagtningssystemet i de af senatet styrede provinser og i de af kejseren ved udsendinge (*legati pro praetore*) styrede provinser. Senatet fortsætter med den fra republikansk tid overtagne procedure, hvor kun romerske borgere kan indgå aftale med statsmagtens repræsentanter, mens kejseren i sine provinser står langt friere og kan indgå aftale med såvel de såkaldte latinske borgere og med sådanne, som har ret til at indgå køb og salg efter romersk ret. Denne iagttagelse kunne måske ikke være sandsynliggjort uden den meget lange og indgående retshistoriske analyse. Jeg skal senere vende tilbage til denne rent administrative forskels rolle i vor opfattelse af kejserdømmets hele karakter.

Mens Part II må siges at være vanskelig, ja noget af det vanskeligste jeg har været nødt til at læse, lykkes det forfatteren i højere grad i *Part III*, *Testcases* (s. 173–347) at bevæge sig på et for en almindelig historiker forståeligt og overskueligt plan. En testcase er efter forfatterens definition (s. 171) »a heuristic tool which may be used to refine a theory or an ideal type«. Som prøvesten for sin teori har han valgt A den kejserligt dirigerede minedrift i provinsen Noricum (stort set det nuværende Østrig) og B oprævelsen af »customs« (portorium publicum) i Illyrien. Minedriften i Noricum skildres livfuldt i dens overgang fra at være den keltiske konges prerogativ til at være den romerske kejsers. Minerne befinder sig ikke i nogen bys territorium, men på ager exemptus, d.v.s.

domæneland under direkte kejserlig administration. Halvdelen af det udvundne jern tilhører kejseren, halvdelen den, der har koncessionen. Med anvendelse af spanske minelove lykkes det forfatteren at give et levende billede af, hvordan administrationen kan have foregået med en rimelig profit til de mellemmand, som foretog kontrollen af, at kejseren fik sin halvdel, og at denne blev videresolgt. Forfatteren færdes hjemmavant i terrainet og inddrager den historiske geografi og det udgravede arkæologiske materiale med stor kyndighed, støttet på en omfattende, delvis lokalt publiceret, arkæologisk litteratur. Afgørende er analysen af de indskrifter, der omhandler conductores, koncessionshaverne til skatteopkrævningen, ikke til selve minedriften, coloni, som de hedder i de spanske indskrifter. I Noricum glimrer de ved deres fravær i det epigrafiske materiale. Dette er naturligvis ubehageligt, og det kan kun efterlade spørgsmålet, om man – selv med den af forfatteren udviste forsigtighed – tør anvende de spanske love i Noricum. Forfatteren siger selv (s. 235):

At times there is only a fine line between the attempt to find coherence in scattered sources and outright harmonization. Before I attempt a concluding account, I must emphasize the great difference between transferring structures from e.g. Vipasca or Dacia to Noricum and claiming parallels in detail where the local sources are not available.

På trods af dette forbehold udfoldes sluttelig med megen brilans i afsnittet *The Economy of Noricum* (s. 237ff), hvorledes minedriften kan have påvirket dette gamle keltiske område. Forfatteren understreger den arkæologisk bevidnede kontinuitet i jernudvindingens teknologi, men konstaterer samtidig effekten af en øget produktion på den samlede noriske økonomi og dermed romanisering.

Testcase B er en analyse af toldopkrævningen i det store område i det nordlige Balkan, der gik under betegnelsen Illyricum, men i virkeligheden omfattede flere kejserlige provinser. Opkrævningen er knyttet til de såkaldte stationes, og forfatteren går drastisk til værks og rydder op i det påståede antal stationes, idet ikke alle er stationes portorii. Det er hans opfattelse, at der betales en told (for nu at bruge det traditionelle ord) hver gang varer passerer en grænse mellem jord, der har én status, til jord der har en anden status, f.eks. fra kommunal jord til statsjord o.s.v. Da sådan skatteopkrævning synes universel for hele Romerriget, får dette afsnit en meget central stilling i bogen, og der er følgelig endnu mere sekundærlitteratur at diskutere. I detaljer er det ikke her stedet at tage

stilling til de mange delkonklusioner, herunder beregningerne af den fordyrelse af varer, som forskellige ruter måtte medføre (se især s. 286). Her er forsøgt en ny angrebsvinkel, som givetvis vil vække til eftertanke og modsigelse blandt de specialister, der har valgt dette forskningsområde. En prosopografisk undersøgelse over områdets kendte conductores publici portorii Illyrici demonstrerer atter forfatterens lærdom og skarp-sindighed parret med sund fornuft. Det er af afgørende betydning, at dette indskriftsmateriale stopper ved Marcomannerkrigene, hvilket indicerer, at administrationen er vanskeliggjort af krigshandlingerne, og da disse conductores ikke senere dukker op, skyldes det sikkert, at man har forladt den decentrale opkrævning til fordel for en centralt styret opkrævning med det resultat, at baggrunden for en velstående lokal overklasse forsvinder.

Part IV, Testcases and Idealtypes, Conclusions refererer nu tilbage til Part I og drager konklusionerne af undersøgelserne for så vidt angår forpagtningstagere (the leaseholders), byerne og selve Imperiet, samt afsluttede kejseren, provinserne og økonomi. Navnlig i opfattelsen af selve den romerske kejsermagt er jeg uenig med forfatteren, og jeg skal derfor sluttelig gøre nogle bemærkninger herom.

Gentagne gange bemærker forfatteren, at kejseren, fra Augustus' nedlæggelse af den overordentlige magt og modtagelsen af nye kompetencer i 27 f. Kr., er primus inter pares, se således s. 40f, hvor det hedder »a new provincial administration left a great deal of the Empire to the senate«, og s. 126, hvor forfatteren bekender sig til Mommsens og Hirschfelds opfattelse af Romerriget som styret af såvel kejser som senat i et dyarchi, hvor både kejser og senat har væsentlige beføjelser og, ifølge Hirschfelds opfattelse, delvis må opfattes som antagonistiske organer. Heroverfor må jeg hævde, at senatet efter min mening ikke havde selvstændig magt. Det havde kun beholdt administrationen af de militært uinteressante provinser, hvor de fortsatte det gamle lidt stive skatteopkrævningssystem, mens kejseren havde de provinser, hvor der stod tropper, og hvor han kunne skabe sig sit eget administrative system, der knyttede en række fremstående provinsialborgere direkte til ham som klienter. Kilder viser imidlertid, at kejseren, om nødvendigt, blandede sig direkte i de senatoriske provinsers indre forhold. Her tænker jeg især på de såkaldte Cyreneedicta, hvor Augustus dekreterer, hvem der i den senatoriske provins Cyrene skal have retten til at sidde som nævninge »indtil senatet træffer beslutning i denne sag eller jeg selv finder en bedre løsning« (FIRA, vol I, no. 68, 1.12). Indskriften er først publiceret i 1927, d.v.s. senere end Hirschfelds banebrydende afhandling, og oplysningen om kejserens indblanding i en senatorisk provins er her i et officielt

dokument, hvilket må tillægges ganske særlig vidneværdi. Den kan iøvrigt sammenstilles med en æresindskrift fra Narbonne (CIL XII, no. 4333) hvor borgerne meddeler, at de vil fejre bl.a. datoen 31. maj hvor Augustus i år 11 e.Kr. skulle have bilagt en strid mellem byråd og befolkning – atter i en senatorisk provins. Hertil kommer, at kejseren fra Augustus' tid anbefalede kandidater over for folkeforsamlingen til embederne, hvorfor rekrutteringen af senatet var under kejserlig kontrol, også da senatet bliver selvsupplerende. Ifølge den såkaldte *lex de imperio Vespasiani* (FIRA, vol. I, no. 15) er kejserne løst fra at overholde eller være bundet af en række love – hvilke siges desværre ikke, men det indicerer klart, at kejseren står over loven, og at dette også gælder i økonomisk henseende ses af et andet vigtigt dokument, overleveret i *Digesterne I*, 16,9. Det drejer sig om et citat af Ulpians normgivende håndbog *de officio proconsulis* og siger: »sane si fiscalis pecuniaria causa sit quae ad procuratorem Principis respicit melius fecerit (nml. proconsul) si abstineat«, altså: hvor der er tale om kejserlig ejendom, gør proconsulen, d.v.s. senatsestebudsmanden, bedre i at holde fingrene for sig selv. Jeg har selv søgt at demonstrere,² at denne regel ikke var ny, da Ulpian nedfældede den i sin håndbog, men at den er udtryk for den ånd, der beherskede retsvæsenet selv i Italien under den vise kejser Marcus Aurelius, filosofen på tronen. Hvor meget værre da ikke under andre, mindre skrupuløse kejsere.

På baggrund af disse autoritative kildeudsagn kan jeg ikke acceptere forfatterens fortolkning af det romerske kejserdømme som en retsstat i princippet. Når kejseren står over alle instanser og kan handle, stort set, som han vil uden anden kontrol, end at en sammensværgelse kan myrde ham, hvis det bliver for broget, så kan det ikke være det, vi i nyere tid forstår ved en retsstat. Retshistorikerne har sikkert i et mere end tusindårigt ihærdigt studium af romerretten ladet sig forblinde af mængden af retsregler, men ikke set så meget på de reelle forhold, som de afsløres af en gennemgang af de ganske vist få egentlige dokumenter i kildekritisk forstand. Det er muligt, men ingeniunde sikkert, at forfatteren ville nå til et lignende resultat, dersom han skiftede fra den historisk-filologiske til den historisk-kritiske metode. Denne er jo nemlig en kritisk teknik og ikke en tolkningsmetode, og til syvende og sidst hviler al historisk rekonstruktion på fortolkning. Jeg må så konstatere, at forfatteren og jeg tolker Det romerske Imperium afgørende forskelligt.

En anmeldelse af denne art kan ikke gøre en bog som den foreliggende

² *Analecta Romana Instituti Danici* vol. VII, Kbh. 1974, s. 34f.

ret. Det drejer sig om en uhyre lærd og idérig fremstilling af et meget kompliceret problemkompleks. Den er rig på detaljer uden at fortabe sig i dem; den har nye og overraskende slutninger, af hvilke nogle vil blive stående, og andre formentlig vil blive modsagt. Det metodiske og teoretiske aspekt tabes aldrig af syne, og de bemærkninger om forskellen på filologisk-historisk og historisk-kritisk metode, jeg her er fremkommet med, er egnet til at karakterisere bogen, ikke udtryk for egentlig kritik. Der er en meget stærk tradition i den internationale forskning, der ganske forkaster kildekritikken som vi dyrker den i Danmark, og alligevel kan der skabes historiske resultater af blivende værdi; og dette gælder, som bekendt, ikke blot inden for antikkens historie. Som delvis opdraget i begge traditioner kan jeg ikke lade være at undre mig på, om et metodeskift ville have ændret bogens synspunkter, men jeg tror, at det ville have gjort den mere overskuelig. Det må nemlig slås fast, at let er bogen ikke, og forfatteren gør ikke meget for sin læser, f.eks. ved at oversætte sine kilder. Diskussionen er en diskussion på grundsprogets præmisser, hvad der er en dyd, når det ikke, som her, synes et princip. Kun den meget energiske læser vil kæmpe sig igennem den fra perm til perm, men som en af dem, der har gjort det på embeds vegne, kan jeg kun sige, at det er umagen værd.

Jens Erik Skydsgaard

BRIAN PATRICK MCGUIRE: *The Cistercians in Denmark. Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society.* Cistercian Studies Series: Number Thirty-Five. Kalamazoo, Michigan, Cistercian Publications Inc. 1982. 421 s. Ill.

Det var at vente, at Brian Patrick McGuire ville komme med et større, syntesepræget arbejde om cistercienserne i Norden. Det foreligger nu på engelsk i den amerikanske cistercienserserie fra Dalamazoo, med 259 sider tekst, 64 sider noter, 12 sider bibliografi, 42 sider illustrationer i sort/hvidt, herunder kort og luftfotografier, samt et indeks på 25 sider. Hertil kommer kort i teksten, genealogiske tabeller og abbed- og bispelister, i alt en omfattende fremstilling af cisterciensernes historie i Danmark frem til første halvdel af det 15. århundrede, med et udblik ind i reformationstidehvervet. Over tre århundreder – 1140erne til 1440erne – har forf. pålagt sig kravet om, at alt hvad der findes af kilder til ordenens historie skulle tages med.

Bogens geografiske omrids er det middelalderlige Danmark som

kirkeprovins, herunder Rügen – derudover behandles også cistercienserkulturens spredning fra Danmark til Pommern. En udenlandsk forsker behandler således en udenlandsk klosterorden i datidens Danmark, ligesom også nærværende anmelder henter sit perspektiv fra udenlandsk tradition. Men det må være den danske historikertradition – McGuire er blevet vejledt af Niels Skyum-Nielsen – der har affødt det første kapitels overskrift: *The Sources*. Grupperingen og den indførende beskrivelse af kilderne viser, at McGuire henter sin viden til fremstillingen fra to sider: Den ene er de kilder, der stammer fra danske og andre cisterciensere, og som omhandler danske cisterciensermunke og -klostre eller berører deres interesser og anliggender – diplomer, krøniker, omtale i breve, mirakelberetninger, gavebøger. Den anden er vidnesbyrd om det åndelige og intellektuelle liv, der foregik inden for klostrene – teologiske skrifter, bibelkommentarer og lægebøger. At kilder af den første gruppe dominerer, ses af at de fordeles på tre tidsperioder: højmiddelalderen 1150–1350, senmiddelalderen 1450–1520 (sic! skulle der have stået 1350?), og efterreformatorsk tid 1536–1606. Lauritz Weibull, Ellen Jørgensen, Troels Dahlerup, Anne K. G. Kristensen og Anne Riising synes at være de forskere, som forf. skylder mest i dette kapitel. Men forf.s virkelige konfrontation med kilderne havde allerede fundet sted, før denne syntese blev skrevet – man finder dens nedslag i bibliografien under McGuires navn. For den, som har fulgt hans bidrag fra 1973–1981, står det dog klart, at foreliggende *magnum opus* repræsenterer en betydelig afklaring af utallige kilde- og metodeproblemer, med hvilke forf. har udkæmpet mangel på dyst.

Det har været let at finde nøglebegreber som overskrift til kapitel II: »Arrival and Growth 1144–1177«. I slutårstallet ligger allerede skjult, at ærkebiskop Eskils embedsperiode danner epoke i denne del af de danske cistercienseres historie. Data for de første klostres grundlæggelse er velkendt, kun den benediktinske fortid i Sorø og evt. Esrom har været kontroversiel. Det nye udgøres af forf.s måde at lade hele spørgsmålet om cisterciensernes ankomst til Danmark samles omkring Danmarks første overbeviste cistercienser: ærkebiskop Eskil, efter sin fratræden 1177 munk i Clairvaux de sidste fire år af sit liv. Denne behandling af cistercienserentusiastens Eskil er velgørende efter al den politiserende fortolkning Eskil er blevet udsat for fra skånsk og dansk side helt fra Saxos tid. Skyum-Nielsen, sekundæret af Curt Wallin 1961, konstaterede således, at Eskils indsats som klostergrundlægger, undtagen i Esrom, begrænser sig til tildeling af sognekirker og tiende. Men da Skyum-Nielsen i Kvinde og Slave 1971 (s. 120) afviste tanken om en forudgående benediktinsk foundation i Esrom, var han nødt til at postulere en

cisterciensisk grundlæggelse af Esrom før 1151 ved en anden end Eskil, en ukendt *fundator* – »og gåden ... skulle dermed være løst«, som han siger. Denne position har McGuire overtaget. Han markerer dog på s. 51, at Eskil ikke kan have været *fundator* af Esrom ved at skænke landsbyen Esrom, da han ellers utvivlsomt ville have markeret sig selv som en sådan nøgleperson i klostrets historie.

Konklusionen er, sådan som den her foreligger, utilfredsstillende. Eskil siger om sin indsats: *locum qui vocatur Esrum eis providimus..., locum... destinavimus, ... superaddentes eis..., superaddimus et..., superadiecimus in usum ipsorum*, ud over det af McGuire s. 54 citerede stykke om at Eskil bragte munke fra Clairvaux til Esrom. Der er tavshed om den egentlige *fundator*, der må have virket forud for disse begivenheder. Skyum-Nielsen troede, at en juridisk omformulering var nødvendig for at skjule, at Esrom allerede på dette tidlige stade modtog landsbyer, hvad ordenen ikke måtte. McGuire har derfor i et foredrag i Historisk Samfund i november 1984 modificeret sin tolkning og taget afstand fra Skyum-Nielsens og sin egen tidligere position, idet han tilslutter sig ældre opfattelser af Esrom som benediktinerkloster fra midten af 1140erne. *Folmarus primus abbas de Esrum* (Liber daticus 15. april) bliver så atter en af de benediktinere, der gik forud for bosættelsen af de første cisterciensere senest 1151, og DD 1.rk.II, nr. 106 forklares bedre som betinget af en ny situation i Esrom, samtidig med, at benediktinernes ekspansion siden 1135 mere rimeligt ses som baggrund for grundlæggelsen af Esrom (anmelderen i Fra boplads til bispeby, Odense 1982, s. 185–188, og i Die Kirche in Skandinavien, Sigmaringen, 1986, s. 151–159). Formlen for biskoppens rettigheder s. 50 og note 46 s. 286 bør lyde *salva... dyocesani episcopi canonica iustitia et reuerencia*; at formlen mangler, er ikke nogen hindring for denne forklaring. Mere kunne måske siges om Eskils Esrom-privilegium af år 1158, DD 1.rk.II, nr. 126, særligt med udgangspunkt i den første underskriver biskop Simons funktion (s. 54–57): Skyum-Nielsens udredning i DD skal ses i lyset af, at alle medbeseglere er skånske gejstlige og at det var netop nu, domprovst Simon i Lund var blevet biskop i Odense stift, hvor de danske benediktinernes centrum fandtes. Esrom-privilegiet havde adresse til dem.

Det er karakteristisk, at forf.s holdning til væsentlige spørgsmål befinder sig i stadig forandring: der er et langt skridt fra hans Esrom-artikel i *Mediaeval Scandinavia* 1973 (hvor Eskil ikke stod i midtpunktet) over det her anmeldte arbejde, til foredraget i Historisk Samfund 1984. Dette hænger måske sammen med at forf. er gået fra at arbejde med diplomer til at arbejde med litterære og berettende kilder om Eskils indsats, hvad der afspejles i hans overskrift: *Eskil as a Convert to Cistercian*

Monasticism og i den 1984 mundtligt fremførte, på indicier byggede teori, at Eskils tidligste indsats for cistercienserne – indkaldelsen af Cîteauxmunke til Herrisvad – skulle være affødt af en udlandsrejse 1143–44, der ellers ikke findes bevidnet i kilderne. Forf. strejfer men afviser denne mulighed i det her anmeldte arbejde (s. 46) og overtager Jürgen Wissings forklaring på sammenhængen mellem Cîteaux og Clairvaux i årene 1143/44. »Gennem den klosterhistoriske udvikling argumenterer jeg for, at Eskils betydning for dansk historie er blevet undervurderet«, erklærede McGuire programmatisk i indkaldelsen til sit ovennævnte foredrag. Allerede kapitlet *Arrival and Growth* indeholder materiale til denne formulering.

Som anmelderen har påpeget i flere egne arbejder (f.eks. i *Historia och samhälle. Festskrift til Jerker Rosén*, 1975, s. 17f; *Festskrift til Matts Dreijer, Mariehamn 1984*, s. 196–200) er der mange kildesteder i forbindelse med Eskils biografi, der endnu ikke er blevet vurderet i dansk forskning (smlg. et tilløb fra Sverige: Jan Arvid Hellström, *Kyrkofursten som blev klosterbroder. En bok om ärkebiskop Eskil, Kristianstad 1981*). Eskil er ikke kun den danske skikkelse, som Saxo har gjort ham til – især ikke, hvis vi med Inge Skovgaard-Petersen accepterer, at Saxos Starkadfigur er dannet med Eskil som skjult forbillede (*History and Heroic Tale. A Symposium*, 1985, s. 207–21). Eskil er nemlig også en europæisk personlighed, og han må som sådan blive genstand for interesse i udenlandsk forskning. Men vi nærmer os dermed det Eskil-billede, som Carsten Breengaard fremlagde samme år som det her anmeldte arbejde udkom. I *Muren om Israels hus* fremstår Eskil takket være sin højaristokratiske afstamning som en kontroversiel personlighed såvel i Danmark som over for pavestolen, og ikke helt i tråd med Alexander III.s reformpavedømme. Breengaards vurderinger ligger på linje med McGuires, som jo ikke har kunnet referere dertil. Efter i begyndelsen af sit styre åbenbart at have favnet alle ordensfolk med lige stor kærlighed, begunstigede Eskil efterhånden særligt de reformordener, der stod under Bernhards åndelige indflydelse – cisterciensere, præmonstratensere, johannitere. Hans klosterindsats er mere forståelig på baggrund af, at han i pavens øjne i kraft af sit slægtstilhør som ærkebiskop kunne komme til at stå i vejen for den rolle, som pavedømmet var parat til at udstyre en kristen konge med, til folkets og kirkens bedste. Ved klosterindsatsen beviser Eskil, at han ser Danmark i europæisk perspektiv, at han varetager mere end kun Danmarks interesser. En del af dette perspektiv har McGuire allerede skitseret og bygget ud.

Til gengæld mangler der enkelte steder en del i det nordiske perspektiv – Eskil var jo dog indtil 1164 også ærkebiskop i Sverige. Den væsentlige

Narratiuncula de fundatione Monasterii Vitæscholæ (Scriptores minores II, s. 138) fortæller om øen Lurö i Vänern (ikke Ludrö »on Vånem«, s. 41) og om sognet Lugnås (»Lwgnhas«), gengivet med »elsewhere«; da gruppen senere grundlagde klosterlivet i Vitskøl, hører alt dette med til den danske klosterhistorie. Frugtbart udmøntes kilden i spørgsmålet: Hvad bragte cistercienserne til allerede i Bernhards levetid at følge invitationen til at grundlægge klostre i »the North«, når hele Tyskland uden en eneste cistercienserkoloni lå imellem? »They became missionaries without intending to do so«, siger McGuire (s. 43), en rigtig kommentar inden for et forskningsområde, hvor de gode spørgsmål ofte slet ikke har været stillet. Nordiske munkes hyppige besøg i Clairvaux senere i det 12. århundrede tager McGuire som udtryk for, at springet op til Norden var et meget stort spring, fra kulturens såvel som fra spiritualitetens synspunkt.

Også Birgittas skrifter kunne have bidraget til det nordiske perspektiv. Efter at Curt Wallin har godtgjort, at Birgitta i 1340erne opholdt sig sammen med Magnus Eriksson i Helsingborg (Kring Kärnan 13, Helsingborgs Museums publikation 1980, s. 51–66, smlg. Lunds Stifts Julbok 1976, s. 45–65), er det ikke en gang udelukket, at noget af det, hun har oplevet hos cistercienserne, kan henføres til Herrisvad og altså vedrører de danske cisterciensere (smlg. Birgittas åbenbaringer, bog I, 13 og 32; bog IV, 23; VI, 92; VIII, 47 til McGuire s. 218f.).

Kapiteloverskrifter er af principiel interesse, når de er karakteriserende og giver en kronologisk ramme. »III: The Culmination of the Cistercian Advance 1178–1215« og »IV. Continuity and Growing Tensions 1215–1257« maner til eftertanke: er 1215 velvalgt som epokegrænse? (s. 108.) Tilsyneladende ja, hvis Darguns flytning til Eldena 1199 og Guldholms flytning til Ryd 1209 tages med i »Culmination«; og dog tvivlsomt, da de sidste grundlæggelser i den første klosterbølge falder i Guldholt 1192 og Ås 1194 (s. 121). Det 4. Laterankoncilium anses da også af McGuire for mindre betydningsfuldt for ordenen end Absalons ærkebispetid 1178–1201 (s. 90–92).

Derimod indeholder sætningen »without Absalon, the Danish Cistercians would never have been able to guarantee the gains made under Eskil« (s. 89) noget af et postulat: at Absalons indsats for de hvide munke også svarede til deres egentlige kald og opgave. Som mægtig prælat og hierark havde Absalon meget andet at bestyre end at passe på munke, der stod direkte under pavens jurisdiktion. Sandsynligvis måtte Absalon fremfor alt sørge for, at munkene integreredes i det danske samfund. Det er tydeligvis hvad der skete – men ved »Protection and Favouritism«, som McGuire udtrykker det s. 90. Man kan næppe postulere en »overwhelming devotion« hos Absalon (s. 110f.) og undre sig over, hvorfor Saxo er så

tavs m.h.t. cistercienserne. Det er vel snarest Saxo, der giver udtryk for Absalons egentlige følelser over for Skt. Bernhards munke med deres internationale tilhørsforhold. Absalons *devotion* er snarere en del af hans embedsmæssige dagligdag, som af McGuire – på grund af det store antal diplomer under Absalon der beskæftiger sig med ordenen – fejlagtigt er blevet tolket som en overordentligt positiv holdning fra Absalons side (jfr. N. Damsholt: Kvindebilledet i dansk højmiddelalder, 1985, s. 152f). Intet i de mange diplomer vidner om ret meget andet end et ønske om at neutralisere de hvide munkes åndelige budskab og gøre dem acceptable ud fra helt andre værdinormer end klosterlivets egne præmisser. Måske er det netop hér, at McGuires »omvendelse« fra et tidligere gennemgående negativt til et nu meget positivt syn på cisterciensernes godssamlingsmoral bringer ham til ikke at opdage de barske realiteter, som Absalon på det åndelige plan dog konfronterede de hvide munke med.

Heroverfor står Vilhelm af Æbelholts brevsamling med de mange passager om forholdet til Esrom og den i særlige afsnit behandlede »reform« hos benediktinerne i Slesvig, hhv. Seem, der førte til Guldholt/Ryd kloster (s. 100–105), hhv. Løgum (s. 105–107). Der er lidt forvirring om de biskopper, der var involveret i disse sager – Omer var kun biskop af Ribe, ikke af Odense (s. 102, jfr. s. 268 og 413), og Stefan fra Herrisvad var kun bisp af Ribe, ikke ærkebiskop af Uppsala (s. 47, 105, jfr. 268 og 271; Stefan af Uppsala menes at have været cistercienser fra Alvastra). Men det bør erindres, at Absalon delvis var ansvarlig for fængslingen af biskop Valdemar af Slesvig, således at æren for reformen, der førte til Guldholt, ikke med rette bør tildeles Absalon (jfr. Skyum-Nielsen, Kvinde og Slave 234f. og indledning til DD 1. rk. III, nr. 176, samt anm.s bog Skt. Peters efterfølgere i brydningstider, Odense 1979, s. 151f., 159). At munkene i Ryd ikke glemte, at Valdemar af Slesvig var deres oprindelige velgører (s. 101), burde altså ikke have foranlediget McGuire til at være så intetanende at han siger: »Since the bishop was imprisoned on 8 July [1192], it is unlikely that he was among those who welcomed the mother abbey's contingent in the summer of 1192«. Nej, for Absalon skulle tage æren for det – og han får den endog af McGuire selv. Behandlingen af biskop Valdemar af Slesvig er et af de mørke kapitler i Danmarkshistorien, og man spørger sig, om ikke han var en mere europæisk tænkende personlighed end Absalon i sine af abbed Vilhelm så dramatisk understregede reformbestræbelser. Her mangler McGuire måske den rette »perspektivering« af Danmark som et udstrakt land fra Sjælland og ærkestiftet i øst til det europæisk konfronterede Slesvig stift i sydvest. – Analysen af Løgum klostres problemer kunne have været mere dybtgående. Et speciale ved Odense Universitet, Historisk Institut, af

Søren Kyed Jakobsen (Et par danske cistercienserklostres inkorporation af sognekirker 1150–1350. 1973) har ikke været kendt af McGuire, men for nonnernes del kunne der allerede i dette kapitel være henvist til Thelma Jexlev 1976, s. 11–14 (s. 349).

Således understreger både kapitel III og IV, at epokegrænsen rettere burde være 1201, Absalons dødsår, end 1215. Når Andreas Sunesøn i 1206 medvirkede til at de danske benediktinere dannede en egen monastisk kongregation, der skulle møde til egne generalkapitler (DD l.rk.IV, nr. 111), er det åbenbart, at vinden allerede da havde vendt, og at Absalons død blev enden på en for cistercienserne i det ydre gunstig tidsepoke.

Kapitel IV, hvis tidsafgrænsning således burde have været »ca. 1200 – ca. 1250« (jfr. s. 144: »By the mid-thirteenth century«), viser beundringsværdigt, hvordan ordenens situation forandres ved, at omverdenen forandres – ved tiggerordnernes ankomst til Danmark, ved den politiske uro efter 1241, klostrenes voksende engagement i lokale konflikter – og hvordan munkene formodes ikke altid at have fulgt med i forandringens rytme. Overskriftens begreb »Continuity« må formodes at dække munkenes træge fastholden ved de stabiliserede kår, som McGuire beskriver. Kløften mellem deres verden og de mere og mere utrygge omgivelser må være det, der sigtes til med begrebet »Growing Tensions«. Thi til trods for, at spændingen mellem klostre og biskopper antydes, og uanset enkelte indre konflikter, er der jo endnu ikke tale om ødelæggende spændinger inden for kredsen af nordiske cistercienserklostre. Det monastiske sammenhold er langt fra brudt, således som det senere skete. Den udmærkede analyse af generalkapitelsbeslutninger, hvori danske cisterciensere fremtræder, giver perspektiv på ordenens nordiske og internationale kontaktflader. Ordenens og pavestolens interesse for Norden aftager i takt med stærkere engagement i det østtyske kolonisationsområde og Polen. Klostrenes sikring af lokale positioner fremstilles mådeholdent (s. 139, 142) uden skelen til skjulte motiver.

Så meget større er forf. bevisbyrde for kapitel V.s overskrift »Catastrophe and Recovery 1257–1307«. Var det nu en katastrofe, der fulgte, og hvori bestod den? Og genvandt man ro og besindelse, eller hvori bestod »Recovery«? Til forståelsen af dette problemkompleks er forf.s. tidligere udgivne *Conflict and Continuity at Øm Abbey* (1976) grundlæggende. Man kunne hæfte sig ved uenigheden mellem cistercienserklostrene og karakterisere denne som »katastrofen«: at solidariteten i kraft af ordensbindingen var bristet. Men endnu alvorligere synes det at være, at også båndet til Clairvaux og Cîteaux øjensynligt blev følt mindre forpligtende. Derimod er båndet til kongehus og højadel på ingen måde

skåret over (s. 166–172), til trods for påstanden om, at ordenens klostre ikke mere kunne håbe på støtte fra denne klasse (f.eks. s. 133, 168f.). Det kunne de – men denne klasses økonomiske kår var blevet dårligere, sammenlignet med lavadelen og den borgerklasse, der kunne fremskaffe kapital og kontanter (smlg. s. 186).

Forskningsmæssigt har forf. indtil 1290 kunnet støtte sig på Skyum-Nielsens iagttagelser i *Kirkekampen* (1963). Beviser på en efterblomstring af adelig gavmildhed over for ordenen har måske betinget valget af termen »Recovery«. McGuire vil vise, at ordenen efter konflikter i anden halvdel af det 13. århundrede er betydeligt svækket som åndelig størrelse. Han kan dog ikke benægte, at klostrenes historieskrivning netop i denne periode giver bevis på nye positive egenskaber (s. 147–151). Ingen krise uden en modningsproces, hvad enten man skal forlægge denne til tiden efter krisen eller lade den være identisk med krisens forløb. Meget værdifuld er henvisningen til, hvordan dansk indflydelse på de cisterciensiske datterklostre på den søndre Østersøkyst gradvis mindskes. Alt i alt er der uden tvivl tale om, at klostrene bliver mere isoleret – uanset om dette skal betegnes som en katastrofe eller ikke, eller om den korte genopblussen af ordenens fællesånd skal kaldes en »Recovery«. Dilemmaet i vurderingen viser sig i de følgende to kapitler, der stort set omhandler det 14. århundrede, hvis cistercienserhistorie, i lighed med så mange andre af periodens problemer, iflg. forf. er temmelig uafklaret.

Et langt afsnit (s. 187–191) vies spørgsmålet om Yngre Sjællandske Krønikes proveniens. McGuire afviser Sorø som miljø for kildens ophav, og hans argumenter er overbevisende, omend domkapitlet i Roskilde ikke er eneste alternative bud på ophavsmiljøet. Noget taler for en måske franciskansk oprindelse (profetien af Miletus fra Toledo), andet for en forbindelse med milieuet omkring Skt. Peders kloster i Næstved (Tage E. Christiansen i *Historisk Tidsskrift* 84 (1984), s. 1–22). Kilden har i hvert fald ikke med cisterciensernes historie at gøre. Andre afsnit vies grundlæggelsen af Knardrup kloster (s. 192–198), biskopper og sognekirker (s. 198–203) og de omgivende magthavere. Men titlen på kap. VI: »Quiet Years and Their Traumas« som karakteristik af epoken c. 1300–1350 er snarest en fri fortolkning eller et postulat. Klostret, der nægter at antage en franciskaner som medlem med henvisning til stor fattigdom (s. 218), kan ikke have oplevet »Quiet Years« – muligvis depression og stagnation på tærskelen til den sorte død og bagefter.

Valdemar Atterdags holdning til cistercienserne (s. 222f.) kan ikke afklares, når så mange andre problemer i denne konges regeringstid er uløste (kunne ikke materialet i kap. VI note 29 bruges hertil?). Lidt mere vides der om dronning Margrethe I. (s. 223–226). At Margrethe lod sin

fader gravsætte i Sorø, men selv blev flyttet fra Sorø til Roskilde efter sin død, er med fuld ret blevet nøje kommenteret af McGuire. Men måske var det uklogt af ham ikke at undersøge litteraturen omkring Margrethe og Kalmarunionens tilblivelse – E. Lönnroth, M. Linton, B. Losman mangler i litteraturlisten, kun Erslev 1882 er med. Diskussionen hos Linton og i *Scandia* 38 (1972) og 39 (1973) og i *Historisk Tidsskrift* 1977 (Esben Albrechtsen) viser, at Margrethes forhold til kirker, klostre og kirkegods kan ses som en del af hendes almindelige gods- og pengepolitik. En diskussion om hendes fromhed og Mariadyrkelse skyldes – cisterciensiske såvel som birgittinske – klosterforskeres forlegenhed i mangel på indsigt i Margrethes politiske mål og adfærdsmønster. J. Rosén (*Scandia* 20, 1950, s. 129–246) og M. Linton (disputatsen *Drottning Margareta. Studia Historica Gothoburgensia* XII, 1971, s. 141–145) viste, at dronningens gaver til klostre kan indordnes i en anden kontekst end tilhørsforholdet til bestemte ordener. Linton henviste også (s. 145) til Roskildebiskoppen Peder Jensen Lodehats rolle som finansiel garant for Margrethe – deraf også hans indsats for i 1413 at flytte dronningens lig fra Sorø til Roskilde (McGuire s. 226 og s. 334 note 22 på grundlag af Tage E. Christiansen i *Danmarks Kirker* 3, bd. 4, 1951, afsnit »Kongebegravelser« – mangler i bibliografien s. 346). Denne begivenhed og det store mageskifte mellem Sorø og Roskilde i 1414 ser McGuire som et så dybt indgreb i Sorøs og de danske cistercienseres livsbetingelser, at året fortjener rang af et epokeår for en periode karakteriseret ved »Complexity, Isolation and Vitality«. »In 1413 monasticism lost out to the diocesan structure in Denmark, the first sign of its diminished status in the church and society«, antyder McGuire (s. 227). Tanken kunne vel være værd at følge nærmere. Tovtrækkeriet mellem sekular og regulær kirke det 15. århundrede igennem førte dog ingen vegne hen, hvad der illustreres af reaktionen på Odense Skt. Knuds klostres nedlæggelse 1475 – og genetablering 1488. Det endelige resultat er kendt: såvel klostres som domkapitlers gods gik over i verdslig besiddelse efter 1536. Et studium af kirkelige reformbestræbelser i konciliernes epoke kunne måske afsløre, om vægtige reformplaner kun gjaldt klostergods og undtog kapitelsgods. I Margrethes verden var adskillelsen mellem de to kategorier af kirkegods sandsynligvis ikke af betydning.

Cistercienserne selv var optaget af ordenens interne problemer som den årlige ydelse til selve ordenen (s. 228–233); her kan McGuire trække på Peter Kings og Arne Odd Johnsens forskning, på mageskifter mellem klostrene og mellem kloster og omegnens adel (s. 246f.), og på følgerne af agrarkrisen og ødegårdskrisen (s. 248–251). Men fremfor alt ser vi Sorø tage ledelsen blandt de danske cisterciensere fra Margrethes tid og

fremover (s. 247, 254), og McGuire præsenterer Sorø rimkrønike som en forsømt kilde til kundskab om cisterciensernes historiesyn i det 15. århundrede (s. 252 ff.). Billedet af klostrene som veletablerede, rige, gejstlige institutioner med en sikret rekrutteringsbasis anes i McGuires afsluttende sider, og en fortsættelse op i 1600erne, ligesom i de lande, der ikke antog Luthers reformation, skimtes som et nærliggende, men afbrudt udviklingsperspektiv.

Der er i det afsluttende kapitel en mængde »løse ender«, hvor McGuire antyder sammenhænge, som en fremtidig forskning måske kan blotlægge. Det rige 15. århundredes, særligt de første Oldenburgeres, klosterkultur savner endnu sin historiker. Mens vi venter på andet bind af Jarl Galléns værk om de nordiske dominikanere og på Jørgen Nybo Rasmussens skildring af de nordiske franciskanere, er vejen åben for et studium af den nordiske monastiske kultur i det 15. og 16. århundrede, hvortil McGuire nu har skabt en del af grundlaget.

Nærværende anmeldelse har på ingen måde udtømt de utallige temaer af interesse, som bogen indeholder. Den har heller ikke kritiseret andre svagheder, som f.eks. bogens meget positive holdning over for munkene i stort set alle deres handlinger, bogens manglende indlevelse i kirkeretslige spørgsmål, dens afståen fra at skildre det konkrete klosterliv. McGuires bog bør kunne stimulere til enkeltstudier på en række områder. Også hjælpemidler af typen bispe- og abbedlister (s. 266–277) kunne blive genstand for videre forskning i forbindelse med studier i den monastiske kultur og de monastiske reformbevægelser i det 15. århundrede. Måske er bogens angrebsvinkel på temaet ikke anvendeligt for det 15. århundrede, en periode, hvor cistercienserklostrene repræsenterer fortidens fromhed i et samfund på vej mod en højadelig, sværmerisk og nostalgisk dyrkelse af riddertidens idealer, mens kapitalstærke handelsbyer overtager samfundets dynamik. Klostrenes forhold til verdslig og gejstlig øvrighed bliver i denne situation ligegyldigt (jfr. s. 222); det, der har interesse, er tegnene på nyt åndeligt liv, klosterlivets åbenhed for nye åndelige strømninger i det 15. århundredes Europa.

Tore Nyberg

KÅRE LUNDEN: Europa i Krise. Aschehous verdenshistorie 6. Redigeret af KNUT HELLE, JARLE SIMENSEN, SVEN TÄGIL, KÅRE TØNNESSON. Oslo, H. Aschehoug og Co. (W. Nygaard), 1984. 272 s. Ill.

ERIK KJERSGAARD & TROELS DAHLERUP: Europas ekspansion. Politikens verdenshistorie 10. Redigeret af ERLING BJØL. Kbh., Politiken, 1984. 336 s. Ill.

Forlagsverdenens luner har gjort, at der omtrent samtidig er udkommet to fremstillinger af Europas historie i Senmiddelalderen, begge skrevet af nordiske historikere: Nordmanden Kåre Lundens i Aschehous verdenshistorie og danskeren Erik Kjersgaards i Politikens verdenshistorie. Begge indgår i store »forlagsflagskibe« med medarbejdere fra flere nordiske lande, mange bind og rigt illustrationsmateriale. Dermed holder ligheden imidlertid op, for både i synsvinkel og i kvalitet er der betragtelig forskel imellem dem.

Kontrasten mærkes allerede i titlerne, hvor Lundens *Europa i krise* står over for Kjersgaards *Europas ekspansion*. Til en vis grad ligger årsagen til denne kontrast uden for de enkelte forfatters indflydelse, idet den er en følge af den forskellige bindinddeling, de to værkers hovedredaktører har foretaget. Erling Bjøl har ladet Politikens senmiddelalderbind gå fra 1300 til 1500-tallets midte og indbefatte opdagelsesrejserne, og dermed bliver ekspansionstemaet mere nærliggende end i Aschehous redaktionsteams udskæring, hvor Senmiddelalderen slutter allerede omkring 1500, og opdagelsesrejserne er henvist til et parallelt bind om Verden på opdagelsesernes tid.

Men kontrasten ligger dybere end blot i en forskellig afstikning af bindenes kronologiske og geografiske grænser. Det er to helt forskellige måder at gribe opgaven an på, der står over for hinanden. Begge værkers forfattere har læst bredt i den nyere og nyeste forskning; men hvor Kjersgaard benytter den til at hente detaljer til forsiring af en bredt malende fremstilling af temmelig traditionelt tilsnit, har Lunden søgt inspiration i de nyere forskningstendenser til et dristigt forsøg på at skabe en stramt og logisk opbygget helhedstolkning i let tilgængelig form.

Lundens udgangspunkt er at søge de elementer i Europas senmiddelalderlige samfund, som fik afgørende betydning for de følgende århundreders udvikling. Fremmost blandt disse ser han statsmagts styrkelse og udvidelse på bekostning af de lokale magtcentre, der blev undermineret af den senmiddelalderlige krise. Og da det altovervejende flertal af Europas befolkning var bundet i et landbrug med meget ringe produktivitet, er det nødvendigvis i landbrugssamfundet, han må søge årsagerne til disse forskydninger i den højere politiske organisation. Den del af den

totale samfundsproduktion, som blev omsat gennem byernes handel, var for beskeden til at give byerne mere end en marginal position i Senmiddelalderens samfund. Når der alligevel fandt en vis ekspansion og blomstring sted i byernes kultur i denne periode, skyldtes det at især befolkningsnedgangen medførte en øget produktivitet i landbruget (Lunden s. 35).

Den kombination af økonomisk og politisk udvikling, Lunden anser for at være Senmiddelalderens afgørende arv til de følgende århundreder, fandtes først og fremmest i de største og mægtigste af de vesteuropæiske territorialstater – England og Frankrig. Derfor får disse to lande hovedparten af Lundens opmærksomhed. Det tilbagestående Østeuropas senmiddelalderlige version af »feudalopløsningen« såvel som det højtudviklede Norditaliens bystater fremstår i sammenligning hermed som en art verdenshistoriske blindgyder med tilsvarende mindre krav på forfatterens opmærksomhed.

Lundens bog er disponeret over en logisk fremadskridende argumentation. Fundamentet lægges med en skildring af folketal, bebyggelse og landbrugsteknik, hvor pestens og den deraf følgende befolkningsnedgangs afgørende betydning understreges. Dernæst følger den vigtigste ramme om dette landbrugssamfund på det lokale plan, grundlaget for overklassens og statens magtudøvelse og derigennem også for cirkuleringen af landbrugsproduktionens overskud: godset. Også her får den Sorte Død en væsentlig rolle, idet Lunden ser den som den vigtigste enkeltfaktor bag godsejernes tab af magt til på den ene side bønderne, på den anden side statens skatteudskrivnings- og justitsapparat. Først derefter skildres byerne – kort, og med stadig understregning af deres beskudne størrelse i henseende til folketal og til andel i den samlede omsætning af værdier i samfundet.

Understregningen af byernes begrænsede styrke er velkommen, for så vidt som en liberalistisk historietradition har ført til, at borgerskabets og byernes fremmarch i Senmiddelalderen ofte er blevet overdrevet i det 20. årh.s verdenshistoriske fremstillinger. Men Lundens opgør med dette historie billede går for vidt og fører ham ud i selvmodsigelser. S. 95 argumenterer han for, at den produktivitetsforøgelse, der må have fundet sted i landbruget i Senmiddelalderen, er blevet opslugt af landbrugssamfundet selv i form af bedre ernæring og/eller nedsat arbejdstid. Det er rigtigt at inddrage sådanne betragtninger, som er særlig relevante i en ufuldkommen markedsøkonomi. Men de kan langtfra have almen gyldighed for hele Europa, og s. 35 forudsætter Lunden da også – som nævnt – at den øgede produktivitet i landbruget gav grundlag for en vis vækst i byernes betydning. Lunden undlader at omtale nogle af de elementer i

landbrugssamfundet, som peger på, at en stigende del af landbrugsproduktionen er blevet omsat i handelen i Senmiddelalderen – således den begyndende udvikling af specialiserede landbrugsdistrikter, der producerede f.eks. vin eller farveplanter med salg for øje, og som var afhængige af kornimport. Også tekstilproduktionens stigende udbredelse af forlagssystemet i landdistrikterne er et tegn på, at landbrugssamfundet i det mindste i dele af Europa er blevet bundet nærmere sammen med byerne og markedet.

Med disse indledende, samfundsbeskrivende afsnit er grunden lagt til det kapitel, som alene ved sin længde – 106 af tekstens 256 sider – skiller sig ud som bogens kerne: Skildringen af statsmagtens grundlag og vækst. Indledningsvis præsenteres »aktørerne« – de statsbærende stænder, gejstlighed og adel, i deres brogede mangfoldighed. Derefter kommer hovedfremstillingen under titlen »Krig og højere politisk organisation«. Elegant lykkes det Lunden at forme fremstillingen af Europas politiske historie i 14.–15. årh. som en tematisk gennemgang af statsmagtens fremvækst i Vesteuropa og de variationer over temaet, det øvrige Europa bød på. Foruden de allerede gennemgåede samfundsforhold bliver krigsteknikkens udvikling understreget som en af hovedårsagerne til forskydningerne i magtforholdene i samfundets øverste lag. På den ene side svækkede arbejdskraftmangelen efter pesten godsejernes greb om bønderne – på den anden side gjorde de stigende omkostninger ved krigsførelse adelen stadig mere afhængig af fyrstemagten. Statsmagtens vækst er i høj grad historien om, at adelen indså sin interesse i at udøve sin magt gennem statens administrative apparat i stedet for i konkurrence med det (Lunden s. 169).

Tolkningens styrke ligger i, at Lunden klart, kortfattet og på et enkelt og ligefremt nynorsk får samlet en væsentlig del af ledetrådene i den nyere forskning i Europas økonomiske og politiske historie i Senmiddelalderen. Hovedtrækkene i den er overbevisende – så langt den rækker. For med dette overordentlig inspirerende hovedafsnit synes Lunden stort set at have nået at sige, hvad han virkelig havde på hjerte. De efterfølgende kapitler om kirke, religion, kættere og oprørsbevægelser, filosofi, naturvidenskab, kunst og litteratur spiller idelig tilbage til det centrale afsnit, men har ikke samme sammenhæng og dybde. I læsningen af disse afsnit bliver læseren klar over, at Lundens stringente fokusering på nogle få, lange udviklingslinjer sker på bekostning af andre elementer, som ikke er mindre væsentlige for vor forståelse af Senmiddelalderen.

Mest kan det undre, at det 14.–15. årh.s sociale oprørsbevægelser er blevet adskilt fra skildringen af landbrugssamfundets og godsejermagtens udvikling og klemt inde mellem kapitlet om kirken og de obligate

slutafsnit om videnskab, kunst og litteratur. Det skyldes vel Lundens ønske om at skildre oprørene i sammenhæng med socialt farvede religiøse oppositionsbevægelser som lollarderne i England og hussitterne i Bøhmen. Dermed må afsnittet placeres i fortsættelse af kapitlet om kirken, og dette kapitel må i Lundens fremstilling nødvendigvis komme sent, i kraft af at kirken – al sin tilsyneladende magt til trods – i sidste ende levede af den verdslige magtelites nåde og på dens præmisser. Der er meget rigtigt i denne synsvinkel, ikke mindst i relation til de problemer, der er Lundens hovedtema. Men det bør ikke overskygge det forhold, at der foregik en stadig vekselvirkning mellem den verdslige og den gejstlige side af samfundet. Religionen og kirken leverede i vid udstrækning de rammer, det sprog og de ritualer, der stod til rådighed for såvel almue som overklasse til at forstå og påvirke naturkræfter og menneskeligt samfund, og netop i Senmiddelalderens århundreder arbejdede kirken på at bringe det verdslige samfunds normer i bedre overensstemmelse med kirkens lære. Derfor kunne man have ønsket dette aspekt af Senmiddelalderens kultur mere integreret i tolkningen, end tilfældet er hos Lunden.

I det hele er der en vis inkonsistens over kapitlet om kirken. Lunden bygger på en række af de væsentligste nyere angelsaxiske værker om senmiddelalderlig religiøsitet og understreger de mere eller mindre ortodokse ritualers betydning som praktiske redskaber i landbrugssamfundets bearbejdelse af naturkræfterne. Deraf følger, at det moderne skel mellem »religion« og »magi« ikke har gyldighed for Senmiddelalderen (Lunden s. 225). Men de religiøse ritualers tilsvarende betydning som redskaber til bearbejdelse af individuelle og kollektive konflikter i det menneskelige samfund bliver ikke omtalt. Og i sidste ende bliver tolkningen præget af en moderne, efterreformatorisk forestilling om, at sand religion fordrer et umiddelbart, individuelt og inderliggjort forhold mellem den troende og Gud. Mystikerne og beginerne kommer til at fremstå som repræsentanterne for den sande religiøsitet i modsætning til tilstanden i den overvejende del af gejstlighed og lægfolk. Denne tilstand skildres i vendinger, som trods forsigtighed i udtrykket efterlader læseren med opfattelsen af, at der herskede en tilstand af alvorligt forfald i kirkens religiøse standard i Senmiddelalderen.

Reformationsperspektivet sidder dybt i alle historikere, der beskæftiger sig med 1300–1400-årenes kirke. Her fører det til, at Lunden ignorerer kontinuiteten fra de foregående århundreders klosterreformbevægelser frem til mystikerne; fællestrækket er, at det religiøse ideal for alle samfundsgrupper hentedes i munkelivet. Når man finder stærkere udtryk for forargelse over »forfald« i kirken i Senmiddelalderen, må det snarere ses som udslag af, at kirken gennem disse århundreder havde stigende

held med sin »folkeopdragende« indsats. Som helhed var kirkens standard næppe faldende; men stadig flere stillede forventninger til hele gejstligheden, som tidligere kun var stillet til den lille kreds af specialister i det hellige, der holdt sig bag de store herreklostres mure.

En af reformationens væsentlige forudsætninger er vel, at det verdslige livs betingelser i et samfund, der var blevet mere mobilt og ustabil, i det lange løb var vanskeligt forenelige med en praktisering af de fromheds-ideal, der så op til den afsondrede klostertilværelse som den højeste grad af fuldkommenhed. I denne henseende peger mystikerne ikke fremad mod reformationen, men bagud mod de store munkeordeners fromhedstradition. Måske var bruddet med denne tradition den vigtigste og varigste religiøse nyskabelse i reformationens århundrede. På længere sigt lagde det grunden til, at statsmagten kunne overtage størstedelen af de konfliktløsende funktioner, der havde været de kollektive religiøse ritualers.

Lundens syntese er på ingen måde unanceret, men hans grundholdning er ret håndfast materialistisk, og den nyere, antropologisk inspirerede forskning har ikke haft større indflydelse på fremstillingens hovedlinjer. Det er de politisk-økonomiske samfundskræfter, der er de handlende »personligheder«, og spørgsmål om religion og mentalitet spiller kun en underordnet rolle. Dermed afskærer Lunden sig netop fra at behandle de middelalderlige samfunds vigtigste konfliktløsende mekanismer, som var knyttet til religionen og til den immaterielle sfære, som behandles af den mangesidede forskning, der sammenfattes under betegnelsen »mentalitetshistorie«. Det er da også karakteristisk for fremstillingen, at den fokuserer på klasse modsætninger og -konflikter. De ikke mindre vigtige identitets- og solidaritetsskabende institutioner og ritualer, som snart understregede, snart slørede disse modsætninger, får kun meget begrænset opmærksomhed. Således er behandlingen af såvel landsbyfællesskaber som gilder og laug overfladisk, og det er stort set kun deres økonomiske og institutionelle aspekter, der bliver inddraget. Med udeladelsen af de immaterielle sider af samfundet mister læseren væsentlige forudsætninger for at forstå, hvorfor og hvordan de senmiddelalderlige samfund trods alt fungerede gennem de to århundreder, bogen behandler.

På et andet plan udgør Lundens manglende interesse for det individuelle handlingsforløb et problem, nemlig i forhold til det, der må være en sådan verdenshistories formål: at give en klar og overskuelig oversigt på grundlag af den nyeste forskning, beregnet på den alment historisk interesserede læser. For så vidt er bogen alt dette; men mange vil nok alligevel finde den vanskelig, netop fordi den så konsekvent er bygget op

omkring anonyme samfundskræfters udvikling. Begivenheder og personer er kun brugt som eksempler. Ofte prægnant og tankevækkende – men konsekvensen er, at læsere uden rimeligt bred baggrundsviden antagelig vil kunne have vanskeligt ved at følge argumentationen. Dette er ikke noget ønske om, at Lunden i stedet skulle have skrevet et værk med den politiske begivenhedshistorie som dispositionskerne. Hans *Europa i krise* vil være udbytterig og inspirerende læsning for faghistorikere og for viderekomne historisk interesserede – i sig selv en ganske stor læserkreds. Men for mange læsere – herhjemme måske ikke mindst den yngre generation, som aldrig har fået perioden gennemgået i skolen – vil det nok være forvirrende at blive kastet hovedkulds ud i demografi og samfundsökonomi, uden at man forinden har fået placeret nogle håndgribelige, geografiske og politiske fikspunkter.

Det er ikke på dette plan, Kjersgaards *Europas ekspansion* volder problemer. Det første kapitel, Europa i 1300-tallet, maler i brede strøg et billede af Europas politiske inddeling med en kort skildring af de enkelte landes samfundsforhold og politiske struktur. Hermed er netop etableret de fikspunkter, læseren kan gribe tilbage til under den videre læsning, og som savnes hos Lunden. Men den efterfølgende fremstilling lader i høj grad læseren i stikken, fordi Kjersgaard ikke udnytter den nyere forskning til at sætte de skildrede begivenheder i et bredere perspektiv. Beskrivelsen af periodens dramatiske hændelser er veloplagt, bred og letlæst, men den savner dybde. Bogens disposition er løs, den fremtræder som et konglomerat af indbyrdes uafhængige kapitler, hvor udvalget af temaer synes at være styret hovedsageligt af, hvor der er en spændende historie at fortælle. Økonomi og samfundstrukturer bliver kun flygtigt omtalt, nogle få sider *en passant* i tilknytning til beretningen om den Sorte Død, Hundredårskrigen, Renæssancen. Det er den politiske historie i traditionel forstand, der er i højsædet, og når socio-økonomiske forhold inddrages, er det fjernhandelen, de store byer og handelskapitalismen, der fremhæves, snarere end udviklingerne i landbrugssamfundet, som i vid udstrækning bliver ignoreret. I samklang hermed er der tilmålt Italien en uforholdsmæssig stor plads i teksten. I Troels Dahlerups slutkapitler, hvor fremstillingen føres op til midten af 1500-tallet, bliver stilen mere knap og perspektivet bredere, men det har ikke været muligt for Dahlerup at samle de foregående afsnits løse tråde.

Ingen af bøgerne har egentlig håndbogs karakter. Det er brede fremstillinger, beregnet på at blive læst i deres helhed. Kun Lundens bind er forsynet med en litteraturfortegnelse, der er egnet som udgangspunkt for videre læsning: tematisk opdelt, kommenteret og med nogle få, centrale værker om hvert emne.

Illustrationsmaterialet afspejler i høj grad værkernes forskellige karakter. Lunden og hans billedredaktør Gil Dahlström har gjort sig store anstrengelser for at supplere de obligate, klassiske illustrationer med mindre velkendt, men særdeles relevant materiale, som gennem korte, men indholdsrige billedtekster kan supplere og uddybe hovedtekstens oplysninger. Også i Politikens verdenshistorie er der lagt meget arbejde i at finde nyt illustrationsmateriale – men her har anstrengelserne lidt for ofte ført til valget af sene kopier og frie rekonstruktioner frem for samtidigt billedmateriale. Illustrationerne følger fremstillingen meget nøje, men billederne bidrager sjældent til at supplere og uddybe teksten.

Billedteksten til en af de – forholdsvis få – illustrationer, der optræder i begge værker, udtrykker i en nøddeskal forskellen mellem de to fremstillinger af Europas Senmiddelalder. Det drejer sig om Jan van Eycks berømte billede af Giovanni Arnolfinis trolovelse:

Lunden s. 255

»Arnolfinis truloving«, 1434, av Jan van Eyck (ca. 1390–1441), den mest berømte målar nord for Alpane i si tid. Van Eycks bilete sameiner den største realisme med ein direkte symbolbruk som liknar den gotiske. Lysa i krona er brudekjerter, spegelen er eit Mariasymbol (jomfrudom), hunden står for truskap (og kanskje lydnamn) og tretøflene til venstre for det heilage (berrføtte). Brudgommens lyfte hand er truskapslovnad. Når Donatello gjev meinining til verket ved uttrykk og holdning, er det noko anna, nyare og vanskelegare.

Kjersgaard s. 198

Det var karakteristisk for den nye tid, at det nu ikke længere blot var fyrster og konger, der blev portrætteret af de store kunstnere. En forretningsmand var velhavende nok til også at kunne bestille selv en Jan van Eyck til at male sit bryllupsbillede. Det gjorde den rige Lucca-købmand Giovanni Arnolfini i 1434. Her står han hånd i hånd med sin brud, der ser gravid ud, men ikke nødvendigvis behøver at være det. »The pregnant look« var på mode. Billedet er malet hjemme i Arnolfinis dagligstue – trætøflerne står til venstre, og skødehunden hopper lystigt rundt på gulvet. Det nymodens spejl er der også blevet råd til. I spejlbilledet kan vi se kunstneren, som han står og maler.

Michael H. Gelting

LARS J. LARSSON: Sören Norby och Östersjöpolitiken 1523–1525. Bibliotheca Historica Lundensis LX. Malmö, Liber Förlag, 1986. 211 s.

En af de få positive effekter af Roskildefreden, må vi indrømme, er den, at så mange fortræffelige svenske historikere er blevet inspireret til at dyrke ældre, dansk historie. Opgaven er unægteligt taknemlig, eftersom de indfødte for det meste holder sig undseligt tilbage. En af de prisværdige,

svenske rydningsmænd er Lars J. Larsson. Dybt inde i Smålands store skove har han i mange år studeret vagtgrise, lindorme og anden lokal folklore, som læserne af Södra Sandsjö Hembygdförenings årsskrift vil vide. Men undertiden river han sig løs og kaster sig i stedet over en helt tredie, snurrig skikkelse, søkrigeren Søren Norby, den sidste i rækken af uafhængige kaperhøvdinge på Gotland. Denne »lidelse«, som svenskerne kalder deres passioner, har foreløbig givet sig udslag i tre afhandlinger i Scandia 1964, 1969 og 1979 om det skånske oprør 1525, sammenbruddet af Søren Norbys magtstilling i Blekinge 1526 og eksilperioden i Moskva 1526–28. Vi ser hen til, at hr. Sørenns virksomhed som kejserlig kondottiere også kommer under Larssons kyndige behandling, men i sit nyeste udspil, en Lundedisputats, har han valgt at gribe tilbage og analysere Søren Norbys magtstilling på Gotland 1523–25.

Det er blevet til en overordentlig livfuld historisk undersøgelse med mange afstikkere til 1500-tallets skibstyper og skyts. Larssons »trumpf« i den første afhandling var fundet i Hannover-arkivet af Frederik I's brev til de lüneburgske hertuger, der skildrede slaget ved Bunketofte lund den 11. maj 1525. Her er det især den tyske ordens arkiv, der sætter ham i stand til at placere Søren Norbys virksomhed i en europæisk sammenhæng. Fra Nürnberg, hvor højmesteren opholdt sig under rigsdagen, gik der direkte nervetråde til Ordensstaten, der sikrede Søren Norby livsvigtige forsyninger. Derfor blev bruddet mellem Christian II og den koleriske højmester skæbnesvangert for ham. Stærkere end tidligere forskere og med en langt fyldigere dokumentation understreger Larsson den desperate situation på Gotland, Søren Norby var gerådet i umiddelbart forud for det skånske oprør.

Selvsagt kan man på mange punkter have andre meninger end Larssons. Sigbrits mordplaner mod hr. Søren tror jeg ved nærmere eftertanke ikke på. De har sikkert været standardinventar i de oprørske jyske rådets henvendelser til østdanske lensmænd, hvoraf kun brevet til Søren Norby – takket være Münchensamlingen – er bevaret. Der kan heller ikke drages slutninger af nuancer mellem hr. Sørenns breve til dronning Elisabeth og til Christian II. Begge breve er blevet læst af samme modtagerkreds. Når Søren Norby altid tilskrev både kongen og dronningen, hænger det sammen med en ridderlig courtoisie, som står i sær kontrast til det vilde frilleleben, der herskede på Visborg slot. Modsætningen troskab mod Christian II-overgang til de nye magthavere er nok stillet for skarpt op. Jeg ville foretrække en blød mellemvare. Søren Norby forberedte på Gotland en række alternative muligheder for at bevare sin position i Norden (hvoraf ingen ganske vist blev realiseret) efter princippet, at en ræv bør have flere udgange. Selv om Larsson

forviser dem til Vasapropagandaens verden, vil jeg stadig hævde, at en af de potentielle udgange var planerne om at ægte Kristina Gyllenstierna, der er dokumenterede under overgivelsesforhandlingerne, hvor Søren Norby betingede sig dansk bistand til at bemægtige sig hendes person, og desuden ved kong Gustavs krydsforhør af hende, der afslørede, at forholdet tilsyneladende var nået så vidt som til trolovelse. Det tyder på, at også fru Kristina, der må have kendt hr. Søren fra de famøse kroningsfestligheder i Stockholm 1520, har følt sig fristet af forbindelsen.

Om det skånske oprør, som Larsson slutter med, har han og jeg i al venskabelighed en gammel strid, et pingpong med 7–8 kildesteder. Stædig er man jo, og jeg benytter den gunstige lejlighed til at returnere et par af boldene. I sin første afhandling reducerede Larsson bøndernes rolle i forhold til C. F. Allens gamle, nationalliberale fremstilling og argumenterede dygtigt for, at plyndringerne af de skånske herresæder blev foretaget af Søren Norbys organiserede, professionelle styrker. Ligesom musen, der gungrede, tillod jeg mig at fastholde Allens opfattelse, idet jeg replicerede, at Larsson selv indirekte ved at tale om Søren Norby-oprøret gav Allen ret. Dette attack besvarer Larsson med en teori om, at Søren Norbys virksomhed må ses som et udslag af tidens modstandsret. Herved kan han beholde oprøret samtidig med, at Søren Norby bevarer kontrollen med begivenhederne. Hvad Søren Norby påberåber sig, er dog utvivlsomt adelens – især riddernes – overnationale fejderet og ikke sin modstandsret som dansk undersåt. Desuden forudsætter Larssons teori, at Søren Norby inden oprøret var blevet Frederik I's mand, men de forhandlinger, han førte med danskerne, og som Larsson selv gennemskuer som dobbeltspil, kan ikke siges at have ført til noget tjenesteskifte, og intet tyder på, at Søren Norby drømte om frivilligt at give Gotland fra sig. Hans senere skæbne vidner også om, at han fortsat – selv efter intermezzo'et som Frederik I's lensmand på Sølvborg og guderne må vide hvilke machinationer i Moskva – betragtede sig som medlem af Christian II's hofstat, ligesom mindst ét, notorisk uregerligt frillebarn til hoffolkenes fortvivlelse var deponeret her. Hvis Larsson vil beholde oprøret, kommer han altså til at bide i det sure æble og acceptere bøndernes aktive rolle i Allens forstand, eller også må han, som han selv er inde på, nøjes med at tale om Søren Norbys fejde.

Hvad de enkelte kildesteder angår, har Larsson selvfølgelig ret i, at Skibbykrøniken er tendentøs, men det forhindrer ikke, at dens fremstilling af faktiske forhold – i dette tilfælde bøndernes medvirken – er korrekt. Vel var Paulus Helie alias Poul Helgesen opfyldt af galde over sin samtid, men han opfandt ikke de begivenheder, han blev ophidset over. Til min argumentation i Gyldendals Danmarkshistorie vil jeg føje, at når

Tyge Krabbe meddeler, at der inde i det belejrede Åhus befandt sig 250 bønder, »som var med og brændte disse gode mænds gårde«, fortæller han blot, at de plyndrende bønder har søgt tilflugt hos Søren Norbys tropper, ikke at deres pyromane virksomhed blev dirigeret af dem. Larsson støtter sin opfattelse på det forholdsvis beskedne omfang af plyndringen af Ellinge, det eneste dokumenterede plyndringstogt. Her ser vi dog en renlivet, ubestridelig bondehob i funktion, som Eske Billes foged tydeligt opfattede som et højst ubehageligt bekendtskab – ellers ville han vel ikke have stået skjult på gårdens aftrædelsesrum et helt døgn. At lokale folk ikke deltog i plyndringen, bekræfter blot det mønster, jeg har iagttaget under Clementsfejden (se Historie 1981), hvor de nørrejske bønder tog over fjordene for at plyndre. En ræv rører heller ikke de andereder, der ligger nærmest dens egen grav. I øvrigt tror jeg ikke, at Eske Bille var en særligt berygtet bondeplager, som Larsson skriver. Derimod havde han mange år tidligere som kongelig lensmand på Fyn – på vor nuværende landbrugsministers ejendom – haft et ubehageligt mellemværende med en opsætsig herredsfoged.

Det sidste ord er næppe sagt hverken om det skånske oprør eller Søren Norby-skikkelsen. Derimod er det givet, at al fremtidig diskussion må bygge på Lars J. Larssons fængslende og inspirerende skrift.

Mikael Venge

KARL-ERIK FRANDBEN (red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. I. Atlasbind (235 sider). II. Tekstbind (304 sider). Dansk Historisk Fællesforening 1984. Udsolgt.

På historikermødet i Odense i 1969 diskuteredes første gang udarbejdelsen af et historisk atlas over Danmark. Formålet blev defineret som det dobbelte, dels at præstere et hjælpemiddel til praktisk brug i forskellige institutioner, dels at etablere et udgangspunkt for tematiske kort. Med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd blev der iværksat et »pilotprojekt« i 1976–77 ved Historisk Institut på Københavns Universitet omkring forholdene på Falster. På baggrund af resultaterne herfra besluttede Forskningsrådet i 1979 at gøre udarbejdelsen af et dansk historisk atlas til et rådsinitiativ og nedsætte en styringsgruppe til varetagelse af projektets ledelse. Projektet blev delt i to afdelinger: et generelt historisk atlas over Danmark og et atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Det er resultatet af den sidste afdeling, der nu foreligger. Værket er blevet til i samarbejde mellem en

række personer og institutioner først og fremmest Matrikeldirektoratet, Geodætisk Institut, Historisk Institut og Institut for Navneforskning, hvor udgiveren universitetslektor, dr. phil. Karl-Erik Frandsen har trukket det store læs.

Værket er delt i to bind: et stort atlasbind og et tekstbind med kommentarer og noter. Denne form er valgt for at undgå at overlæsse kortene med for mange oplysninger. Samtidig er det blevet et brugervenligt system, hvor kort og noter kan studeres samtidig. Blot må man håbe, at de to bind trods deres forskellige størrelse aldrig vil blive adskilt på biblioteker og institutter. Første afsnit i atlasset består af to grundkort over Danmark fra 1682/83 og 1820 med angivelse af ejerlav og sogne fordelt på 22 blade i målestok 1:150.000. Området er Danmark til Kongeåen og før 1682/83 med undtagelse af Bornholm, der ikke var omfattet af matriklen 1682/83. Her som i så mange andre sammenhænge har man givet op over for de indviklede sønderjyske forhold.

Anden afdeling består af 27 tematiske kort over forskellige administrative inddelinger på forskellige tidspunkter. Grundkortene har været anvendt som forlæg i reduceret målestok, 1:320.000 og 1:150.000, men til forhold i dette århundrede er benyttet Geodætisk Instituts sogne- og kommunekort. De tematiske kort fordeler sig over lens- og amtsadministration (4 kort), den retlige administration (6 kort), den gejstlige administration (5 kort), den kommunale administration (3 kort), udskrivningsvæsenet (2 kort) og valgkort (7 kort). Til hvert kort slutter sig i tekstbindet en kortfattet gennemgang af de generelle forhold ved kortet, et noteapparat svarende til de på kortene anførte notetegn og en enkelt litteraturhenvielse.

Temakortene dækker perioden 1656–1983. Området er før 1920 Kongeriget med undtagelse af de gejstlige kort, der medtager den kongelige del af Slesvig. Efter 1920 er området det nuværende Danmark – undtagen Færøerne og Grønland. Til grundkortene er der udarbejdet et register på 130 sider på ejerlav med angivelse af kort og herred og sogn i form af kodenumre, hvortil løsningen findes i register 2 (som desværre ikke er angivet i indholdsfortegnelsen). Det hele fremstår i et klart og overskueligt tryk, som gør både planlægger, trykker og udgiver ære.

Forskningssamarbejde. Statens Humanistiske Forskningsråd har fra midten af 1970'erne ydet en stor indsats på det administrationshistoriske område. Forud for det her omtalte rådsinitiativ havde det i 1975 iværksat et forskningsprojekt vedr. Dansk lokaladministrationshistorie 1660–1868 også som et rådsinitiativ. Det løb indtil 1982 og var ligesom det administrative atlas koncentreret om lokaladministrationens embeder: retsbetjent/herredsfoged, magistrat, godsejer, lensbesidder, præst og

sogneforstanderskab. Ved siden af det instruktive havde disse undersøgelser dog også et samfunds/socialhistorisk sigte. Formålet med det administrationshistoriske atlas anføres som at levere »en nødvendig nøgle til frugtbarførelsen af kildemateriale i administrationens arkiver«. Der har på intet tidspunkt været kontakt på forskerniveau mellem de to projekter, selvom de emnemæssigt er tæt forbundet.

I samme periode har forskningsrådet igennem Dansk komité for byhistorie ydet støtte til udarbejdelse af Historisk Atlas for Ribe i form af et forskerstipendium (1979) og tilskud til trykning. Dette atlas udkom i 1983. Sigtet med Ribeatlasset er naturligvis begrænset til en enkelt købstad, men mange kartografiske problemer må være fælles for de to udgivelser. Det fremgår ikke af indledningerne til de to atlas, at der har været kontakt medarbejderne imellem.

Det kan undre, at Statens Humanistiske Forskningsråd ikke lægger vægt på at samordne den forskningsindsats, der foregår inden for så beslægtede områder i samme periode. Formodningen taler for, at gensidig inspiration kunne have medført en bedre udnyttelse af de begrænsede ressourcer, et land som Danmark kan bruge på humanistisk forskning.

Grundkort. K.-E. Frandsen har haft det ambitiøse mål at skabe et kortmateriale for Danmark 1682/83, hvor der intet pålideligt kort fandtes. Der findes til gengæld systematiske oplysninger om ejer- og jordbundsforhold i hele Danmark i de markbøger, der dannede grundlaget for enevældens største administrative indsats, matriklen 1682/83. Dem kender K.-E. Frandsen bedre end nogen anden fra sin disputats »Vang og Tægt« (1983). Markbøgernes detaljerede oplysninger er systematisk overført på det pålidelige kortmateriale, der blev skabt 1815–60 i forbindelse med matriklen 1844. Af kildemæssige årsager kunne der kun noteres ændringer i landskabet, hvor markbøgerne gav grundlag herfor. D.v.s. kyster, moser, heder etc. afspejler måske oftest tilstanden i 1820. Det har naturligvis mange uheldige konsekvenser, men det har været prisen for at nå det foreliggende resultat. Det havde dog ikke været nødvendigt at slå flere af natursignaturerne sammen, selv om det er sket for at skabe større overblik.

Begge grundkort – 1682/83 og 1820 – er udarbejdet ud fra den mindste administrative enhed ejerlavet, som her får sin praktiske og videnskabelige værdi fastslået. Det er et godt valg. Frandsen gør opmærksom på, at betydningen af ordet ejerlav har ændret sig fra at omfatte de personer, der traf beslutninger om et områdes dyrkningsforhold til selve området. Han burde dog eksplicit have knyttet forbindelsen fra ejerlav til bylav og grandestævne. I 1682-matriklen anførtes alle bebyggelser med navn uanset dyrkningsfællesskab. 1844-matriklen benyttede ejerlav som

grundlag, fordi den byggede på materialet fra udskiftningen. De mange enestegårde i Vest- og Nordjylland blev dog opført under sognet i en fortløbende række.

Ved arbejdet med 1682/83-kortene må de store overdrev med dyrkningsfællesskab have givet mange vanskeligheder. Hvordan fastsætte sognegrænser i 1682/83? Den måde, dyrkningsfællesskabet opløstes på ved udskiftningen, har haft indflydelse på ejerlavets geografiske udformning. Mon man ikke også har overvejet at bygge på de gamle udskiftningskort? Men formentlig ville det give vanskeligheder p.g.a. deres forskellige affattelsestidspunkter og kvalitetsniveau.

I instruksen for landmålere i 1806 sættes ejerlav og by som synonyme. Det har Frandsen fulgt så langt, at han benytter samme symbol på kortet for by og to gårde – igen begrundet med ønsket om ikke at overlæse kortene. De to Vordegårde og to Lundsgårde i Vorde sogn, Nørlyng herred, står på linie med byerne Vorde og Kølsen på 1820-kortet. Det kan give anledning til uheldige fejltolkninger. Iøvrigt gælder flere af anmærkningerne til 1820-kortet også 1682. Gråbrødre sogns kirke lå således i Viborg både i 1682 og 1820, men det noteres kun i 1820.

Det havde lettet benyttelsen af disse udmærkede grundkort, hvis notebindet havde haft en klummetitel lige som grundkortene.

Administrative kort. I anden halvdel af værket bringes en serie administrative kort, der skal vise tilstanden på et givet tidspunkt. Administrative ændringer vil så fremstå ved sammenligning mellem to efterfølgende kort med samme tema og i et vist omfang ved noter, der giver belæg for konkrete ændringer. Det store spørgsmål er, om det er tiltrækkeligt for de arkivbenyttere, som værket eksplicit tager sigte på. Metoden er overalt den samme som ved 1682-kortet: på et grundkort indføres de oplysninger, som kan udtrages af andre ikke-kartografiske kilder. Frandsen peger selv på den vanskelighed, at mange administrative ændringer bliver fremlagt i en reformpakke, mens de enkelte reformer først skal udføres, når den siddende embedsmand går af. Tidspunktet ville dog kunne præciseres ved primærundersøgelser.

Len- og amsadministration. Her bringes 4 kort over de administrative grænser 1662, 1682, 1794 og 1920. 1794-kortet viser den planlagte ændring ved resolutionen af 4.9.1793. Derfor er Læsø stadig anført under Viborg amt, selvom øen ved en senere resolution samme år (19.3.1794) overførtes til Hjørring amt. Dette er en finte, som der selvfølgelig er gjort rede for i en note. Denne serie kort er nok den mest vellykkede, fordi der ikke sker større ændringer, end de kan bringes i noteform. De valgte årstal er centrale, idet der her sker store amtsomlægninger.

Retskredse. Der bringes kort for 1686 (retskredssomlægning), 1752 (godt kildemateriale), 1870 (?), 1919 (retsreform), 1930 (a.h.t. Sønderjylland), 1976 (rets- og politikredssomlægning 1972), hvorimod 1956 med dets mange omlægninger mangler. Generelt er grænserne for købstadsjurisdiktionerne ikke medtaget, ligesom der er konstateret enkelte smuttere ved købstadsoplysningerne. (Løgstør blev først købstad i år 1900, men står anført med købstadsignatur allerede i 1751). Retsreformen 1916/19 med opdeling i rets- og politikredse medførte, at alle købstadsjurisdiktioner samtidig blev nedlagt med undtagelse af de 4 største byer. Det er således en kedelig fejl, at alle stadig findes på 1919-kortet. Forklaringen kan ikke være, at kortet afspejler situationen før reformen, for så skulle opdelingen i rets- og politikredse ikke være anført. Det følgende kort, 1930, har den korrekte inddeling.

For retskredsene sker der så mange omlægninger mellem de bragte kort, at man ikke har skønnet det muligt at oplyse om de faktiske ændringer i noterne med tidsangivelse. Hvad gør man så som arkivbruger?

Den statslige retsinddeling blev før 1851 kompliceret af en række private birker, som iflg. en kgl. bevilling i hvert enkelt tilfælde omfattede den jord, der tilhørte godset på det pågældende tidspunkt, med mindre det allerede hørte under andre private birker. Ved senere jorderhvervelser kunne det nye lægges under birket ved en ny kgl. bevilling. (Denne krævedes, bl.a. fordi det betød indgreb i herredsfogdens embedsindtægter). Et birk var således afhængig af godsets ejendomsstruktur og altså aldrig en fast geografisk størrelse. Som hovedregel ejede et gods alle bøndergårde i de nærmeste landsbyer, men længere borte var ejendomsforholdene sammenflettede med andre godser. Derfor er det ikke korrekt at operere med to slags birker: et territorielt afgrænset og ikke territorielt afgrænset birk. Den eneste undtagelse er de kongelige birker, der ikke har meget til fælles med godsbirkerne. De opsplittede jurisdiktionsforhold vanskeliggjorde sognefogedernes funktioner inden for politiforvaltningen. Derfor indførtes »den største hartkornsregel« med forordningen af 18.11.1791, men kun for politisager og offentlige sager, (jvf. Birgit Løgstrup: Dommer og administrator (1982) s. 26).

Det er glædeligt, at tingstederne markeres, men for at kunne vurdere deres beliggenhed i forhold til befolkningen havde det været nyttigt at indtegne vejnet.

Gejstlig administration. Sogn defineres tankevækkende som knyttet til tiendeydere før tiendeafløsningen. Det bliver derved som ejeravsdefinitionen en kreds af personer, der bærer den administrative enhed. Men

efter tiendeafløsningen mener Frandsen, definitionen på et sogn bliver et religiøst anliggende. Men sognene er stadig i høj grad et verdsligt anliggende, hvortil f.eks. hele personregistreringen er knyttet.

Den gejstlige administration vises på kort fra 1656 (Arent Berntsen), 1770 (Erik Pontoppidans Danske atlas), 1854 (a.h.t. Sønderjylland før 1864 og bygger på Hof- og Statskalenderen 1854), 1924 (mange nye sogne og igen Hof- og Statskalenderen), 1976 (folketælling 1976 i Statistisk tabelværk 1981).

Ingen af kortene dækker sogneinddelingen i købstæder med flere sogne. Det er tydeligt, at hensigten havde været at bringe oversigtskort med passende mellemrum, hvilket dog ikke kan kompensere for de manglende præcise angivelser af sogneændringer. Iøvrigt var det ønskeligt med en stærkere markering af stiftsgrænserne – f.eks. som ved landstingsvalgkredsene.

Amt- og kommuner. Kortene bringes fra 1842 (landkommuneloven), 1938 (formentlig som et skel mellem den foregående udvikling med sognedeling og den efterfølgende med sammenlægninger af sogne) og 1983 (kommunalreformen 1970 på grundlag af Geodætisk Instituts kort).

Det er interessant at se forholdet mellem sogne/pastorater og kommuner ved etableringen af de sidste i 1842, ligesom vi får udviklingen ved et enkelt snit i 1938. Men de mange kommuneændringer før og efter må stadig søges i Harry Christensen: Danske Landkommuner 1842–1970 (Viborg 1976) eller i Trap.

Lægdsinddeling. Denne bringes først efter lægdsomlægningen 1788 med kort for 1794 og nyordningen 1870. Lægdsadministrationen før 1788 var knyttet til godserne, og dette har udgiveren med rette fundet for vanskeligt at beskrive kartografisk. Da 1794 kun i ganske enkelte tilfælde afveg fra sogneinddelingen, er det et spørgsmål, om dette kan bære et specielt kort.

Valgkredse. Her bringes Stænderforsamlingskredse 1834, fælles kort for landstings- og folketingsvalgkredse 1849, folketingsvalgkredse 1894, 1920, 1953, 1972 og som noget særligt valgkredsene i København 1849, 1894, 1920 og 1972. Det er således den eneste sammenhæng, hvori en købstad, in casu hovedstaden, har været genstand for særlig behandling. Grundmaterialet til dette afsnit har været de respektive valglove. På disse kort angives valgstederne højst prisværdigt, men som tidligere omtalt føles manglen af vejnet desto tydeligere i sådanne tilfælde.

Vurdering. Det har været et meget stort arbejde at overføre så mange oplysninger til et kartografisk medium. Det har krævet betydelig omhu og præcisionsevne. Ingen tvivl om det. K.-E. Frandsen angiver selv i indledningen, at formålet er at skabe et praktisk hjælpemiddel for alle,

der benytter de offentlige arkiver og et grundlag for kortlægning af historiske oplysninger. Hertil føjer han som et tredje formål at give et arbejdsredskab for studiet af det danske kulturlandskab. Som hjælpemiddel til arkivstudier tror jeg ikke, et kartografisk medium løser alle problemer. Det er nyttigt for det år, kortet dækker, eller for de administrative områder hvor der ikke sker flere ændringer, end noteapparatet kan opfange, som på lens- og amtskortene. Et tilsvarende statisk administrativt område findes i branddirektoraterne, der var sæde for de meget benyttede brandforsikringer. Formodentlig vil de nye medier – edb med dens mange grafiske muligheder – tilbyde en bedre aflastning for arkivernes kartotekskasser eller lange alfabetiske lister. Det er tydeligt, at kartografien må give op over for adsplittede topografiske forhold som ved birker, for slet ikke at tale om kort over godserne, der dog bar så mange offentlige administrative forvaltningsanliggender under enevælden.

Derimod mener jeg, at grundkortene med deres ejerlavsangivelser er en værdifuld gevinst både for dansk forskning og for forskningsformidling. De kan danne grundlag for utallige temakort: befolkning, erhverv, arkæologiske fund, bygningsformer etc. Her vil man naturligvis savne specielle købstadskort, men det vil forhåbentlig komme fra anden side. Resultatet af dette atlas vil hurtigt vise sig i forbedret kortmateriale i de historiske publikationer. Fortvivlede gengivelser af kort fra Trap skulle nu være et overstået stadium. Det kulturhistoriske aspekt før 1820 havde vundet ved et forsøg med udskiftningskort, hvor der var taget større hensyn til naturforholdsangivelser. Manglende indtegnning af vejnet – i sig selv et kæmpearbejde – er også en ulempe for kulturhistoriske undersøgelser.

Men dansk forskning har dog vundet ved denne udgivelse.

Birgit Løgstrup

F. STENDAL PEDERSEN: Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel. Odense, Universitetsforlaget 1985. X + 416 sider. 329,40 kr.

Afhandlingen tager sit udgangspunkt i ældre forsknings betoning af landboreformernes skelsættende betydning, som ikke blot har ladet ældre tidsperioder i stikken, men som også den seneste generation har anfægtet. Forf. sætter sig derfor som mål at give »en samlet produktionsøkonomisk

strukturbeskrivelse af fynsk landbrugs vilkår 1682« (s. 2, 11, 324). Trods ordvalget, er bogen bevidst strukturanalyserende, men den beskæftiger sig også med kontinuitetsbrud. Derfor er det også lidt ærgerligt, at begrebsapparatet og begrebsafgrænsningerne ikke altid er lige klare. Det gælder specielt grænserne mellem økonomiske, sociale, driftsmæssige, ejendomsfordelingsmæssige og strukturelle forhold, fordi uafklaretheden får saglige konsekvenser. Nærmest kommer forf. en definition af strukturbegrebet i sammenfatningen (s. 324f.), hvor strukturer behandles som fastlagte mønstre, der repeterer sig selv, men som også sætter grænser for bønder og godsejeres handlingsmønstre. Han betoner selv tillige oftere betydningen af det kulturgeografiske milieu og andre ydre eller indre 'vilkårsrammer'. Det er strukturer og strukturforandringer i denne betydning, bogen handler om, og det grundlag, den må vurderes på.

Det givne udgangspunkt må være 1680'ernes matrikelarbejder, et i europæisk sammenhæng enestående materiale. Derfor bliver det også afgørende helt præcist at kunne fastslå vidneværdien af det materiale, som er overleveret fra de enkelte faser, til belysning af den struktur- og produktionsanalyse, der er bogens hovedanliggende. Og selvom der foreligger vigtige forarbejder – især C. Rise Hansens og A. Steensbergs 'Udskiftning og jordfordeling' (1951) – har matrikuleringsarbejderne aldrig før været underkastet en så systematisk og indgående vurdering, som samtidig vidner om stor teknisk indsigt og kyndighed, og som givetvis også vil blive af betydning udenfor Fyn.

Alt taget i betragtning er emnevalget centralt og problemformuleringen præcis. Den geografiske afgrænsning, som håndhæves rigoristisk, er ikke betænkelig; omfanget af datamængden motiverer afgrænsningen, selv når den underkastes databehandling, som næsten har taget magten fra forf. Undersøgelsen overflødiggøres heller ikke ved, at der fra de seneste år foreligger flere vigtige og beslægtede studier, Erland Prosmoses og Karl-Erik Frandsens; dens emne og afgrænsning er stadig anderledes.

Allerede ved juletid 1679 beskæftigede det nyoprettede kammerkollegium sig med »jordebøgernes og regnskabernes ... granskning, om derved matriklens afgang og dens rigtighed kunde udfindes« (s. 362 note 4). Forf. antager sikkert med rette, at man endnu kun havde en justering af landgildematriklen 1664 i tankerne; heller ikke kammerinstruksen 16. april 1680 giver sikre holdepunkter, men det er bemærkelsesværdigt, at sagen opfattes som påtrængende og 'geheim'.¹ Som anledning nævnes det

¹ Jf. C. S. Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger II. Kbh. 1922, s. 21–57, 488–508; Rise Hansen & Steensberg, anf.arb., s. 25–28. – Anmeldelsen gengiver i stærkt afkortet form den anden officielle opposition ved

akutte behov for rationalisering og centralisering, at skattetrykket efter krigen ikke kunde forøges på grundlag af den gamle, meget ulige matrikulering (s. 4f.), og endelig nævnes den ny rentemester Henrik v. Stöcken og – efter hans død 1681 – svigersønnen Peter Brandt som drivende kræfter. Andre faktorer kan måske også have spillet en rolle, Karl XI.s hastige reorganisation af *indelningsverket* i Skåne allerede fra 1679² og et par politiske skandalesager. Mere påfaldende er de mange reformer netop 1680–82 – købstads- og laugsforordningerne, landbolovgivningen, prisregulering, politikvæsenet, genoprettelsen af kommercekollegiet – som alle har det til fælles, at de i en kritisk situation strammede regeringens administrative og fiskale greb om landet.

Beslutningen om nymatrikulering tidsfæstes til første kvartal af 1681, og paterniteten til matrikuleringsprincipperne afgøres (s. 14, 79ff.) til fordel for Knud Thott, der havde forestået den skånske matrikulering 1670–72. Allerede i sin ryttergodsbetænkning i januar 1680 introducerer Thott skånske boniteringsprincipper, sondringen mellem skov- og slettebygder for at kompensere for henholdsvis manglende muligheder for vegetabilsk og animalsk produktion, og endelig den svenske udsædsarealenhed. Ryttergodsbetænkningen allerede et par måneder senere bevarede arealenheden og boniteringsprincipperne, men opgav skellet mellem skov- og slettebygder og – vigtigst – vendte tilbage til den danske hartkornstradition. Matrikuleringsinstruksen 16. april 1681 opretholdt og uddybede endelig ryttergodsbetænkningens hovedretningslinier.

Hele dette forløb nødvendiggør, at forf. må tage stilling til to ting i det store og vigtige kapitel 4, forholdet til den skånske *lantmåteriordnings* (1669) regler og skala og til, i hvor høj grad den arbitrært indførte arealenhed (1 td. land = 14.000 sjæll.alen²) og værdirelationerne er realistiske for danske forhold. Både undersøgelsen af Arent Berntsens anvisninger og henvisningen til Svend Gissels undersøgelser af 'landgilde og udsæd på Sjælland' på grundlag af mageskiftebesigtelser godtgør, at man også her i landet har haft en fintmærkende og periodevis endda nøjeregnende tradition for bonitering, som omsættes til hartkorn, og at matrikuleringsinstruksens værdirelationer er realistiske (s. 89f., 94, 332). Mere betænkeligt er det, at forf. (s. 91f., 332) hævder, at »værdirelationerne ... svarer til de kendte normalbestemmelser ud fra danske og svenske hartkornstraditioner«. Sverige kender ikke hartkornsbegrebet,

afhandlingens forsvar for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet 6. december 1985.

² A. Åberg, *Indelingen av rytteriet i Skåne åren 1658–1700*. Lund 1947, s. 73ff., 89 f.; O. Bjurling i (Svensk) HT 1948, s. 75–85.

men forf. kan have ret så langt, at der ligger noget afgørende i, at ryttergodskommissionen i vintermånederne 1680 på dette punkt bryder Thotts principper og fastholder hartkornsgrundlaget, som altså går videre til matrikuleringsinstruksen.

I Sverige arbejdede man som bekendt med *jordatal*, *mantal* og *hemman*, som er kamerale og kun delvis boniterede enheder af vekslende størrelse, og som først ved *lantmätningen* under Bureus' ledelse kombineres med opmåling og bonitering til beskatnings- og *inddelningsformål*. I praksis er det kamerale svenske system uforeneligt med den danske hartkornstradition (også som beskatningsgrundlag), og så fristende den svenske militærstat end kan have taget sig ud i Christian V.s øjne, vilde en kopiering have været revolutionerende, men også ugennemførlig med de midler, der stod til rådighed, og slet ikke foreneligt med de overkommelighedshensyn, som den finansielle situation 1679–80 tilsagde.

Interessant nok blev statskollegiet allerede 1674 præsenteret for et matrikuleringsforlag af tydeligt svensk observans.³ Forslagsstilleren, en Ditlev Borchert, tog sit udgangspunkt i landgildematriklens åbenlyse fiskale mangler og foreslog matrikulering på grundlag af kamerale enheder (14.000 sjæll.alen²), bonitering og driftsresultater. Projektet er primitivt, men man nedsatte i fuld alvor en kyndig kommission – Ove Juul, Mogens Friis og Otto Pogwisch – som i deres betænkning gendrev Borcherts absurde forestillinger om mulige driftsresultater. Forslaget tog ikke hensyn til herlighedsrettigheder, til socialt ulige muligheder for gårdmænd og husmænd, det vilde være uoverkommeligt og til skade for kronens skatter, i næste instans også til 'confusio' for bønderne og endelig medføre en »stor og umulig kontribution«, »hvormed det dog (endda) næppelig vilde blive«. En direkte overførelse af det svenske system vilde med andre ord være uhensigtsmæssig og rumme fare for katastrofale konsekvenser, specielt når skatteskruen skulde have en ekstra omdrejning. Hartkornsberegningen nævnes ikke, men på denne baggrund forekommer det rimeligt, at ryttergodskommissionen 1680 fastholdt den solide, danske hartkornstradition.

Helt afgørende er forf.s betoning af, at der ikke som ofte forudsat fører nogen lige vej fra opmålingsarbejderne 1681 til den færdige matrikel 1688. Det fastslås (s. 95), at »hartkornsberegningen ... bortset fra enkelte prøveberegninger aldrig (er) blevet eksekveret efter taksterne 16. april 1681, men efter resolutionerne 7. maj og 18. november 1684«, og (s. 102) at hartkornsberegningerne allerede 1684 nærmede sig landgildematrik-

³ Johs. Lindbæk (udg.), *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660–1676 II*. Kbh. 1909–10, s. 484–88.

lens principper; men selv da var man langt fra vejs ende. Kap. 5 gennemgår beregningsforløbet mange etaper mellem november 1684 og maj 1688, omfattende både kontrolarbejder af inkompetente embedsmænd, principløse afgørelser af klagesager 1685/86 (s. 136) og arbitrære skrivebordskorrektioner (s. 137). Forf. konkluderer (s. 138) følgelig, at resultatet blev vilkårligt og påvirket af landgildematriklens principper, senere (s. 261 og 270) at man ikke opnåede den beskatningslighed, man havde tilsigtet, men begunstigede de kategorier, som på forhånd havde de bedste driftspotentialer.

Resultaterne af tekstanalysen underbygges (s. 138–50) ved korrelationsberegninger på flere planer mellem hartkornsansættelserne 1688, 1684 og 1664. Allerede 1684 havde vilkårlighederne fået afgørende råderum (s. 147), og 1688 påvirkes resultaterne af, at man har tillempet landgildematriklens normer, men forf. forbeholder sig dog – mere diskutabelt – mulighederne for strukturelle ændringer i landbruget mellem 1664 og 1688. Resultaterne er velunderbyggede, og de rummer et *memento* mod ukritisk, retrospektiv anvendelse af matriklen 1688; med alle sine vilkårligheder egner den sig ikke heller til aktuel produktionsanalyse.

Forf. understreger selv det enevældige styres »lidet tiltalende« fiskalt bestemte manipulationer (s. 128). Man tilsidesætter 1684 den oprindelige instruks og Knud Thotts grundlæggende arbejde, selvom man vitterligt 1682 kendte dets kvalitet og kunde have valgt at regulere hartkornsskattesatserne fremfor at forflygtige ligningsgrundlaget; både 1684 og 1688 (s. 96 og 137) blev ulighederne mellem landsdelene i forhold til landgildematriklen udslaggivende af fiskale grunde.

Spørgsmålet er endda, om denne motivering er udtømmende, fordi der påfaldende nok samtidig fandt vigtige personrokader sted 1683–84. Knud Thott bevarede sit sæde i revisionskommissionen, men blev forvist fra Sjælland til Jylland uden at blive jydsk kommissionsformand; til gengæld blev han hvid ridder. Omvendt flyttede Jens Dinesen Oxendorph 1684 fra Jylland til København, hvor han – sammen med Johan Laurember – forestod 'matrikulens indretning'. Endelig avancerede den altid tjenstvillige Peter Brandt til overrentemester, en nøgleperson i Christian V.s aggressive politik i disse år, da majestæten styrede mod en vovelig og bekostelig udenrigspolitisk krise, som først blev løst ved Altonaforliget 1689.⁴ Man kunde få mistanke om, at det finansielle imperativ har medvirket til at fremskynde omformningen til et fiskalt

⁴ Jf. H. T. Heering, Knud Thott og Forhistorien til Kristian V's Matrikul. Tidsskrift for Opmalings- og Matrikulvæsen XIII. Kbh. 1932–34, s. 1–19; C. S. Christiansen, anf.arb. II, s. 45 ff., 493 ff.; DBL(2) sub nom.

betinget matrikuleringsarbejde. Det er altså muligt, at forf. kunde have givet sine vigtige resultater endnu en tredje dimension ved en stærkere perspektivering af matrikuleringsarbejdets statsfinansielle sider.

Lægger man således den fiskale fase af matrikuleringsarbejdet 1684–88 bag sig, bliver det altafgørende at fastslå vidneværdien af opmålings- og vurderingsarbejdet 1681–84; arbejdet blev jo ikke iværksat for at tilvejebringe landbrugsstatistik, men for at sikre et sundere skatteligningsgrundlag. Matrikuleringen repræsenterer altså den næsten stik modsatte virkelighed af den, forf. ønsker at analysere. Den kildekritiske fase deles i to hovedafsnit, en teknisk indholdsanalyse af instruksens normer og af matrikuleringens arbejdsprocedure (kap. 2) og dernæst en kritisk vidneværdi-sættelse – ved hjælp af kontrol og konfrontation – af opmålingen og vurderingen (kap. 3). Kildeundersøgelserne er som helhed sikre og prisværdigt klare, selvom der unægteligt er tale om stof for fuldbefarne.⁵

Meget forenklet ligger de kildekritiske problemer i, at det primære kildemateriale ofte er andenhånds – bearbejdelser på senere stadier – og i at følge de sekundære stadier, som til stadighed også influeres af fornyede undersøgelser; eller endnu mere elementært: at komme helt tilbage til arbejdet i felten, kildernes ophavssituation. Sagen er, at markbøgerne allerede kan repræsentere en vis bearbejdelse af arbejdet på åstedet, men også at mellemstadier eller endda primært kildemateriale kan være og er gået tabt, når det havde udfyldt sin mission.⁶

Arbejdsgang og overlevering har forf. meget klart redegjort for (s. 24 ff.), og han har gjort dagens gode gerning ved at præsentere procedure, ophavssituation og protokolrækker anskueligt i figur 2.1, selvom oversigten ikke er helt præcis. Spørgsmålet er ikke helt uvigtigt, fordi han her bevæger sig over fra fortolkning af normative forskrifter til konfrontation med den reelle ophavssituation og dens betingelser. De følgende afsnit behandler dog netop ophavssituationen, hvor den glimtvis foreligger oplyst, meget indgående. Som regel bevæger han sig endda meget forsigtigt; det kan jo være en borgmesterdyd, men undertiden også en begrænsning.

Det sidste gælder f.eks. behandlingen af brug/hvilesystemerne (s. 21 f.) og den senere kontrol (s. 70 f.), hvor forf. i modsætning til opmålingernes og boniteringens kvalitet ikke er fuldt så sikker; tekstanalysen påvirker her kontrollen. Man må efter instruksens art forudsætte, at den betjener

⁵ Disse sider af afhandlingen drøftes mere indgående af første officielle opponenter, prof., dr.phil. Viggo Hansen i *Historie Ny* r. 16,2, Århus 1986, s. 290 ff.

⁶ C. Rise Hansen & A. Steensberg, *anf.arb.*, s. 121 f.

sig af en entydig terminologi, som landmålerne kunde omsætte til praksis. Den indeholder tydelige gradforskelle mellem empirisk opmåling, granskning og udforskning, og læst i sammenhæng vilde den måske kunne tjene til at fjerne lidt af tvivlen om den normative forskrifts hensigt.

Vurderingen af den kildekritiske side af arbejdet har kun kunnet fange mindre skønhedspletter; den kan på ingen måde anfægte, at det som helhed er præget af stringens og konsekvens og af dyb fortrolighed med materialet. Alt i alt er der argumenteret overbevisende for hovedkonklusionen (s. 77f.), at »hartkornsvurderingen efter 15. april 1681-instruksen egner sig (bedst) til« det, der er bogens hovedformål, og som med et monumentalt sprogligt monstrum kaldes »sammenlignende statistiske agrarøkonomiske analyser«.

En af bogens hovedteser går ud på, at matrikuleringen og lovgivningen 1682 om betingelserne for hovedgårdes skattefrihed og forbuddet mod nedlæggelse af fæstegårde bidrog til at skabe godsmæssig stabilitet for en lang periode, men omvendt medførte »alvorlige konsekvenser« for bøndernes »retsstilling og økonomiske muligheder« (s. 279), dvs. henholdsvis hoveriet og skattetrykket. Med hensyn til hoveriet tager forf. sit udgangspunkt hos Arent Berntsen, som tredeler efter egentlige hovbønder med to-tre dages ugentligt arbejde (ugedagsbønderne), de som bor fjernere og som kun yder sæsonarbejde, men kompenserer resten med arbejdspenge og de fjernestboende, der var udenfor rækkevidde, men svarer fulde arbejdspenge, 4–8 rd. årligt. Arent Berntsen er her – som på andre punkter – kritisk, og hans forslag om faste, moderate og hartkornsbestemte arbejdspenge er tydeligt inspireret af Christian IV.s hoveriafløsningsforslag 1623–24.⁷

Om man kan kalde 2–3 dages hoveri beskedent får stå hen; det er det efter østelbiske normer og i sammenligning med situationen 1770, men ikke i sammenligning med situationen ved middelalderens udgang. Afgørende er det, at kun korporligt hoveriydende ugedagsbønder var skattefri, medens Arent Berntsens sidste to kategorier måtte svare fuldt landeskat + henholdsvis (teoretisk) halv eller hel arbejdspengesats. Problemet ligner det svensk-finske, hvor godsejerne – alt efter bondekategori – kunde forhøje landgilden (*ränten*) til det loft, kronens skatter fastlagde; der kendes blot ikke ét eneste tilsvarende eksempel i Danmark,

⁷ Arent Berntsen, *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*. Kjøbh. 1650–56/1971, II, s. 155–66.

hvor ulighederne til gengæld gav godsejerne en elastisk og skattebestemt margin for hoveri- eller arbejdspengeførelser.

Det er sandsynligt, at førelsen af hoveri og ugedagsbestand tager fart efter 1600, men for forenklet at hævde, at denne udvikling er »udtryk for adelsstandens dominans over kongemagten« (s. 280). Sagen er snarere, at skattebyrdernes eksplosive vækst fra 1630 banede vejen for et veritabelt skattecirkus, som kunde bestå i misbrug af ugedagskriterierne, kameral (dvs. skattemæssig) nedskrivning af fæstegårdes status fra hele til halve gårde og skatteunddragelse ved hovedgårdsudvidelse. Denne 'Glistrupeffekt' kan have indeholdt elementer af adelige forsøg på i egen interesse at værge deres gods, og ugunstige konjunkturer efter 1645 kan have spillet en rolle, men fiskale og økonomiske grunde animerede åbenlyst til storgodsdrift. Hovedsagen er, at hoveri og arbejdspenge med ét slag 'privatiseres', ikke ved lovgivningen 1682, som fremstillingen kunne forlede til at tro, men ved ugedags- og skatteprivilegiernes bortfald i 1662; og det må formentlig – ligesom i Sverige ved reduktionen – have skabt økonomiske og arbejdsressourcemæssige problemer for herregårdene, som vi endnu ikke kender meget til.

Det er rigtigt, at lovgivningen ikke sikrede »den sædvanemæssige graduering af hoveriet« og slet ikke, som i Østeuropa, fastsatte maksimalgrænser af skattemæssige grunde; ligeså svævende er det, at Danske lov kun foreskriver, at selvejere skulde yde halvt hoveri eller halve arbejdspenge. Fæstebøndernes forhold er lovgivningen uvedkommende, men det er mere bemærkelsesværdigt, at Danske lov (3–13–25), som citeres, vender tilbage til den oprindelige driftsøkonomiske fortolkning af den berømte recesparagraf 1547, der tillod godsejere at gøre sig deres gods så nyttigt, som de kunde. Denne paragraf fik først omkring 1600 tillige gyldighed for retsforholdet mellem herremand og fæstebonde og blev en hjørnesten for det efterfølgende skattecirkus. Hoveriet var under enevælden blevet godsejernes ansvar og et privat økonomisk anliggende, ikke et skatteanliggende.

Alle disse præciseringer underbygger i og for sig kun hovedtesen. Pointeringen af, at lovgivningen udstikker grænser for storgodsdriftens udvikling er værdifuld, og det samme gælder den meget kategoriske understregning af, at godsernes hovedproblem kom til at bestå i dels at opnå den optimale ratio mellem hovedgårdens produktionsressourcer og de arbejdsressourcer, der var til rådighed i hoveripligtig arbejdskraft, og dels i at opnå den komplettering af fæstetilliggendet indenfor tomilegrænsen, som kunde sikre hovedgårdsjordens skattefrihed. Det sidste fordi godsejerne måtte påtage sig en række af de fiskale og retslige opgaver, som statsmagten endnu ikke selv magtede.⁸

Mere indgående og mere konkret end tidligere behandles dette problem i kap. 9.4, også her med værdifulde resultater. Forf. fremhæver vanskelighederne ved »at give grænser for, hvor meget hovedgårdsjord det var rentabelt og rimeligt at kræve dyrket af den enkelte bonde, før der opstod økonomiske problemer for bønderne« (og dermed for godset selv!) (s. 294). Han inddrager bonitering og produktionsværdi i sine beregninger, dvs. potentielle økonomiske muligheder og produktionstypologi, og selvom »billedet præges af usikkerhed«, konkluderer han, at »det relative billede må være korrekt«. Ja, måske, men alligevel er ratio-græserne mellem hovedgårdsjord og fæsteressourcer for utilstrækkeligt begrundede.

For det første inddrager beregningerne nok både agerbrug og kvægavl, men den mekaniske ratio-skala kan derimod ikke tage hensyn til, at vegetabilsk og animalsk produktion ikke er lige arbejdskrævende, selvom kvægproduktionen er af faldende betydning (i hvert fald på øerne), og også selvom inertien overfor mejeribrug var stor. For det andet diskuterer fremstillingen ikke udtrykkeligt husmændenes placering. Huse med jord må nødvendigvis være indgået i beregningerne af produktionsværdi, men det gør de jordløse huse ikke. Tendensen i hvert fald på Sjælland (det tungeste hoveriområde) bar jo allerede i 1600-tallet mod konvertering af husenes hoveriydelser til godserne til (stigende) pengeafgifter.⁹ Arbejdskraftproblemerne er velkendte, men indebærer disse processer også, at godserne foretrækker fæstebønder som gratis hoveriarbejdere, fordi de råder over redskaber og trækdyr, som husmanden ikke havde, og at godserne så deres fordel i at overlade husmændenes betalte arbejdskraft til fæstebønderne? Endelig indebærer den høje ratio 1:8 vel ikke nødvendigvis, at alle fæstebønder korporligt skulde lægge ryg til hoveriet; arbejdspengemuligheden var vel vedblivende tilstede.

Konklusionen (s. 322f.) er sikkert i alt væsentligt holdbar. Vigtig er også påpegningen af de vanskeligheder, der bestod for de mindste godskategorier (-30 td.htk.) i hænderne på borgerlige eller forarmede adelige. Om borgerne uden videre kan karakteriseres som kapitalstærke får stå hen, men under alle omstændigheder er det rigtigt, at kompletteringen af disse godser rejser særlige kapitalproblemer, når de ikke kan frasælge strøgods. Afslutningsvis giver forf. en oversigt over de godser, hvis ressourcer han finder rimeligt fordelt, og over godser, som – næsten

⁸ Jf. B. Løgstrup, *Jorddrot og offentlig administrator*. Kbh. 1982, s. 30ff.; L. Dombrowski, *Lensbesidderen som amtmand*. Kbh. 1983, s. 65, 116f.; D. Tamm i HT 86. Kbh. 1986, s. 166.

⁹ F. Skrubbeltrang, *Husmand og inderste*. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660–1800. Kbh. 1940/1974, s. 78–85.

normativt – »måtte søge at udvide hovedgårdsmarkerne for at få udnyttet bøndernes hoveriressourcer fornuftigt«. Desværre undlader han en elementær kontrol, som vilde have vist, at selv tilstrækkeligt store herregårde langt fra altid har fulgt hans råd om udvidelse.¹⁰

Konklusionerne kunde også have været koncentreret noget. Godsstabilitetstesen underbygges nemlig også (s. 273f.) ved, at nedlæggelsen af bøndergårde 1682–1774 – ialt 1.6% – er »minimal, og (det) vidner om overordentlig stærk stabilitet i landbrugets ejendomsstruktur«. Måske er tallet noget for lavt,¹¹ men det er rigtigt, at Gunnar Olsens periodisering er ejendommeligt uhensigtsmæssig. Procentberegningen forudsætter lineær opdeling, hvor forholdet snarere er det, at nedlæggelsernes omfang inden 1682 har været forholdsvis væsentligt større. Allerede ved en lineær udvikling nedlægges der 1650–82 1.1% af samtlige fynske fæstegårde, altså mindst tre gange så mange som i de følgende 90 år. Antagelsen underbygges ved, at ca. 8% af landets hartkorn 1688 dyrkes under hovedgårdene, 1770 vist ca. 9%, men omkring 1600 5–6%; den store ekspansion afløses ved 1682 af stabilitet.¹²

Forf. har altså sikkert ret i, at godsdriften stabiliseres efter lovgivningen 1682–83 og matrikuleringen efter en ganske voldsom ekspansion især i det foregående halve århundrede, og det svarer jo også godt til det billede af hoveriet, vi foreløbig har. Danmark havde i 1600-tallet haft om ikke alle, så dog væsentlige muligheder for at glide ind i en østeuropæisk udvikling, med de lovgivningsmæssige, beskatningsmæssige og økonomiske betingelser, som var tilstede. Det interessante ligger i, at enevælden af fiskale grunde standsede storgods-dannelsen på et tidligt stadium, men ikke hoveriet, her i modsætning til Brandenburg-Preussen. Disse processer giver tilsyneladende en speciel dansk typologi.

Dilemmaet opstår i forholdet til perioden før 1682, fordi forf. gang på gang antyder brud i udviklingen uden helt at præcisere, hvori de består. Emnet er vigtigt, men fremstillingen lidt spredt og kryptisk; indholdet af det formodede kontinuitetsbrud indkredses ikke entydigt. Indledningen

¹⁰ Oplysningerne havde kunnet hentes i G. Olsen, *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774*. Kbh. 1957/1975, bilag II. Selv Krumstrup, hvis hoveriforhold (s. 281) karakteriseres som groteske under den håndfaste Jens Lassen, og hvis hovedgårds-fæstegodsratio (s. 304f.: 1:21) betegnes som helt irrationel, foretager sig intet før frem mod 1769; jf. nu også L. Dombernowski, 'Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...'. Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800. Odense 1985, s. 48.

¹¹ Jf. E. Porsmose i HT 78. Kbh. 1978, s. 445ff.

¹² Konklusionerne støttes også ved, at antallet af hovedgårdsudvidelser 1631–81 er 54, i det følgende halve århundrede 31; G. Olsen, *anf.arb.*, bilag II.

advarer mod retrospektive studier, fordi der stadig fandt varige eller midlertidige gårddele og en vis nyopdyrkning sted, her altså et spørgsmål om brugsenheder. Senere gælder advarslen retrospektive studier i bebyggelsesudvikling og marksystemer, som forudsætter en ubevist kontinuitet; atter andre steder gælder de strukturelle brud omkalfatringen af ejendomsforhold og brugstypologi (hovedgårde, fæstegårde, huse) efter enevældens indførelse, mulige driftsomlægninger fra animalsk til vegetabilsk produktion eller ødegårdsplagen. Skepsis er sund, men forf. burde i sagens interesse have sammenfattet sine iagttagelser.

Årsagen ligger i den forholdsvis lave korrelation, forf. finder mellem situationerne 1664 og 1682, hvad angår arealudnyttelse, produktionsværdi og hartkorn (s. 106–15). Den bristende »statistiske sammenhæng (må) formentlig for hovedpartens vedkommende skyldes ændringer i landbrugsstrukturen i den mellemliggende periode«, måske endda tidligere, fordi de 'gamle strukturer' i alt væsentligt var færdigt udviklet ved år 1600. Han røber ikke, hvad han i denne forbindelse forstår ved strukturer, men sagen er væsentlig både for sammenhængen og for stabiliserings-tesen. Korrelationskoefficienter på 0.53–0.59 er ikke imponerende, men statistisk stadig signifikante i den forstand, at 53–59% af sammenfaldet tænkeligt vil kunne tolkes som sammenhæng, om ikke nødvendigvis som årsag. Uden at kunne gå i enkeltheder kan den forholdsvis lave korrelation skyldes både beregningsmæssige og saglige faktorer, som iøvrigt hænger sammen.

De beregningsmæssige usikkerhedsmomenter gælder udelukkelsen af næsten en trediedel af øens brugsenheder (s. 102). Først udrangeres 1520 jordløse huse, dernæst 42 enheder – formentlig udelukkende herregårde – fordi der sættes en øvre grænse ved 50 td.htk. 1664 eller 1682; og endelig 1868 enheder, hvis areal mangler 1682 eller hartkorn på ét eller begge tidspunkter. Hvad angår de jordløse huse er der tale om en betydelig underregistrering i 1682, bl.a. fordi de ikke havde fiskal interesse.¹³ Matriklerne 1662 og 1664 – eller endda hellere det primære jordebogsmateriale 1660–64 – er formentlig bedre kilder, fordi de afspejler godsernes interesser. Huse med eller uden jord er en fleksibel gruppe – og formentlig ekspanderende – fordi så mange fæstegårde ved 'afbrydelse' reduceres til husmandsbrug. For diskontinuitets- og stabilitetstesen – i sidste instans også den spirende storgodsdrift – havde de beregningsmæssige konsekvenser i det mindste været en overvejelse værd.

¹³ F. Skrubbeltrang, anf.arb., kap. I.3.

Endnu værre står det til med de store bedrifter, hvor forf. som Gunnar Olsen vælger en vilkårlig grænse ved 50 td.htk. uden at begrunde den; han havde nok været bedre tjent med funktionelle kriterier.¹⁴ Hvis man vil overveje, om både dette skel og selve inddragelsen af hovedgårde giver sig beregningsmæssige udslag, er det også nødvendigt at fastholde, at hovedgårdenes hartkornstal 1664 er eksklusivt kamerale enheder, som omfatter elementer, der er driften uvedkommende. Går man til primærmaterialet – jordebøgerne 1660–64 – giver en foreløbig beregning i forhold til hartkornstallene 1682 en korrelationskoefficient på grænsen af det forsvarlige. Beregningen kræver endnu kontrol, men den funktionelle angrebsvinkel og beregningsresultatet er tilstrækkeligt markeret til at fastslå, at et væsentligt brudelement ligger på hovedgårdssiden, formentlig både af fiskal, strukturel og bedriftsmæssig art.

Et sidste væsentligt usikkerhedsmoment ligger formentlig i ødegårdene, som tages op til behandling i kap. 8.3 (s. 261–71). Forf. har ret i, at der i 1600-tallet påny er tale om strukturelt kritiske fænomener, som »forstærkedes af svenskekrigene og de efterfølgende finansproblemer for den danske stat«. Og han har ret i, at ødegårdsfænomenet fremdeles indeholdt et meget håndgribeligt incitament til hovedgårdsudvidelser, af både økonomiske og beskatningsmæssige grunde. Forf. kan stadig lokalisere sporene af svenskekrigenes ødelæggelser, men særligt vigtig er konstateringen af, at ødegårdene ikke var noget socialt fænomen, dvs. et produkt af hårdhuede 'kapitalisters' rovdrift af økonomiske grunde. Krisesyntomerne ligger snarere i produktionsvilkår og godsmæssige forhold, som endnu engang skærpes ved lovgivningen 1682 og matrikuleringen.

For sammenligningens skyld kan det være sundt at huske på, at den fiskalt utilfredsstillende hartkornsskat i sommeren 1662 og de efterfølgende matrikuleringsordrer 1663 synes at have indeholdt bestemmelser om øde og forarmet gods.¹⁵ Rentekammeret havde fra første færd svært ved at formulere entydige forarmelseskriterier – gud havde ikke givet sine embedsmænd forstand – og meget tyder på, at hverken jordebogsmaterialet eller øvrighedens (generalkommissariatets) kalkulationer er uden tendens i hver sin retning. Det er påfaldende, at kommissionernes matrikuleringsinstruks 1681 overhovedet ikke ulejlig sig med at give anvisninger om ødegods, men nøjes med som rammebestemmelse at henvise landmålerne til deres »egen flid og dexteritet«, i sidste instans til rentekammerets decision (s. 388). Først skrivelsen til kommissærerne i

¹⁴ Jf. Aksel E. Christensen i SEHR VIII. Kbh. 1958, s. 181–83.

¹⁵ C. S. Christiansen, anf.arb. I. Kbh. 1907, s. 287f.

maj 1681 fastslår, at ødegårde efter 'godhed' skulde sættes lige med *besatte* gårdes *jorder* (s. 392, jf. s. 261 f.), hvilket også svarer til forfs. resultat og til de retningslinier, rentekammerinstruksen 1685 anviser for skattefritagelse. Men tilbage bliver spørgsmålet, om man 1681 stadig kunde betragte ødegårde som et midlertidigt onde, eller om også dette fænomen skulde 'privatiseres'.

Sammenfattende hæfter der altså en række – indbyrdes forbundne – tekniske og saglige usikkerhedsmomenter ved forfs. beregningsresultater og hans antydninger af strukturelle brud. Der kunde fremdrages andre momenter end de her omtalte, f.eks. ejendomsfordelingens metamorfose eller konjunkturbetingede driftsomlægninger. Det er lidt ærgerligt, at Karl-Erik Frandsens resultater er fremkommet så sent, at forf. ikke har kunnet nå at tage stilling til dem,¹⁶ men han burde med rimelighed have fremlagt sine overvejelser over de mulige strukturbrud mere udførligt, også for at kunne placere mulighederne i forhold til sine egne hovedteser.

Sammenfatningsvis bør det fremhæves, at afhandlingens administrationshistoriske og kildekritiske afsnit er bundsolide, og at de har aftvunget materialet nye resultater og synspunkter af blivende værdi. Undersøgelsen er konsekvent og stringent, og analyserne er med enkelte forbehold særdeles kyndige, selvom forf. ikke helt tilstrækkeligt har taget hensyn til det enevældige styres udslaggivende fiskale incitamenter. De store og bærende afsnit om det fynske landbrugs vilkår fremlægger ikke blot et kæmpemæssigt og indsigtsfuldt arbejde, men fremfor alt bogens to hovedteser. Den første, godsstabiliseringstesen, vil formodentlig vise sig holdbar og værdifuld; strukturbrudstesen er vigtig, men ikke afklaret, selvom også den bør bane vejen for forskning og diskussion. Ingen skal være i tvivl om, at lektor Stendal Pedersen har opnået sin doktorgrad med manér.

E. Ladewig Petersen

¹⁶ K.-E. Frandsen, Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83. Esbjerg 1983, s. 193–212.

ERIK NØRR: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Administrationshistoriske studier. Kbh. Rigsarkivet, G. E. C. Gads Forlag, 1981. 559 s. Deutsche Zusammenfassung: Pfarrer und Administrator. Rigsarkivet 1984. 35 s.

På grundlag af denne afhandling opnåede forfatteren i 1984 den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitet. Nærværende anmeldelse er et resumé af anmelderens indlæg som opponenter ved forsvarshandlingen 1. juni 1984; en del eksempler og enkeltheder er udeladt.

Erik Nørr har sat sig det mål »at bestemme sognepræstens rolle i teori og praksis i forvaltningen af skole- og fattigvæsenet og i det hele taget at fastlægge præstens andel i lokalsamfundets administration«. Han præciserer det med spørgsmålet om, hvorfor de nye bestemmelser i begyndelsen af 19. århundrede (fattigreglementet af 5.7.1803 og skoleordningen af 29.7.1814) fik større gennemslagskraft end lovgivningsinitiativerne i 18. århundrede. Specielt: »Harde sognepræsterne andel i successen?«. Det vil være et formål med afhandlingen at vise, »at de rationalistiske præstegenerationer ikke sad dovne og uvirksomme i deres præstekald, men at de i allerhøjeste grad havde betydning for udviklingen af lokalsamfundet i tiden forud for det kommunale selvstyres etablering« (s. 15f.).

Undersøgelsen gælder således kun en del af præstens virksomhed – man ville nu om stunder betegne den som den verdslige administration. Præstens andre opgaver – som forkynder, sjælesørger, kulturel og landbrugsfaglig foregangsmand – behandles ikke i bogen. Tidens vækkelsesbevægelser spiller derfor her kun en beskedne rolle.

Forfatteren har klargjort sig, hvad han vil, og han fastholder sit sigte. I den endelige konklusion kan han så på grundlag af mange enkeltundersøgelser gøre resultatet op: »Erhvert lokalsamfund fik i løbet af de fire første årtier af århundredet takket være præsterne en tradition og et erfaringsgrundlag for, at en række funktioner skulle styres på kommunal basis. En del beboere deltog selv sammen med præsten i styret. Sogneforstanderskabene skulle ikke starte på bar bund i 1842, men kunne bygge videre på det tidligere grundlag. De kunne starte med få funktioner og efterhånden tiltage sig flere og flere på bekostning af præsterne. Præsternes arbejde i lokalforvaltningen var således en vigtig forudsætning for det lokale selvstyre« (s. 435).

Erik Nørr har løst sin opgave ved hjælp af indgående studier over administrativ praksis i 25 sogne i Hornum og Fleskum herreder i Ålborg amt og Viborg stift – i udstrækning fra Nibe i vest til Kattegat i øst. Udvælgelsen er begrundet med eksistensen af et rigt kildemateriale, men også med disse herreders blanding af sogne med og uden større lodsejere

samt med, at de ca. 30 præster »ikke på nogen måde kan kaldes usædvanlige«. Spørgsmålet om repræsentativitet er grundigt behandlet. Forfatteren har indsigt i centraladministrationens generelle forskrifter og ændringer deri i perioden og sammenholder de lokale afgørelser dermed. Hans kendskab til tidens håndbøger, tidsskriftdebat m.v. er indgående. Han har naturligvis haft glæde af præsten Jens Møllers vidt udbredte »Håndbog for Præster i Særdeleshed med Hensyn til de Embedspligter, Lovgivningingen foreskriver dem« (i flere udgaver). Man kan undre sig over ikke at finde henvisning til samme forfatters »Forsøg til en økonomisk-statistisk Beskrivelse over Danmarks geistlige Embeder«, der for Viborg stifts vedkommende forelå i 1835.

Afhandlingen falder i tre hovedafsnit – om præsten og skolen, om præsten og de fattige og om præstens øvrige funktioner. De to første vejer tungest, men også det tredje indeholder et væld af oplysninger om præstens administrative gøremål.

Fattigreglementet af 5.7.1803 og skoleanordningen af 29.7.1814 byggede begge på sognet eller pastoratet som administrativ enhed, og i begge tilfælde blev sognepræsten den centrale administrative person som formand og daglig leder. Han fik som særlig opgave det pædagogiske tilsyn med lærer og undervisning, han fik som opgave at tage imod de fattige, skaffe dem husly og den første hjælp, herunder deres sygepleje, samt at udarbejde forsørgelsesplan, ligning og fattigregnskab. Men derudover fik han i praksis del i mange andre opgaver, der egentlig var henlagt til kommissionernes andre medlemmer – det gælder den økonomiske side af skolevæsenet og den retlige af fattigvæsenet. Vi følger endvidere præsten som altnulig-administrator, der måtte varetage opgaver med tilknytning til politi, sundheds- og jordmodervæsen, udstede attester i hobetal som en udløber af kirkebogsføringen samt bistå det øvrige samfund med nyttig oplysning om lokalsamfundene, fungere som bogspreder, pengeindsamler, endog som løntrykker. Afhandlingen er uden videre et stærkt vidnesbyrd om, at præsterne ikke sad dovne og uvirksomme i deres embeder.

Erik Nørr giver en større nyttig redegørelse for skolevæsenets og fattigvæsenets »formelle strukturer«, kommandoveje og forretningsgang. Men det afgørende for ham er at nå om bag reglerne til praksis i sognene og provstierne. Han har med omhu gennemgået ikke alene præsteembedernes, men også melleminstansernes arkiver, dvs. provstearkiverne og – for fattigvæsenets vedkommende – amsarkiverne. Det er lykkedes ham at bringe ny viden – om bl.a. skolekommissionernes mødevirksomhed, om skolepatronernes forsømmelser og fravær og om skoleforstandernes magtesløshed over for deres opgaver – mange af dem kunne end ikke

skrive deres eget navn. Det er en god idé, at Nørr for at belyse præstens rolle sammenholder de normale perioder med de situationer, da der var vakancer i præstekaldene. Det viser sig, at uden præsten kunne de modvillige lade »kabalerne imod skolelærerne blomstre«. Eksemplerne »tyder ikke på, at skolekommissionens øvrige medlemmer har kunnet eller villet passe deres hverv, når de ikke havde præsten som initiativtager« (s. 65). Præsten var i denne periode den centrale skikkelse i alle skole- og fattigspørgsmål på landet.

Men hvordan løste sognepræsterne så deres administrative opgaver i det konkrete? Det er ikke de helt almindelige og uproblematisk hverdage, der afsætter flest spor i kildematerialet. Det er konflikterne, der fylder. Det gælder også i bogen, fx i afsnittet om eksamen (s. 156 ff.): strid om eksamenstidspunkt og om, hvem der skulle være eksaminator, præsten eller læreren. Også Danske Kancelli blev inddraget og voterede, at skolekommission og præst måtte have lov at blande sig, for ellers kunne resultatet let blive »tankeløs eftersnakken og visse indøvede former«. Vi hører om arrogante skolepatroner, vrangvillige beboere, stridslystne lærere og belastede sognepræster, så at det næsten bliver uforståeligt, at systemet overhovedet kunne fungere. Men det gjorde det, hvad Nørr understreger i sin konklusion om præster og skolen: »Trods de store vanskeligheder lykkedes det i perioden 1814–41 at få forbedret bygningsforholdene og skolegangen, og samtidig blev lærerkorpset betydelig bedre. Når 1814-anordningen trods alt kom til at fungere på en sådan måde, at man kan datere det moderne skolevæsens oprindelse til året 1814, skyldes det ikke mindst gejstlighedens indsats« (s. 224).

I mange tilfælde (hvor mange sogne?) forløb det nemlig fredeligt. »Formedelst Foraars Markarbejdet og Kreaturerne Vogtning befandtes de fleste Børn at være blevne borte fra Skolen siden Examen, hvormed Præsten vel ikke var tilfreds; men da Commissionens øvrige Medlemmer paastode, at Beboerne ej kunde undvære deres Børn fra deres Forretninger hjemme, blev ingen Mulcter for Skoleforsømmelser dicterede«. Sådan stod der i skolekommissionsprotokollen i Svenstrup 1824. Og to år senere i Ellidshøj: »Det er højst ubehageligt for Commissionen, at den saaledes maae see hans Majestæts i bedste Hensigt givne Anordning om Skolegangen ufuldbyrdet; men Omstændighederne tvinge til at overbære«. Der blev ofte vist en velvalgt smidighed af præsterne.

Af mange eksempler fremgår, at præsten stod i en vanskelig mellemposition. Han var under pres ovenfra, og han kendte samtidig beboernes undertiden desperate situation. Sidstnævnte må suppleres med, at han selv ej heller var økonomisk upåvirket af beboernes velvilje: hans uvisse indtægter, dvs. en del af lønnen, der kom ind i form af offer og accidentser

fra beboerne, kunne blive reduceret, hvis han var altfor stædig. Synspunktet kommer frem flere steder i bogen, dog uden at forfatteren forsøger at give læseren en forestilling om, hvor sårbare – og forskelligt sårbare – præsterne var. Offerets andel i lønnen skiftede fra sogn til sogn – i Ellidshøj-Svenstrup var den stor; det gjorde nogle præster mere udsatte end andre.

Afhandlingen er mere dramatisk end dynamisk. Dramaet ligger i de saglige, men gribende situationer, hvor vi følger lokale magtkampe mellem myndigheder og mennesker. Det kan gælde en provsteretssag i Ellidshøj eller en diligencesag i Gravlev eller den behandling, nødstedte fattigfolk – herunder gravide kvinder – kunne komme ud for, når deres tilfælde skulle eksporteres til nabosognet. Der er også socialhistorie i denne bog. Hist og her kan spores indignation i forfatterens ordvalg.

Erik Nørr redegør som nævnt for sognepræstens konfliktfyldte position; han var både præst og administrator, forvaltede næstekærlighed og jura, skulle være sognebørnenes patriark og Kancelliets lokale kontrollør. Men var denne position statisk i perioden 1803/1814–1841? Det spørgsmål foldes ikke ud. Der kan næppe være tvivl om, at den administrative arbejdsbyrde voksede – måske mindre i forhold til skolen, skønt også her, mere inden for fattigvæsenet. Befolkningstilvæksten på landet har medført, at ikke mindst boligproblemet – husvildespørgsmålet – blev alvorligt og belastende.

Der tegnes i beskrivelsen af forholdet mellem præsterne og de efterhånden mere standsbevidste lærere en udvikling med dynamiske træk og politisk perspektiv. Forfatteren kunne med udbytte også have rejst spørgsmålet om forandringer i sognepræstens stilling til statens centrale magtapparat. Det var en periode med stærkt voksende behov for administration af befolkningen.

Under godsejestyrets afvikling var der brug for præster med lokal og administrativ indsigt. I 1814 blev præsterne ikke henvist til at stå under lodsejerne i skolekommissionen, tværtimod – de var jo kgl. embedsmænd. I 1820 fik præsterne – som fremhævet af Sigurd Jensen – tilmed overdraget kontrollen med godsejernes bortfæstelse af fæstegårde med retsgyldigt fæstebrev. Var det udtryk for en svækkelse i positionen, når præsterne i 1830erne dog ikke opnåede politisk indflydelse gennem valgret til stænderforsamlingerne? Ændredes Kancelliets opfattelse af præsterne? Og præsternes syn på deres administrative opgaver? Afhandlingen ville have vundet, hvis forfatteren mere konsekvent havde set den lokale administration i et udviklingsperspektiv.

Sammenfattende må understreges, at bogen er en stor præstation. Den har bragt os en ny og velunderbygget viden om nøglepersonerne i

sogdenes forvaltning i de første fire årtier af forrige århundrede – en viden, der også kaster lys over præsternes virksomhed langt ud over perioden. Den har overbevisende godtgjort, at præsternes arbejde i lokalforvaltningen var »en vigtig forudsætning for det lokale selvstyre«.

Vagn Skougaard-Petersen

HANS CHR. JOHANSEN: Dansk økonomisk statistik 1814–1980. Danmarks historie bd. 9. København, Gyldendal, 1985. 452 s. 325 kr.

SØREN GAMMELGÅRD: Billeder af dansk macro-økonomi 1818–1980, hæfte I–III, København, Gyldendal, 1985. 77 + 37 + 45 s. 69,50 kr.

Formålet med dette 9. bind af Gyldendals Danmarkshistorie er dels i en indledning at vise nogle væsentlige økonomiske udviklingslinjer over en længere periode, dels i en fyldig tabeldel at give en større række økonomiske hovedserier, så at værket kan bruges som opslagsværk. Gyldendals Danmarkshistorie er opdelt i kortere tidsafsnit efter politiske vendepunkter, men da denne opdeling gør det vanskeligt at overskue langtidstendenser, har man valgt i et selvstændigt bind at redegøre for de lange linjer i den økonomiske udvikling. Den næsten selvskrevne forfatter til bindet er professor Hans Chr. Johansen, der har kunnet trække hovedparten af indholdet fra sin egen database. På denne baggrund kan det ikke overraske, at bindet som helhed er et solidt arbejde, præget af stor omhu og et betydeligt overblik.

Den større tabeldel indeholder fyldige serier over befolkningsforholdene, erhvervsudviklingen, udenrigshandelen, kommunikationen, penge- og kapitalmarkedet, arbejdsmarkedet, de offentlige finanser og nationalregnskabet. I realiteten består tabeldelen dog af to væsensforskellige afsnit, dels de almindelige serier, man venter at finde, støttende sig overvejende på de opsamlede Statistiske Tabelværker, Statistiske Undersøgelser, Sv. Aa. Hansens Økonomisk vækst i Danmark o.lign., dels en næsten hundrede sider lang fremlæggelse af finansstatistikken, hvor forfatteren på egen hånd er gået i dybden med trykt og utrykt materiale. Noterne er også vidt forskellige i de to afsnit. Mens noter og kildehenvisninger er forholdsvis nødtørftige ved de almindelige serier, dokumenteres og noteres den nye finansstatistik meget omhyggeligt. Denne forskelligartethed giver bogen et lidt ujævnt præg. På den anden side ligger den forskningsmæssige værdi i værket først og fremmest i denne nye finansstatistik. Endnu bedre ville det imidlertid have været, hvis forfatteren med

sin store indsigt havde søgt at bearbejde denne finansstatistik til sammenlignelige serier over lange perioder og benyttet materialet til at udarbejde en ny nationalindkomstserie over offentlige tjenester, som kunne sammenlignes med den fra Sv. Aa. Hansen bragte. Den uundgåelige usikkerhed ved sådanne lange serier ville uden tvivl være mindre end ved meget af den øvrige bragte statistik.

De almindelige serier dækker et bredt spektrum og er i det hele velvalgte. Efter stikprøver at dømme er der læst imponerende omhyggelig korrektur på tabellerne. Kun et enkelt sted (s. 152) savnes der kildehenvisning under en tabel. På den anden side virker de mange kildehenvisninger i form af Statistisk Tabelværk, Statistiske Undersøgelser, Statistisk Årbog m.v. uden nærmere angivelse lidt nødtørftige, og i indledningen savnes helt kildehenvisninger ved tabeller og kurver. Denne fremgangsmåde er valgt, selv hvor det kun drejer sig om et enkelt nummer, som f.ex. ved oversigten over fabrikker m.v. 1871–72 (s. 160). Det er iøvrigt et af de få mere tvivlsomme tabelvalg, hvor det havde været mere oplysende at bringe tal fra Richard Willerslevs bearbejdede industristatistik for 1872. De lidt sparsomme kildehenvisninger opvejes imidlertid af fyldige redegørelser for den offentlige statistik, såvel i indledningen som forud for de enkelte tabelafdelinger. Disse meget kyndige oversigter vil i sig selv sikre, at bogen vil blive et hyppigt brugt opslagsværk. Jeg har kun fundet en enkelt unøjagtighed, der gentages i litteraturlisten, nemlig at de tidlige oversigter over dødsårsagerne i danske byer blev udgivet af Sundhedsstyrelsen (s. 38). Fra 1876 til 1889 publiceredes dødsårsagerne af Statistisk Bureau i tabelværkerne IV.A.2, IV.A.4 og IV.A.6. For at lette udenlandske læsere bringes tabelhoveder og noter desuden i engelsk oversættelse. Til gengæld har bogen fået den vel ambitiøse undertitel *Danish historical statistics 1814–1980*. Økonomisk historie er trods alt ikke den hele verden.

En tredje styrke ved bogen er den såkaldte Bogliste ved Jeppe Carlsen og Søren Mørch, men udvalgt efter forfatterens skøn. Når det gælder væsentligere økonomisk historiske bøger, er denne litteraturliste imponerende fuldstændig. Der er øjensynlig kun smuttet en 5–6 værker bl.a. Th. Geiger, F. Zeuthen, E. Cohn og C. Nyrop. Derimod er artikeludvalget mere tilfældigt. F.ex. medtages næsten samtlige artikler om krisen 1818–28 og om industrilokalisering (Søren Mørch), mens mange væsentlige artikler bl.a. om den offentlige sektor og de danske nationalindkomstberegninger ikke er kommet med. Det er iøvrigt befriende, at EDB-maskinen s. 426 pludselig begynder at titulere V. Falbe-Hansen som professor og M. Kofoed som cand.polit.

I den indledende del giver Hans Chr. Johansens nogle solide oversigter og korte analyser af forskellige sider af den økonomiske udvikling i den

lange tidsperiode fra 1814 og 1980. Vellykkede er især fremstillingerne af udviklingen på penge- og kapitalmarkedet (s. 76–87) og analysen af den offentlige sektor i nationalregnskabet (s. 92–96). Undertiden kan disse oversigter dog virke lidt uodynamiske og traditionelle, og periodiseringerne er påfaldende hyppigt knyttede til den politiske udvikling. Det er endvidere iøjnefaldende, at Hans Chr. Johansen anlægger et meget optimistisk syn på de seneste års udvikling. F.ex. fremhæves, at i tiden fra omkring 1950 til midten af 1970erne har kun mindre – såkaldte – recessioner forstyrret langtidsudviklingen (s. 43).

I flere henseender er der således al mulig grund til at anbefale bogen, og den vil sikkert også blive brugt flittigt. Samtidig er det dog med nogen nervøsitet, man ser alle disse tabeller med ganske korte kommentarer. Der er en oplagt fare for, at en gang etablerede tal begynder at leve deres eget liv i de efterhånden talrige databaser. Den indviede læser vil bl.a. med støtte i indledningerne kunne vurdere, hvilke serier der kan anvendes uden større problemer, men bogen henvender sig navnlig til mere utrænede læsere og til udlændinge. Når man selv har fået mange grå hår af at arbejde med folketællingernes erhvervsoplysninger, er det med nogen bekymring, man ser den stort set unoterede opgørelse over befolkningens erhvervsfordeling fra 1840 til 1970 (s. 117–119), og Sv. Aa. Hansens i forvejen svagt noterede indkomstberegninger bliver heller ikke mere betryggende af at blive bragt i en næsten ukommenteret udgave (s. 389–407), blot med et generelt forbehold i indledningen. De fleste andre serier er dog mindre problematiske.

Den ovennævnte fare træder endnu stærkere frem i Søren Gammelgårds tre hæfter med titlen *Billeder af dansk macro-økonomi 1818–1980*. Ideen bag og den konkrete udformning af denne publikation ligger så tæt på Hans Chr. Johansens bind af Danmarkshistorien, at man kan undre sig over, at Gyldendal publicerer de to arbejder inden for samme år. I hæfte III fremlægges en række økonomiske hovedserier, der så vidt muligt dækker det 19. og 20. århundrede. Hæfte II indeholder en lang række diagrammer, udformet på grundlag af tabellerne, og i hæfte I kommenteres hovedtræk af den økonomiske udvikling fra 1818 til 1980. Både i omfang og kvalitet ligger tabelmaterialet hos Søren Gammelgård væsentlig under Hans Chr. Johansens. Kildegrundlaget er snævert og domineres helt af talmateriale fra Sv. A. Hansens Økonomisk Vækst. Når Søren Gammelgård undtagelsesvis er fyldigere end Hans Chr. Johansen, er det næppe en styrke. F.ex. gengives Sv. Aa. Hansens problematiske lønserie over byarbejdernes løn fra 1818 til 1870, og der beregnes endog timelønsindex og realtimelønsindex på disse tal. Kommenteringen består næsten udelukkende af nogle generelle indledende forbehold. Mest nyttig er

formentlig hæfte II, hvis 30 figurer kan give et første indtryk af bevægelsen i mange økonomiske hovedserier.

I hæfte I kommenterer Søren Gammelgård udviklingen med særlig vægt på konjunktursvingningerne i perioden fra 1816 og 1981. Mange af disse kommentarer er kyndige og nøgterne, og stedvis bringes også nye synspunkter. F.ex. fremhæves s. 35, at udenrigshandelens relative betydning toppede i årene umiddelbart før 1914. Desuden argumenteres for, at konjunktursvingningerne bortset fra krigsperioderne er foregået med nogenlunde uforandret hyppighed og udsvingsstyrke over hele den knapt 200-årige periode (s. 68–69). Samtidig skæmmes fremstillingen dog af flere svagheder. Gammelgård overvurderer i sandhed ikke sine læsere og har desuden den uvane til stadighed at henvise til en af hans tidligere bøger, når fremstillingen nærmer sig mere spændende problemer. Endelig løber de opstillede tal undertiden helt af med forfatteren. Det gælder f.ex. s. 49, hvor han uden at ryste på hænderne finder frem til, at arbejdernes realløn i 1981 var 31,9 gange højere end i 1818. Som nævnt ligger hovedvægten på en analyse af konjunktursvingningerne i perioden, men med det benyttede materiale, der indeholder mange interpolationer, og den meget simple analysemetode, er resultaterne af en begrænset rækkevidde. Det er næppe overraskende, at det på dette grundlag bliver de små bølger på godt 3 år, der dominerer gennemsnitstallene, og det virker ikke overbevisende, når forfatteren s. 70 finder, at hans resultater taler til gunst for talmaterialets pålidelighed.

Til begge forfatteres ros tjener det, at de i modsætning til flere af deres kolleger endnu ikke er nået dertil, at de blot henviser til deres database. Alligevel er der en tendens til, at ikke mindst Sv. Aa. Hansens tal er begyndt at leve deres eget liv, adskilt fra ophavssituationen. Så meget mere grund må der være til at påtænke en nyberegning af nationalindkomsttallene frem til 1930. Hans Chr. Johansen må forholdsvis let kunne opbygge en ny statistik for den offentlige sektor. Vore energiske landbrugshistorikere må kunne forbedre P. Døssings beregninger, der ligger til grund for Sv. Aa. Hansens tal, og ligeledes må der kunne udarbejdes en bedre industristatistik.

Ole Hyldtoft

NIELS OLE FINNEMANN: I broderskabets aand. Den socialdemokratiske arbejderbevægelses idéhistorie 1871–1977. København, Gyldendal, 1985. 445 s., ill.

Det er interessant og for historikere tankevækkende, at den første store samlede analyse af socialdemokratiets idéudvikling fra partiets start til programmet i 1977 er skrevet af en litteraturhistoriker. Det er resultatet i en meget væsentlig, uortodoks og yderst diskutabel helhedstolkning, der ud over den historiske side også kan ses som en art programskrift for det nye venstres lidt mere bedagede generation (hvortil anmelderen også hører – uden dog i et og alt at dele forfatterens synspunkter). Niels Ole Finnemann er ingen novice som politisk og historisk forfatter og debattør. I de sidste 15 år har artikler og debatindlæg fra hans hånd spillet en betydelig rolle i venstrefløjens diskussioner, navnlig om karakteren af den socialdemokratiske reformisme. Her har Finnemann placeret sig inden for den retning, der af de kapitallogiske modstandere er navngivet den »socialhistoriske« tolkning, en karakteristik som også denne fremstilling i nogen grad berettiger til.

»I broderskabets aand« har haft en lang tilblivelseshistorie, og flere af Finnemanns tidligere afhandlinger må betragtes som forarbejder til bogen. Det gælder artiklen »Reformismen ved vejs ende?« (Socialistisk Politik 1977, nr. 8), hvor forfatteren i delvis opposition mod venstrefløjens kritik af socialdemokratiet betonedede reformismens historiske rationalitet og karakteriserede arbejderklassens varige tilslutning til partiet som udtryk for et historisk rationelt valg. Som medforfatter til skitsen »Faser i den danske reformismes udvikling« (trykt som efterskrift til Christoph Deutschmann: Venstrekeynesianismen, 1975), der i høj grad influerede reformismedebatten i 1970'erne, udviklede Finnemann en faseopdeling af reformismen i hhv. den »klassiske«, den »kriseregulerende« og den »venstrekeynesianske«. Denne deling strukturerer også nærværende bog, idet faserne dog nu betegnes hhv. »den proletariske reformisme«, indtil begyndelsen af dette århundrede, »den folkelige reformisme« til slutningen af 2. verdenskrig og endelig »den statslige reformisme«, der vistnok – men det er noget uklart – anses for afsluttet, uden at den efterfølgende/nuværende fase er navngivet. Til de tre faser svarer den socialdemokratiske opfattelse af det historiske subjekt og genstanden for partiets politik som arbejderklassen, folket og mennesket slet og ret.

Mens faseopdelingen næppe vil overraske eller provokere ret mange, er der mere sprængstof i de temaer, som Finnemann anser for de væsentlige og de vurderingsnormer, han anlægger. Med erkendt inspiration fra de miljøer, der i 1970'erne og 1980'erne har fremmet den økologiske og

kønshistoriske og -politiske bevidsthed slår han i hver fase ned på netop socialdemokratiets forståelse af forholdet natur-kultur, arbejde-videnskab-teknologi, familie- og kønsrelationer, det private og det offentlige.

Konstanten i den socialdemokratiske idéverden har været fremskridts-optimismen, håbet om et harmonisk samfund, rationelt organiseret, parret med troen på, at det rationelle kan baseres på videnskab og teknologi. Garanten for dette ligevægtssamfund er staten, der i følge Finnemann opfattes som »inkarnationen af den højere retfærdighed« (s. 61). Fremskridtsoptimismen har været formuleret forskelligt, ligesom det endelige mål, i de enkelte faser. Partiets styrke har været, at det på grundlag af denne tankegang har været politisk pragmatisk, har haft vilje til at tilsidesætte mere principielle hensyn til fordel for fasespecifikke løsninger af de givne uligheder, konflikter og hindringer for den samfundsmæssige harmoni.

Først i 1970'erne synes den socialdemokratiske fremskridts- og harmoni at slå alvorlige sprækker. Det demonstreres af Finnemann i en omfattende afsluttende analyse af partiets 1977 program, hvor alle de historiske dilemmaer, som den pragmatiske reformisme har holdt under låg, blotlægges. Her afdækkes problemerne ved et samfund og fremskridt, der er baseret på kontinuerlig naturbeherskelse ved hjælp af videnskab og teknologi. Her ses spændingsforholdet mellem det private og det offentlige, ikke alene udtrykt i privatejendommens grænsesættende virkning, men også i det offentliges og institutionernes indhug i individernes og familiernes private sfære. Og navnlig ses her de historisk set jævnt tilslørede kønsmæssige modsætninger. Det hele dilemma koncentrerer efter Finnemanns opfattelse i, at den socialdemokratiske arbejderbevægelse nu erkender, at den kvantitative vækst, som hidtil har været anskuet som identisk med fremskridt, har nået nogle grænser. Den må efter socialdemokratiets opfattelse erstattes (suppleres?) med vækst i livskvalitet, hvilket vistnok i følge Finnemann må forstås som en delvis sejr for de såkaldte kvindelige livsværdier. Disse har hidtil været undertrykt i bevægelsen. Mændenes værdier er blevet fremstillet og forstået som almengyldige, kun periodisk anfægtet i slutningen af 1870'erne og 1950'erne, her af Lis Groes og især Bodil Koch. Hun fremstår fremfor nogen som bogens helt(inde), hvis synspunkter nu endelig er optaget i programmet omend ikke med fuld konsekvens. Ellers har den patriarkalske holdning helt domineret tænkning og praksis, både i familie og samfund med kulmination i 1930'erne under Stauning som den patriarkalske arketype.

1977 programmet er et skjult opgør med 100 år gamle grundforestillinger i den socialdemokratiske arbejderbevægelse, navnlig den materielt

funderede fremskridtsoptimisme, der fandt sin programmatiske kulmination i 1961 i højkonjunktorens og vækstideologiens glansperiode. Fremskridtets omkostninger er nu blevet iøjnefaldende. Naturen har slået igen over for den uhæmmede udnyttelse. Der er en udbredt skepsis over for det repræsentative demokratis evne til at løse folkeflertallets problemer. Afmægtigheden i forhold til partier og stat manifesteres i græsroddernes hektiske aktiviteter.

Finnemanns ambition er at følge de idémæssige rødder til denne misère og i nogen grad at tolke dem ind i en bredere socialøkonomisk, politisk og kulturel ramme. Ved at forfølge disse temaer kaster han på mange punkter nyt lys over socialdemokratiets idéhistorie, mens andre temaer, der hidtil har stået centralt i diskussionerne, bliver underbelyst.

I den proletariske reformismes epoke grundlagdes allerede med den førsocialdemokratiske Frederik Dreiers naturopfattelse og 1700-tals prægede rationalitetsholdning nogle af de senere socialdemokratiske fundamentale (fejl)opfattelser. I analysen af denne fase er især Finnemanns nytolkning af Pios syn på konflikten mellem naturen, ejendomsret overraskende og væsentlig. Dertil kommer en flot formuleret diskussion af forholdet mellem socialdemokratiets stadigt mere naturvidenskabeligt orienterede natur- og udviklingsopfattelse og det grundtvigske natur- og fremskridtsbegreb. Det forekommer dog, som om Finnemann på nogle punkter overvurderer fællesskabet i udgangspunkt, ideer og mål mellem bondebevægelse, radikalisme og socialdemokratisk reformisme. Det blev efter hans opfattelse disse bevægelser, der formede det 20. århundredes Danmark. Godt nok. Men Finnemann forbisser både industrialiseringens bærere og måske især bysmåborgerskabet som lige så væsentlige med- og modspillere for især socialdemokratiet i formningen af dette århundredes økonomi, sociale, politiske og kulturelle relationer.

Svagest i fremstillingen står spørgsmålet om indflydelse fra de internationale idéstrømninger, herunder marxismen og i forlængelse heraf analysen af Gustav Bangs indsats, som nærmest reduceres til at være en sammenfatning af den proletariske reformismes indhold. Derimod er Finnemanns analyse, i anden del om den folkelige reformisme, af Hartvig Frisch, Bomholt og Harald Bergstedt meget udbytterige. Den tidligere nævnte tolkning af patriarkalismen i familie og samfund med karakteristikken af Stauning som »inkarnationen af den socialdemokratiske ånd« (s. 253) afrunder denne fase.

I analysen af overgangen fra denne fase til den statslige reformisme er der et underligt brud, et næsten uforklaret og uforklarligt hop fra Stauning til »Fremtidens Danmark«. Besættelsestiden og dens betydning for socialdemokratiet, både dets selvforståelse og placering politisk,

springes fuldstændigt over. Hvad er der blevet af kontinuiteten? Springet videre til det rigtigt sete »tidehverv« i 1950'erne begyndelse er ligeledes meget brat. Det bliver ikke ganske klart, hvorfor socialdemokratiet nu er i stand til at lede »den sociale revolution«, baseret på vækst, teknologi og stat og med de konsekvenser, der er beskrevet ovenfor. Yderligere med den utilsigtede og af Finnemann uforklarede følge af det socialdemokratiske lederskab, at der efterhånden skete en politisk spredning væk fra socialdemokratiet.

Det er tydeligt, at Finnemanns force er nylæsning og nytolkning af kendte tekster, overvejende af programmatisk art. Det er den gevinst læseren får i kraft af Finnemanns faglige udgangspunkt. På andre felter er analysen trods sit høje niveau mere problematisk. I god overensstemmelse med de sidste tiårs tendenser er politikbegrebet stærkt udvidet, særlig til natur- og kønsproblemerne. Ikke desto mindre virker fremstillingen på en måde afpolitiseret. Det er vanskeligt præcist at forklare hvorfor. Men to forhold bidrager hertil. Finnemann bevæger sig trods sin konstant kritisk analyserende metode inden for rammerne af en socialdemokratisk selvforståelse. Argumentationen tenderer til at lukke sig om sig selv. Hvilket skyldes den anden hovedindvendning. Finnemann diskuterer med kilderne og ikke med andre forskere. Fremstillingen er blottet for forskningsdiskussion, eksplicit i hvert fald. Det er klart, at der i en så indholdsrig bog løbende er indirekte kommentarer til den hidtidige forskning, men jeg savner djærvere livtag med de mange, der i de senere år har manifesteret synspunkter på socialdemokratiets udvikling og betydning, Søren Mørch f.eks. i »Den ny Danmarks Historie 1880–1960« (1982). Den dækker stort set samme periode og, omend med et andet udgangspunkt, nogle af de samme temaer.

Finnemann kan imidlertid været sikker på ikke at lide samme skæbne. Hans stadigt stimulerende og provokerende bog kan ikke undgå at få en fremtrædende placering i kommende diskussioner om den socialdemokratiske arbejdsbevægelses udvikling.

Niels Finn Christiansen

CHRISTIAN TORTZEN: Søfolk og skibe 1939–1945. Den danske handelsflådes historie under anden verdenskrig. Bind 1: Ind i krigen (717 s.); bind 2: Overgangstid (431 s.); bind 3: De første år (648 s.); bind 4: De sidste år (648 s.). København, Grafisk Forlag, 1981–1985. Ialt 1152 kr.

Christian Tortzens fremstilling er med sine fire bind og ialt 2426 sider en ordentlig mundfuld. Man skal tilbage til den umiddelbare efterkrigstid

for at finde ligeså store værker om besættelsestidshistorien, og da behandler disse emnefelter, man traditionelt vil opfatte som samfundsmæssigt (omend ikke geografisk) mere omfattende. Modtagelsen blandt nuværende og tidligere krigssejlere har været ovenud positiv. Skønt det drejer sig om et stort og kostbart værk, er oplaget på 4000 næsten udsolgt. Fra fagfæller har Tortzen derimod ikke fået megen respons. Henrik Nissen anmeldte det første bind i *HT* 1982, s. 218 ff., men lagde så opgaven fra sig. Henning Poulsens indlæg som første officielle opponenter ved disputatshandlingen den 29. oktober 1982 på RUC er trykt i *Historie* 1983, s. 675 ff., og behandler de to første bind. Endelig har jeg anmeldt de fire bind enkeltvis med særligt henblik på de arbejderhistorisk relevante aspekter i *Arbejderhistorie* nr. 18, 20, 23 og 26 (1982 ff.).

Søfolk og skibe har to indledninger. Den første består af en lille konkret historie: to skibe passerer hinanden i Kattegat natten til 9. april 1940. Skibet for indadgående kom de næste fem år til at sejle i de tysk kontrollerede farvande, det andet udenfor på verdenshavene uden mulighed for at vende hjem. Billedet skal fange læseren, gelejde ham eller hende ind i besættelsestidens problematik og præsentere et konstitutivt forhold i søfartens og søfolkenes situation, nemlig skellet mellem hjemme- og udeflåde.

Den anden indledning er mere traditionel. Den behandler emnet, dets afgrænsning, synsvinklen, de metodiske problemer, kildematerialet og fremstillingens struktur. Tortzen formulerer sig her programmatisk om sigtet med hele fremstillingen: »Handelsflådens historie 1939–1945 skal først og fremmest være søfolkenes historie, og det grundlæggende mål for fremstillingen skal være at redegøre for deres indsats, vilkår og holdninger. Ikke mindst når det gælder en krigsperiode, er det naturligt, at de, som fik den brutale virkelighed at føle på deres egen krop, kommer forrest i billedet. Jeg vil prøve at se forholdene fra deres ståsted og undersøge, hvordan verden så ud fra skibenes fyrrum, maskinrum, kabys, dæk og bro, eller fra havnebyernes klubber og logier. De søfarendes organisationer skal have en betydelig plads i fremstillingen, men naturligvis må opmærksomheden også rettes imod andre: først og fremmest rederierne, dernæst de mange myndigheder, udlandsrepræsentanter og privatpersoner, som havde forbindelse med dansk skibsfart« (bd. 1, s. 116).

Dette program adskiller Christian Tortzens fremstilling markant fra den altovervejende del af historieskrivningen om besættelsestiden. Tortzen vil se krigen *fra neden*. Han vil sætte *de enkelte søfolk i centrum* og udfra dette centrum udfolde fremstillingen af de faktorer og omstændigheder, som virkede ind på og tildels bestemte deres liv. Det er et klart prioriteringsprincip, som ret konsekvent strukturerer fremstillingen. Li-

geså naturlig denne fremgangsmåde er for Christian Tortzen, hvis humanistiske skoling kommer klart til udtryk i værket (humanistisk både i en faglig og en menneskelig betydning), ligeså sjældent har den imidlertid været i udforskningen af besættelsestidens historie. Det store DNH-projekt, der jo resulterede i en hel række disputater og andre fremstillinger af centrale emner fra besættelsestiden, har været præget af en snæver politikhistorisk tilgang. Interessen har samlet sig om de politiske aktører – de som færdedes på Slotsholmen hhv. Dagmarhus og omegn, samt de der repræsenterede den illegale dobbeltmagt, modstandsbevægelsen. Denne fiksering på magtens sfære – hvis konsekvens måske tydeligst ses i Sigurd Jensens *Levevilkår under besættelsen* (1971), der primært handler om de dansk-tyske handelsforhandlinger, og stort set kun skildrer levevilkårene, som de reflekteredes af centraladministrationen og erhvervenes interesseorganisationer – var Hans Kirchhoff med *Augustoprøret 1943* (1979) den første, der forsøgte at bryde ud af. Det skete ved hjælp af en »suppleringsstrategi«: at levere en traditionel politikhistorisk analyse af augustbegivenhederne 1943 med forudsætninger og eftervirkninger og supplere denne med en undersøgelse af oprørets lokale »anatomi«.

I Christian Tortzens intention ligger der et væsentligt mere grundlæggende brud med DNH-traditionen. Henrik Nissen og Henning Poulsen markerede sig begge tidligt i DNH-projektets historie. Det er derfor interessant at se, hvordan de har reageret på Tortzens udfordring. Svaret er, at de slet ikke har taget udfordringen op! Begge har fundet plads til at referere Tortzens første, empirisk-illustrative indledning, derimod ikke til at gøre rede for de grundlæggende overvejelser, der danner basis for værket og fremlægges i den anden.

Det måtte unægtelig overraske, at første officielle opponenter stort set valgte at forbigå afhandlingens eksplicite problemstilling og overordnede synsvinkel. Henning Poulsen nævner lige, at der *findes* en præsentation af emne og problemer, og påhæfter denne betegnelsen »mere akademisk«. Denne karakteristik indeholder ikke megen information. Efter min opfattelse lever Tortzen i hele værket op til sin intention om at skrive et jævnt, letforståeligt sprog. Særlig teorispækket er den pågældende indledning ikke, snarere for lidt (jvf. *Arbejderhistorie* 18 (1982) s. 116 ff.). Christian Tortzen er først og fremmest empiriker, hvilket præger hele værket.

Hvis disputatsinstitutionen var degenereret til ren flidspræmie for fluebenstæleri og omhyggeligt arkivarbejde, kunne det selvfølgelig være lige meget med afhandlingens problemstilling og overordnede synsvinkel. Men dertil er vi forhåbentlig ikke kommet. Mon ikke snarere sagen er, at

der indenfor den traditionelle besættelsestidshistorie er udviklet et så fast tolkningssystem, at man udelukkende kan forholde sig til anderledes forsøg og resultater på sine egne, en gang fastlagte præmisser? Har besættelsestidshistoriens mere etablerede del udviklet en strukturel blindhed overfor alle tilgange, der måtte ligge ud over dens egne politikhistoriske? Den tale, der føres fra en sådan position, må nødvendigvis blive en talen forbi. Dette fremtræder tydeligt, når Henning Poulsen skal kommentere de konkret-empiriske konsekvenser af Tortzens strukturingsprincip. Hvor man har ret til at forvente a) en vurdering af værket på dets formulerede præmisser og b) en vurdering af disse præmisser, får man c) en vurdering af værket på opponentens præmisser, som ikke formuleres og ej heller placeres i forhold til værkets. Deraf følger Henning Poulsens irritation (som han deler med Henrik Nissen) over, at Tortzen så bredt og udførligt beskriver søfarten og søfolkenes levevilkår, fagforeningsforhold, retsstilling m.m. før den 9. april 1940, og »først« lader Verdenskrigen begynde s. 258 (strengt taget er det vel ikke så usædvanligt, at én tiendedel af det samlede værk afsættes til forhistorien). Og deri bunder også følgende centrale udsagn i Henning Poulsens oppositionsindlæg s. 677: »Præses har fået den usalige idé at ville behandle, hvad han betegner som det laveste plan, skibene og deres besætninger, før han går ind i overvejelserne på mere overordnet plan, hos rederier, myndigheder etc.«. Det havde været interessant at se en indholdsmæssig og historieteoretisk funderet argumentation for, hvorfor Tortzens tilgang – at skrive historie set nedenunder, fra »de ramtes« synspunkt (som imidlertid også, det er netop Christian Tortzens opfattelse, i høj grad selv greb ind i og skabte historie) – må afskrives som »en usalig idé«. Er den traditionelle politikhistorie med fokus på politiske strukturer og beslutningscentre i statsmagten og omegn den eneste måde at fatte Verdenskrigens realitet historisk på? Er den traditionelle politikhistorie tilstrækkelig genstandssensitiv, når det ikke kun og ikke primært er strukturers udvikling og staters eller institutioners ageren, der står til undersøgelse, men (også) levende og måske ganske almindelige menneskers erfaringer og livspraksis? Påkaldelse af højere magter kan næppe i længden skærme besættelsestidshistorikerne mod denne diskussion – en henvisning til den 35. tyske Historikertag i oktober 1984, hvor den førtes for fuldt styrke, turde være tilstrækkeligt indicium herpå (jvf. *Bericht über die 35. Versammlung deutscher Historiker in Berlin 3.–7. Oktober 1984*, Stuttgart 1985). At der udmærket kan argumenteres for den tilgang, Tortzen har valgt, viser udgivelserne fra det af Lutz Niethammer ledede oral history projekt i Hagen (f.eks. *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis*, FfM 1980 og *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930–1960* bind 1–2, Bonn

1983). Mere beskedent anlagt peger også Karl Christian Lammers o.a.: *Krigsbilleder og krigsoplevelse: Soldaternes første verdenskrig* (i *Den jyske Historiker* 31–32, 1985) på det nødvendige og frugtbare i en anden historie om krigen (jvf. endvidere Bernd Hüppauf o.s.: *Ansichten vom Krieg*, Forum Academicum, 1984).

Skal *Søfolk og skibe* vurderes som helhed, kan man efter min mening ikke se bort fra, men må tage udgangspunkt i Christian Tortzens strukturerende synsvinkel: at stille søfolkene af alle grader i centrum af fremstillingen og udfolde denne derfra. Denne tilgang er et novum i den akademiske besættelsestidshistorie (hvortil jeg ikke regner Erik Kjersgaards anekdotiske, avislæsningsbaserede *Besættelsen 1940–45 I–II*, 1980). Man kan diskutere, om denne tilgang samfundsvidenskabeligt eller historieteoretisk er konsistent og adækvat for den undersøgte genstand. Man kan også – og denne fremgangsmåde vil utvivlsomt tiltale den danske historikeroffentlighed mere – forblive på empiriplanet og spørge, om de konkrete resultater af undersøgelsen taler for tilgangens frugtbarhed.

Tortzen undersøger, hvor hvert enkelt skib i den danske handelsflåde (hjemmeflådens småskibe undtaget) befandt sig, da Danmark blev besat, hvordan besætningerne reagerede (om de foretrak engelsk tjeneste eller ej) og hvilken stilling rederierne indtog. Han beskriver alsidigt arbejds- og levevilkårene for søfolkene i den engelske og i andre landes handelsflåde, og gør rede for den skepsis og tildels ringeagt, hvormed danskerne efter fredsbesættelsen ofte blev mødt bl.a. fra norske kollegers side. Hyre, logi, arbejdsforhold, vejrtilbetingelser, krigens indvirken, forlis, død og redning – der er næppe et aspekt ved sømandslivet i perioden, som ikke tages op. Også ørkeløsheden hos dem, der måtte gå og hænge i Newcastle, i neutrale eller danske havne. Og brutaliteten i franske, tyske og engelske fangelejre – samt flugtforsøg derfra. For stort set alle søfolk gjaldt det, at de blev ringere stillet end før krigen. Alligevel vedblev de fleste at sejle. For hvad pokker skulle de ellers? For rederne var den afgørende interesse at sikre ejendommen og såvidt det var muligt også indtjeningen (hvor meget danske rederier tjente på transporter for hhv. tyskerne og de allierede, er desværre ikke opgjort). I modstandsbevægelsens argumentation for en dansk positiv stillingtagen til de allieredes sag og for anerkendelse af Danmark som allieret magt indtog den indsats, som udeflådens søfolk ydede, en vigtig plads, Tortzen undersøger omfanget og karakteren af denne tillige med motiverne, der ikke altid var så heltmodige som resultatet, når det gøres samlet op.

Det er ikke nogen stor gruppe mennesker, *Søfolk og skibe* handler om, ialt hvad der svarer til en mindre provinsbys befolkning. I henseende til

ydede mande- og kvindetimer for den allierede sejr stod udeflådens sejlere dog ikke tilbage for modstandsbevægelsen hjemme i Danmark, gør Tortzen op. Søfolkene indgik i en meget mere kompliceret struktur end nogen anden gruppe, jeg kan komme i tanker om, spredt ud over jordkloden, som de var, bestandig på farten, genstand for skiftende politiske o.a. betingelser og for Verdenskrigens direkte indvirken. At få fremstillingen af en sådan struktur til at hænge sammen, er en vanskelig opgave, som ikke er lykkedes fuldstændig for Tortzen. Fremstillingen springer mellem vekslende niveauer: skibene, forskellige myndigheder, organisationer og rederier i Danmark, Tyskland, England og over hele verden, de overordnede politiske, geografiske og klimatiske forhold – og stiller dermed store krav til læseren. Den rejser det spørgsmål, om det for videnskabens eller formidlingens skyld er nødvendigt at subsumere enhver fremstilling under en enkelt problemstilling, eller om man godt kan have en fremstilling med flere, måske mange i hinanden indgribende problemstillinger, belyst ud fra flere måske divergerende synsvinkler og afvekslende udspillende sig på flere analyseplaner? Den første strategi er utvivlsomt den nemmeste at administrere. Tortzens forsøg med den sidstnævnte er spændende. Desværre deler *Søfolk og skibe* med sin udprægede tilbageholdenhed overfor eksplicit, overgribende teori en væsentlig svaghed med den traditionelle besættelseshistorie. Ved hjælp af en samfundsvidenskabeligt funderet teori om sammenhængene i historien, også implicerende en hierarkisering af elementer og forklaringer i analysen, ville det have været muligt at udstikke en sikrere kurs.

De kritikpunkter af mere generel karakter, som har været fremført i anmeldelserne, skal ikke gentages her. Christian Tortzen har valgt en bred skrivestil med indgående dokumentation og illustration af de behandlede forhold og fænomener og med vægt på at vise mangfoldigheden i søfolkenes mulige og faktiske erfaringer. Nogle vil finde den omstændelig, men den er formentlig nødvendig, hvor det drejer sig om at sammenfatte ikke nogle få snese »beslutningstageres«, men adskillige tusinde menneskers ageren. Det har imidlertid skabt en uoverskuelighed, som accentueres af den stærkt genetisk prægede opbygning og desværre ikke kompenseres af det inkonsekvente henvisningsapparat. Det kan heller ikke skjules at fremstillingen udtyndes imod slutningen. Det sidste bind – der tidsmæssigt spænder over så meget som $\frac{1}{5}$ af hjemmeflådens og $\frac{1}{3}$ af udeflådens historie – bryder således med den hidtidige grundige stil og fremstår som meget uegal. En række tidligere behandlede temaer tabes helt eller fremstilles kun brudstykkevis – f.eks. udviklingen i de søfarendes organisationer i Danmark og det allierede udland, de sociale forhold for danskerne i den engelske »hjemby«, Newcastle, og rederiernes

forhold til hjemme- og udeflåden såvel som til myndighederne hjemme og udenlands. Således savnes også i den traditionelle politikhistoriske dimension en nærmere undersøgelse af den tyske besættelsesmagts holdning til den danske handelsflåde – et ikke uvæsentligt aspekt af den tyske okkupationspolitik, jvf. bl.a. den skibsfartsagkyndige G. F. Duckwitz's rolle. Har Tortzen tabt pusten efter tredje bind, kan man kun opfordre ham til at genvinde den og indhente det forsømte i et femte bind, der så også kunne behandle den interessante tid umiddelbart efter befrielsen, hvor rederne fik ordnet deres økonomiske mellemværende med de allierede, og hvor søfolkene blev hædret moralsk, men ikke økonomisk for de afsavn og den risiko, de havde udsat sig for. Det er nok altid sådan, at *genesen*, et problems opståen, forekommer historikerne mere forklaringsbehøvende og forskningsmotiverende end spørgsmålets videre udvikling. Men stoffet fortjener en grundig behandling – herunder også de spændende og til dels intrikate forhold i de sidste krigsår, hvor danske søfartskredse på begge sider af modsætningen lønarbejde-kapital, bl.a. med henblik på Danmarks placering i efterkrigstidens internationale politiske system og på verdensmarkedet, engagerede sig i den kamp, som det ifølge Henning Poulsen (*Historie* s. 684) er »bombastisk« at kalde antifascistisk.

Af værket dimensioner vil jeg særligt fremhæve den socialhistoriske og den mentalitetshistoriske. De fire bind rummer et uhyre materiale til *de danske søfolks socialhistorie* før og under 2. Verdenskrig. Det er vel rigtigt, som Henning Poulsen bemærker, at den socialhistoriske undersøgelse ikke er organisk integreret i den øvrige fremstilling, men det virker – i betragtning af, i hvor høj grad kritikeren selv og de øvrige forfattere indenfor DNH har nedtonet de sociale og materielle forholds historie – som en overraskende, lidt billig kritik. Christian Tortzens fremstilling rummer *meget* stof for den, der vil sætte sig ind i danske søfolks arbejds- og hverdagslivssituation (meniges som officerers). På et andet punkt udmærker den sig også fremfor DNH-litteraturen: familierne er ikke glemt. Selvom den mere end nogen af disse afhandlinger handler om et mandeunivers, er Tortzen omhyggelig med at få kvinderne og børnene med: deres forhold derhjemme i Danmark, mændenes uro, savn og længsel efter dem. Henning Poulsen generede det, at vi i de to første bind får mest at høre om de menige søfolk (som jo immervæk var de fleste) – i det tredje og fjerde bind er officererne dog kommet godt med.

Christian Tortzen vil næppe selv opfatte *Søfolk og skibe* som et bidrag til *mentalitetshistorien*. Men i lange passager er fremstillingen mere mentalitetshistorie end megen af den oppudsede idéhistorie, der forsøges markedsført som sådan. Tortzen interesserer sig meget for de psykiske

realiteter og motivationer. Han forsøger at få greb om en samfundsgruppes følelser, holdninger og reaktionsmønstre, søfolkenes verdensbillede og selvopfattelse, alt det, tyskerne træffende kalder *Wahrnehmungsformen*. Han forsøger at beskrive de mere politiske motivationsfaktorer som solidaritet, sammenhold og samfølelse, national orientering osv., men også betydningen af symboler, af anerkendelse såvel som følelser, man normalt vil henregne til det »privates« sfære. »Uhåndgribelige« størrelser som mod og angst, tapperhed og rædsel tematiseres, men det har tydeligvis ikke været let at finde et sprogligt og teoretisk instrumentarium, der var istand til at gribe fat om de psykiske realiteter. Tortzen forsøger sig med lån af teorielementer fra smågruppesociologi og psykologi og med flittig brug af skønlitterære, især poetiske tekster som illustrationer. Når det er sagt, at *Søfolk og skibe* tildels kan læses som et bidrag til mentalitetshistorien, må det samtidig siges, at Tortzens fremstilling synes at antyde en modsætning mellem socialhistorie og mentalitetshistorie. De to dimensioner i fremstillingen er ikke rigtig formidlet med hinanden. Måske kan de ikke formidles med hinanden, men står i et kontradiktorisk forhold. Det synes at være en almen risiko, at mentalitetshistorien igen ender i »åndernes rige«, og at vi dermed i stedet for en udvidelse af historievidenskabens genstandsområde og erkendelsesmuligheder får indskrænkning og regres.

Det ville være at gøre uret imod Christian Tortzen, hvis man overså, at *Søfolk og skibe* med sin intention om at skrive historie set fra neden forsøger at introducere et usædvanligt strukturerings- og fremstillingsprincip, og dermed udfordrer den traditionelle besættelseshistorie. Og det ville også være forkert at overse at det sker med et engagement der som altid, når en historiker afslører at (være sig bevidst om at) have sig selv med i den historie, han fortæller, får nogle kritikere til at hæve pegefingeren. Værkets store fortjeneste ligger i fremlæggelsen af et uhyre omfattende empirisk materiale om snart sagt alle sider af handelsflådens forhold under 2. Verdenskrig, og i at udgangspunktet tages i virkeligheden, set fra dok, dæk og dørk. Således rummer *Søfolk og skibe* også et udmærket konkret baggrundsmateriale for en diskussion af forholdet mellem mentalitet og dennes socialhistoriske, materielle betingelser. Henning Poulsen forsøger statistisk at gendrive Tortzens påstand, at de mange søfolk var en dårligt stillet gruppe af den danske arbejderklasse. Det sidste ord i den strid er næppe sagt. Ubestrideligt er den ihvertfald, at søfolkene *følte sig* som »samfundets stedbørn«. Men hvorfor?

Therkel Stræde

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

FRANS GREGERSEN og SIMO KØPPE: Videnskab og lidenskab. Om humanioras videnskabsteori, videnssociologi, videnskabshistorie og samfundsmæssighed. København, Tiderne Skifter, 1985. 259 s. Kr. 180.

Hvad er (humanistisk) videnskab, videnskabelig sandhed, hvad er forholdet mellem naturvidenskab og humaniora, mellem videnskab og ideologi, mellem videnskab og det omgivende samfund, hvilke krav bør der stilles til forskeren? Det er nogle af de spørgsmål forfatterne (lingvist og psykolog) stiller sig. Ikke for at fremlægge forkromede svar, men for at indkredse en videnskabsfilosofisk model, der gør op med myter og forsøger at pege på nogle svar. Argumentationen skrider til stadighed frem på forskellige niveauer: fra abstrakte, teoretiske diskurser, over konkrete analyser indenfor videnskabshistorie og -sociologi, til f.eks. en analyse af The Beatles' sang »Getting Better«.

I den første, spændende del præsenteres dels en definition af videnskab på 3 niveauer: videnskabsteori, videnssociologi og videnskabshistorie, dels en bestemmelse af humaniora ud fra en diskussion af genstandsområdet, af ideologi og praksis, af historisk udvikling og metode, og af god/dårlig videnskab. Konkluderende på denne del opstilles kravet om uegennyttig sandhedssøgen som grundlaget for videnskabelig praksis og kravet om forskerens selvrefleksion i forhold til »praksis, totalitet og udgangspunkt« (s. 87). I anden del fremlægges en model for videnskabsfilosofiske analyser af humaniora. Også denne del udspilles på 3 planer: forskeren som person, videnskaben som begrebssystem og forskningsinstitutionen. Tingene skilles ad, diskuteres enkeltvis – for at blive sat sammen i to større analyseeksempler, som udgør tredje del af bogen. Den afsluttende fjerde del diskuterer humanioras samfundsmæssighed, d.v.s. den humanistiske forsknings historicitet, civilisationsprocesser og historisk relativisme og sandhedsbegrebet. Konklusionen på denne spændende diskussion er, at forskeren nok er afhængig af tiden, levevilkårene m.v., men at han/hun også har mulighed for en delvis frigørelse herfra i kraft af den metodiske refleksion.

Forfatterne kommer langt omkring, og diskuterer undervejs mange teorier (hvoraf to er gennemgående: Kuhn's paradigmateteorietiske og Feyerabend's anarkistiske videnskabshistoriske model) kritisk, omend med en snært af eklekticisme. For en fagchauvinist er det glædeligt at historie indtager en relativt central placering, men også lidt skuffende at litteraturgrundlaget og kendskabet til de centrale historiografiske og videnskabsteoretiske diskussioner er for begrænset. Bogen ægger til refleksion, diskussion og sine steder til modsigelse, især over for den videnskabsfilosofiske model. Som helhed er det en lærd og givende bog, der burde være af interesse for alle humanistiske forskere, ikke mindst i denne for humaniora så alvorlige tid.

Mogens Rüdiger

ROLF FLADBY & HARALD WINGE (red.): Lokalhistorie i emning. Fra idé til bok. Oslo, Universitetsforlaget, 1984. 172 s. 115 nkr.

Bogens hovedtitel betyder lokalhistorie i praksis, og den har til formål at skabe et praktisk hjælpemiddel for forfattere, redaktører, kulturudvalgsmedlemmer og andre, der skal planlægge og udgive resultaterne af lokalhistoriske arbejder.

I 1984 udgav »Landslaget for lokalhistoria« en bog af Jørn Sandnes med titlen »Handbok i lokalhistoria« (anmeldt i HT bd. 85, 1985, s. 165f.), der er en bred redegørelse for lokalhistoriske metoder og teori, og den suppleres på fortræffelig måde af den foreliggende bog, der altså handler om hvordan selve publikationen af undersøgelserne kan foregå. Der er bestemt meget i bogen, der kan være af interesse for et dansk publikum. Dog må det nævnes, at det første kapitel drejer sig om det vist helt specielle norske forhold, at det er kommunerne, der direkte ansætter folk til at skrive den lokale historie, og der gives råd og vejledning i at få dette forhold til at fungere bedst muligt.

Noget af det nyttigste i bogen er efter min mening en fortræffelig oversigt over alle de mange tekniske begreber i forbindelse med en bogs trykning herunder ikke mindst hvilke specifikationer, der skal opstilles som grundlag for at indhente trykkeritilbud med hensyn til skrifttyper, skriftstørrelse, satsbredde og skydning, hvor de forskellige begreber forklares og suppleres med en alfabetisk liste over grafiske fagbegreber. Bogen indeholder endvidere en fyldig litteraturliste og en fortegnelse over de vigtigste samlinger af utrykt kildemateriale. Harald Winge understreger i sit kapitel om billedmateriale (s. 42), at det er vigtigt at tænke på illustrationerne helt fra projektets begyndelse. På den baggrund er det besynderligt, at der ikke i bogen er nogen som helst omtale af de tekniske og økonomiske problemer i forbindelse med illustrationer herunder spørgsmålet om farver.

Bogen må betegnes som en nyttig håndbog for alle, der beskæftiger sig med fremstilling af historisk litteratur.

Karl-Erik Frandsen

KARI VOGT, JORUNN BJØRGUM, KARIN GUNDERSEN og SISSEL LIE (red.): Kvinnes Kulturhistorie 1-2. Oslo, Universitetsforlaget. 700 s. Gennemillustreret. 595 nkr.

Dette omfattende værk, som forsøger at nyskrive den europæiske kulturhistorie fra antikken til i dag, er redigeret af en religionshistoriker, en historiker og to litterater og har mere end 100 forfattere, flest fra Norge men med enkelte bidrag fra Danmark, Sverige og Island. Bogen består af brede oversigtsartikler, temmaartikler og portrætter af betydelige kvinder skrevet af folk, der har forstand på det, de skriver om, og for hvem det tit er lykkedes at skrive kort, præcist og journalistisk. Selvfølgelig er der også mindre gode artikler specielt i første bind, hvilket måske kan hænge sammen med, at det ikke er de tidlige perioder, kvindeforskere først har opdyrket.

Kvinnenes Kulturhistorie er med litteraturliste og sagregister en god opslagsbog. Den er underholdende og godt illustreret, men desværre er oplysningerne om billederne mangelfulde og fortegnelsen fejlagtig. Der er i det hele taget mange sjuskefejl. Værket er bygget kronologisk op og inddelt efter en traditionel

periodisering. Nybruddet ligger nok mere i den brede kulturopfattelse. Her er traditionel kultur som malerkunst, musik og litteratur og teaterhistorie, men også norsk brødkultur og strikning. I en perle af en kort artikel hører vi om Bethe, der kom vandrende fra Sverige og lærte de norske kvinder at væve damask. Indholdet overrasker. Der er portrætter af Barbara Cartland, verdens største producent af underholdningslitteratur, side om side med Karen Blixen, Agatha Christie og Pippi Langstrømpe. Vi hører om alt fra lærde og hellige kvinder til kvindelige søøvere og opdagelsesrejsende og får historien om den norske nationalret lutefisk. Tyngden ligger forståeligt nok på norsk historie med gode udblik til Norden og Europa. Takket være det fagligt brede forfatterkollektiv er kulturen skildret ud fra et tværfagligt perspektiv. Med held krydres fremstillingen af et par litterære indslag bl.a. af Dorrit Willumsen. Det kniber lidt mere med den historiske sammenhæng og udviklingslinjerne, på trods af at hvert tidsafsnit indledes med en større oversigt over kvinders liv og livsbetingelser, og på trods af at der er sammenfattende artikler om en række emner: tekstilkunst, kunsthåndværk osv.

Resultatet er ikke et nyt syn på kvindekulturen som sådan, dertil er værket for opsplittet, og intentionen har været en anden. Redaktørerne har villet beskrive kvinders evne til at overvinde forhindringerne i stedet for at gå i dybden med de begrænsninger, kvinder har været hæmmet af, og den usynliggørelse de har været udsat for. Vi præsenteres for en kompensatorisk eller parallel kvindehistorie, men ved at lægge vægten på de overskridende kvinder, der trådte ud af hjemmet og ud af en traditionel kvinderolle, accepteres også en historieopfattelse, der sætter focus på de offentlige sider af tilværelsen. Dog holder bogen sig rent faktisk ikke snævert til berømte kvinder og deres deltagelse i europæisk kunstliv og intellektuel historie, men påviser også mange skjulte og upåagtede aktiviteter indenfor kunsthåndværk, hjemmeindustri og børneopdragelse med artikler om husmorideologi, mors arbejde, arbejderhjem, reproduktion og undertrykkelse.

Bente Rosenbeck

M. L. BUSH: *Noble Privilege. The European Nobility* vol. I. Manchester University Press 1983. IX + 294 s. £ 27.50.

M. L. BUSH: *The English Aristocracy. A Comparative Synthesis*. Manchester University Press 1984. VII + 248 s. £ 17.50.

Det er et ejendommeligt tidernes tegn, at det påny er blevet fashionabelt at beskæftige sig med samfundets aristokratiske grupper. Dr. Michael Bush (Lecturer ved Manchester University) registrerer i sine bibliografier 6–700 titler, overvejende fra den seneste generation, men langt fra udtømmende. En forklaring kan være, at *aristokratfordømandet* ikke længere kan tjene nogen politisk mission, en anden, at adelen nødvendigvis må have en funktional plads i moderne, socialhistorisk forskning udover den klassiske skurkerolle.

Ligeså iøjnefaldende er det, at dr. Bush – blandt mange andre historikere – lægger vægt på at behandle det engelske aristokrati i det bredest mulige tidsperspektiv (fra angelsachsisk tid til vor egen) og på at anskue det engelske

aristokrati på samme måde som det kontinentale som en socialt sammenhængende, men differentieret gruppe (over de formelle skel mellem *peerage* og *gentry*). Endelig fremhæver han, at det er historisk ukorrekt at ville fremhæve det engelske aristokrati som noget særegent i forhold til kontinentets, skønt relativt underprivilegeret, mindre kastepræget, men til gengæld mere erhvervsmæssigt *openminded*. Alle disse elementer – og deriblandt ikke mindst adelens villighed til at kaste sig ud i kommerciel og industriel fornyelse – kunde tjene til at forklare, at det eksklusivt aristokratiske styre i England meget længere kunde forsvare sine lederpositioner og først sent blev genstand for demokratisk aversion.

Bush fremhæver selv denne forklaringsmulighed, men betoner samtidig, at det engelske aristokratis indtægtsgrundlag i nyere tid (og trods begrænsede statusrettigheder) overvejende bestod i dets *tenant farmers'* renteydelser, medens de seigneuriale rettigheder gled i baggrunden. Fæsterne kunde derved lettere affinde sig med det aristokratiske regime end eksempelvis franske bønder, som bindes af byrdefuld og nedværdigende, seigneurial jurisdiktion (hvad da med de kontinentale bønders hoveribylder?). Denne forklaring vil formentlig ikke uden videre overbevise skandinaviske historikere, men den fører med sig, at dr. Bush trods sine intentioner må fastholde, at det engelske aristokrati var »highly unusual, if not unique«.

Alligevel må dr. Bush's 'English Aristocracy' bære prisen fremfor førstebindet af hans 'Noble Privilege', netop fordi dens indfaldsvinkel i højere grad er socialhistorisk og ikke formel, og fordi fremstillingen er langt mere ubesværet. 'Noble Privilege' er trods sine gode hensigter mindre blevet komparativ historie end kondensering af et omfattende, konkret stof, som endda næsten har været ved at tage magten fra forf. Dens hovedformål har været at analysere mange successive samfundsformers reaktioner overfor den adelige privilegering, men samtidig med betoning af privilegiernes funktioner og atter over et meget langt tidsspand: Under hvilke vilkår blev privilegier af forskellig art til, og hvilke betingelser er nødvendige eller tilstrækkelige til påny at erodere dem? Og bemærk venligst bogens hovedtitel: *The European Nobility*.

For at undgå misforståelser bør det straks understreges, at der både er tale om et pionerværk og om et særdeles omfattende og habilt arbejde. Bogen er ved sin detaljerede registrering en guldgrube, men den får samtidig præg af kompakt inventering samlet kapitelvis om hver enkelt side af adelens fiskale, jurisdiktionelle, politiske eller andre privilegier. Måske er opgaven endnu umulig, men man fristes til at mene, at dr. Bush med fordel også her havde kunnet bruge en socialhistorisk, funktionel indfaldsvinkel fremfor den formelt statusmæssige; den endelige vurdering bør retfærdigvis afvente de(t) efterfølgende bind, som forf. har bebudet.

Endelig blot dette: Komparativ historieforskning er af indlysende grunde værdifuld og nødvendig, men den er også krævende på flere planer. Og den har i den angelsachsiske verden haft en tendens til, at horisonten kun når til Frankrig (i bedste fald Italien og Spanien), og at interessen for fjernere områder er omvendt proportional med afstanden fra London. Således også her, selvom ingen kan eller bør betvivle forf.s gode vilje. Af den litteratur, dr. Bush citerer i 'Noble Privilege' er 83% engelsksproget, 11% fransk og 4% tysk, hvortil kommer enkelte italienske og spanske titler. Den engelske og franske litteratur omfatter naturligvis også oversættelser fra sprog, som i forlagsjargon ikke hører til blandt 'the major languages'. De anførte procenter er nok mere i overensstemmelse med

bogens indhold, men ensidigheden får uundgåeligt saglige konsekvenser. På denne måde forbliver kontinentet med undtagelse af Frankrig stadig isoleret.

E. Ladewig Petersen

HELGE PALUDAN, JOHN T. LAURIDSEN, JENS ENGBERG, JENS CHRISTENSEN, LARS STIGEL: Århus Bys Historie fra vikingetid til nutid. Århus, Husets Forlag, 1984, 2. oplag 1985. 360 s. Ill. 5 kort. 125 kr. indb.

Da den seneste århusianske købstadshistorie udkom omkring 1940, er der opstået behov for et supplement, der kunne føre fremstillingen op til vor tid. Da der endvidere foreligger en del væsentlige udgravningsresultater, var det klart, at også byens ældste historie måtte skrives på ny. For ikke at påtage sig en ny, fuldstændig byhistorie valgte forfatterne at udgive et etbindsværk med en stadig bredere fremstilling ned mod vor egen tid. Denne disposition er under de givne vilkår fuldt forsvarlig, men kun hvis de fyldigere afsnit også er alsidige, hvilket langt fra er tilfældet. Bedst er det lykkedes for professor Engberg, som i øvrigt skelner mellem bløde styringsmidler (skole, kirke, borgerskabets kultur) og de hårde (retsvæsen, politi, militær). En original idé, i hvert fald på dansk grund, der forekommer indlysende rigtig.

Selv om skolevæsenet behandles ganske fyldigt også i Jens Christensens afsnit (1900–1950), forsvinder det næsten helt i Lars Stigels bidrag om tiden efter 1950, hvilket kan forundre, når det nu var et af de anerkendte styringsmidler. Her burde forfatterne i højere grad have fulgt en fælles disposition. Netop på dette område havde det været muligt at nå til bedre resultater ved inddragelse af andet materiale som fx. skolernes årsberetninger. Nogle af disse indeholder lister over elever med angivelse af hovedforsørgerens erhverv. Her kan man let undersøge skolens socialstruktur og om den adskilte sig fra andre skoler i kvarteret. Tilsvarende kan anmelderen som gammel discipel i Katedralskolen kun delvis tilslutte sig karakteristikken af Katedralskolen som det bedre borgerskabs skole (de senere gymnasier, først og fremmest Marselisborg, omtales slet ikke). Den er rigtig, men kun hvad angår elever fra byen selv; adskillige var børn fra oplandet, der ofte måtte rejse langt hver dag. En anden tidligere discipel (student fra Katedralskolen 1928) har over for anmelderen oplyst, at dette forhold også eksisterede i hans skoletid.

Helge Paludans afsnit om middelalderen indeholder flere gode iagttagelser, fx. at Sct. Annadyrkelsen satte familielivet i centrum (s. 69), men desværre også enkelte tvivlsomme påstande. Anmelderen kan fx. ikke tilslutte sig den opfattelse, at Århus i 1317 »forlængst havde en ordning med et byråd og to borgmestre« (s. 42). Århus havde uvist hvornår, men i alt fald før 1317, overtaget Slesvig stadsret (fra tiden mellem 1216 og 1241) som retsgrundlag. Denne kender hverken byråd eller borgmestre; den første omtale på dansk grund af borgmestre er fra 1342, i øvrigt fra Slesvig, medens rådet optræder siden midten af det 13. årh. Århus havde derfor formentlig i 1317 kun et byråd, men ingen borgmestre. Anmelderen kan heller ikke antage forfatterens opfattelse, at menneskene skulle leve deres liv som en bod for arvesynden (s. 25). Det er en luthersk tankegang og som sådan

middelalderen ivedkommende. For en katolik er arvesynden definitivt sonet med Kristi død og opstandelse.

De godt 300 år mellem 1540 og 1850 behandles under ét af John T. Lauridsen uden kronologiske underafsnit. Selv om der er gode enkeltheder, har forfatteren haft for ringe plads til at gå i dybden med enkeltproblemer – fx. hvorfor Århus ikke tiltrak landsdelens adel? (s. 82). Mon ikke den omstændighed, at Nørrejyllands landsting lå i Viborg, har spillet en rolle, om end den næppe har været den eneste årsag. Det kan også anføres, at forfatteren fejlagtigt taler om skolepligt, hvilket retteligt bør være undervisningspligt (s. 127). Mest kritisk forekommer mig dog forfatterens opfattelse af at »retten var de riges, besiddendes og privilegeredes ret« (s. 122), med mindre forfatteren mener, at kriminaliseringen af berigelsesforbrydelser i sig selv gør retten partisk til de besiddendes fordel. Et par modargumenter: Som lejemålsbøde betalte kvinden halvt så meget som manden, formentlig på grund af hendes ofte ringere indtjeningsmuligheder. Det var muligt at få sin ret imod personer af et højere socialt lag, og for øvrigt nævner forfatteren selv, at praxis ofte var meget lempeligere end lovens bogstav.

I forordet berettes, at det kommunale Århus Byhistoriske Udvalg afslog at udgive bogen, men samtidigt kunne det vel godt være kommet tydeligere frem, at magistratens 4. afdeling (for undervisning og kultur) har givet støtte til bogens udgivelse. Nogle vil måske undre sig over, at arbejderforhold efter 1850 er så fyldigt behandlet; det er rigtigt, at navnlig for tiden efter 1900 sker det på bekostning af andre emner; således har kirkeligt liv åbenbart ikke forfatterens interesse. Et karakteristisk træk i byens historie i dette århundrede – tendensen til politisk at ligge til venstre for midten – berettiger nok en fyldig omtale af arbejderklassens forhold; men egentlig får læseren ingen forklaring. Har det socialdemokratiske styre forstået at gennemføre reformer endnu før savnet deraf blev mærkbart? Har indvanderne fra landet fået deres nye rødder i arbejderbevægelsen? Eller hvilke andre årsager har spillet en rolle? Det er spørgsmål, som den næste byhistorie må tage op, selv om den foreliggende for nu at sige det på jysk slet ikke er så ringe endda.

Thomas Riis

Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift. Bd. I–II. Herausgegeben von der Stadt Flensburg. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Nr. 36. Flensburg 1984. 438 + 304 s. Ill. DM 78,50.

Flensburg kunne 1984 fejre byjubilæum. 1284 29/12 gav hertug Valdemar Eriksen af Sønderjylland byen dens privilegier. 700-året markeredes bl.a. med en række bogudgivelser – fra såvel dansk som tysk side. Symptomatisk for de sidste årtiers fordragelighed i grænsekampen blev det største af disse værker til i samarbejde mellem danske og tyske.

Redaktionen af skriftet er foretaget af den aktive *Flensburger Arbeitskreis für Stadt- und Regionalforschung* og *Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig*. Bidragene i værkets første del spænder virkelig over hele byens historie. Højmiddelalderen er vel behandlet. Den fine kender af Flensborgs stadsret, byens arkivar *H. F. Schütt*, indleder med at sætte stadsretten ind i den tidsmæssige sammenhæng. *E. Hoffmann* foretager en gennemgang af den ældste byhistorie –

hvor manglen på arkæologiske undersøgelser er udtalt. I visse bidrag til værket mærkes den nationale modsætning i grænsebyen knapt. Det gælder således for tre bidrag til 18. århundredes historie. *L. N. Henningsen* demonstrerer samspillet mellem kornpriser og markedsforhold i 'den store verden' og i Flensborg. *O. Ventegodt* giver en indgående skildring af byens handelsflåde. I sin behandling af forbindelsen Flensborg-Trondhjem peger *K. Sprauten* på en årsag til den flensborgske købmands succes. Han repræsenterede en asketisk, rationel mennesketype, næsten en illustration til Max Webers 'protestantiske etik'. Spændingen dansk-tysk er dog et tema hos mange af forfatterne, f.eks. i fremstillingen af arbejderhistorie og partihistorie. Helt tydeligt er problemstillingen defineret i en række bidrag, der søger at skildre udviklingen inden for danskheden. Et par forskere resumerer allerede fremlagte danske undersøgelser på dette område, men der er også nye bidrag som *J. Runges* oversigt over den Danske Kirke i Flensborgs historie. Festskriftets andet bind indeholder bidrag, der belyser byens nuværende funktioner. Værket er en ambitiøs, omend noget tung, gave til de jubilerende borgere.

Bjørn Poulsen

Festskrift til Thelma Jexlev. Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Redaktion: EBBA WAABEN, KIRSTEN BENDIXEN, GRETHE JACOBSEN, KIRSTEN JEXLEV og MARIANNE JOHANSEN. Odense Universitetsforlag, 1985. 268 s. 195,20 kr.

Dette festskrift indeholder 23 korte bidrag fordelt på hovedgrupperne »fromhedsliv i middelalderen«, »verdsligt liv i 1500–1600-tallet« og »italienske studier«. Af dem står den sidste afdeling svagest fordi velkendte emner her lidt for ofte behandles uden at der kommer noget egentlig nyt ud af det, men bogen indeholder som helhed flere gode afhandlinger end der er plads til at omtale. Jeg finder grund til i den første afdeling at fremhæve *Beginer i Danmark* af Marianne Johansen der her for første gang registrerer forekomsten af disse enlige kvinder som levede sammen i fromhed, kyskhed og fattigdom – og dog ikke var nonner. Kirsten Bendixens *Danske middelaldermønter med kristne motiver* er et tankevækkende forsøg på i en række tilfælde at knytte forbindelse mellem mønternes udsmykning og den almindelige kirkepolitiske udvikling i tidlig middelalder. I den anden gruppe tegner Karen Hjorth et alsidigt billede af storkøbmanden, borgmester og tolder i Helsingør *Sander Lejel*, mens Birgitte Dedenroth-Schou i *Dansk handel på Narva i 1500-tallet* fremdrager de ret mislykkede forsøg danske købmænd gjorde på at tage konkurrencen op med hollændere og hanseater i Ruslandshandelen. Et knirkende emne som godsejernes påtalepligt og sagefaldsret i 1660'erne får liv i Birgit Løgstrups gribende fortælling om Boel Jensdatter der kom for skarpretteren dømt for at have ombragt sit barn. Særprægede franske rødstrømper i midten af det 17. århundrede og en heller ikke just kedelig dronning er endelig emnet for en klog og elegant opsats af Kirsten-Elizabeth Høgsbro, *Dronning Kristina af Sverige og preciosaerne*.

Som mangeårig medarbejder ved Diplomatarium Danicum og Gammeldanske Diplomer og nu Rigsarkivets specialist i de ældste arkiver hører Thelma Jexlev til de »skriftkloge«. Et blik på hendes bibliografi, udarbejdet af Kirsten Jexlev, viser

at hun som udgiver, historiker og arkivar har delt ud af sin viden og kunnen ligesom det også afspejles i adskillige andre bidrag til festskriftet. Dette er helt kvinders værk, idet dog mænd er tilstået adgang til Tabula Gratulatoria. Det er heldigt, for der er ingen grund til at de ikke skal deltage i hyldesten.

Esben Albrechtsen

Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985, udg. af Historiska Institutionen ved Stockholms Universitet. Redaktør: ROBERT SANDBERG. 328 s. Ill. 3 kort.

18 nordiske fagfæller har til Herman Schücks 60-års dag ydet bidrag til et festskrift, der stort set dækker tidsrummet ca. år 1000 til omkr. 1850.

Som optakt bringes *Inge Jonssons* essay *Ett humanistiskt credo*, om Ernst Robert Curtius' *Deutscher Geist in Gefahr* (1932), hans sidste arbejde før den lange tavshed, der først blev brudt i 1948 med *Europäische Litteratur und Lateinisches Mittelalter*. Hans betragtninger fra dengang har stadig værdi. Derefter følger *Carl Göran Andræ*, *Några tankar kring sädesmått, mynträkning och riksenande i Sverige*, hvori han genoptager 1920-ernes drøftelser om tilblivelsen af det svenske rige på grundlag af de senere års nye iagttagelser over kornmål og pengesystemer. *Jarl Gallén*, Knut den helige och Adela av Flandern, behandler på ny, ledsaget af to stamtavler, de dynastiske forbindelser til de europæiske fyrstehuse og folkungernes nedstamning fra Knud den helliges datter. *Olle Ferm* og *Sigurd Rahmquist* mener i 'Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid' at kunne vise, at 5 kirker i Uppland er bygget enten af bondemenigheden eller en lokal stormand. *Birgitta Fritz*, *En folkungatida storman och hans olika roller*. Kring ämbetsbrev och andra akter ur lagmannen Lars Ulfssons arkiv, behandler 40 breve fra tiden 1311-46, nu kun kendt gennem afskrifter i Sparres kopibøger B 14-15 i det svenske rigsarkiv, og udnytter dem sammen med andet brevmateriale til en udførlig biografi, illustreret med tegninger af hans to segl, s. 93, hvor dog billedteksterne skal byttes om. Derefter undersøger *Jan Liedgren* i Västerås medeltida biskopslängd, om der er middelalderlige forlæg for stiftets bispeliste. *Grethe Authén Blom*, Svenske og norsk i Magnus Erikssons og dronning Blanchas andre testamente av 15. juli 1347, d.v.s. det norske, bevaret ligesom det svenske af 1346 i original i Stockholm, påviser ud over de store henlæggelser til Vadstena i begge dokumenter, at kong Magnus ellers har måttet tage hensyn til de særlige norske forhold. *Eva Österberg* undersøger i 'Människor och mirakler i medeltidens Sverige', hvad to mirakelsamlinger omkring biskop Nils' af Linköping og Katarina af Vadstena kan fortælle om jævne menneskers tilværelse, særlig om forholdet til børnene. *Göran Dahlbäck*, *At bygga et hus -*, bruger Helga lekamens gilles regnskabsbog til at skildre arbejdsgangen ved opførelse af et hus i 1517. *Gunnar T. Westin* analyserer i »Ty det som sant är vill jag ju gärna skriva« Olaus Petri's egne udtalelser om »historikerns problem og uppgift«. *Birgitta Lager-Kromnow*, Stockholm på 1560-talet, behandler byens forhold til den svenske konge, især under krigene, bl.a. med Danmark, og berører byens im- og eksport i samme tidsrum. *E. Ladewig Petersen*, Havn og handel i en dansk provinsby: Odense i 15- og 1600-tallet, viser, støttet på kort og tabeller, at vanskelige havne- og besejlingsforhold medførte, at Odenses en-grossøhandel søgte at hjælpe sig ad

anden vej, rimeligvis over nabobyerne og tillige på fremmede skibe, men fremgangen stækkedes omkr. 1650 af bureaukrati og centralisme. *Sven Lundkvist*, *Verklighetsuppfattning och verklighet*, analyserer Gustav 2. Adolfs skribentvirksomhed som historiker i 1627. *Inger Dübeck*, *Arkivaflevering eller sabotage*, undersøger, om man gennemførte afleveringer i henhold til bestemmelserne i fredsslutningerne med Sverige 1645, 1658 og 1660. *Jan Glete* beskriver De statliga örlogsflottornas expansion. Kapprustningen til sjöss i Väst- og Nordeuropa 1650–1680. *Claes Peterson*, 1734 års lag- en medeltida lagbok eller en upplysningskodifikation, påviser en ubrudt linie fra stadfæstelsen 1296 af Upplandslagen til de indledende formuleringer i 1734 loven. *Brigitta Ericsson*, *Stockholms storborgerskap och interessespelet kring produktplakatet* (af 10. november 1724) behandler forhistorien til den svenske »navigationsakt«, og *Sten Carlsson*, *Metternich och Sverige*, analyserer de fåtallige steder, Sverige nævnes i Metternichs papirer og i *Srbiks Metternichbiografi* (1925) og erklærer, at Metternichs interesse for Sverige er blevet undervurderet.

Alt i alt et meget alsidigt festskrift, hvis afhandlinger kan inspirere til yderligere beskæftigelse med de behandlede emner. En bibliografi over Herman Schücks egne arbejder har man ikke optaget.

Herluf Nielsen

OLDTID OG MIDDELALDER

Isaios. Taler. Oversat med indledning og kommentar af SIGNE ISAGER. Kbh., Selskabet til historiske kildeskrifters oversættelse, 1984. 269 s. 97,60 kr.

Antikke taler er ikke ganske lette at håndtere som historiske kilder. På den ene side er de indlæg i en offentlig sagsbehandling, de politiske i politiske organer, de retlige i juridiske, om man da tør betegne de antikke nævningedomstole uden særlig juridisk ekspertise sådan. På den anden side er de overleveret til os som litteratur, idet de på et tidspunkt er blevet udgivet, vel oftest til undervisningsbrug eller som politiske pamfletter på grund af indholdets aktualitet. Forholdet mellem den overleverede tekst og den faktisk holdte tale unddrager sig kritiske undersøgelser, om ikke gisninger. Endvidere besidder vi som regel kun den ene parts fremstilling, og det rejser spørgsmål om hvor vidt en taler kunne dølge eller sløre sandheden, uden at det gik ud over talens troværdighed. Kun yderst sjældent ved vi, hvilken af parterne der faktisk vandt sagen, hvilket naturligvis ingenlunde er udtryk for, hvilken af parterne der havde ret.

Taler af ti attiske oratorer blev samlet i romersk kejsertid på grundlag af et formentlig langt større antal med henblik på undervisning. Talerne er oprindelig forfattet af professionelle talerskrivere, logografer, og klienten, der har købt talen, har så måttet lære den udenad. Dette betyder, at der har måttet foreligge et manuskript, og vi tør vel gå ud fra, at det er dette, der har ligget til grund ved den oprindelige udgivelse. Af Isaios foreligger 11 taler fuldt ud, alle vedrørende arvesager. Forfatteren levede i 4. årh.f.Kr., og var formentlig ikke athener, men tilflytter til byen, metoik. Gennem disse taler får man et intimt indblik i athenernes familie- og formueforhold, når de er sat på spidsen i en arvesag, der jo

til alle tider har kaldt det værste frem i folk. Signe Isagers oversættelse er forsynet med en fyldig indledning, især om attisk arveret. Til hver tale hører en kort introduktion og en stamtavle til belysning af de ofte yderst komplicerede familieforhold. Dette letter i høj grad læsningen af den letflydende oversættelse, der søger at ramme talens individuelle sprogtoner så tæt som muligt. Hertil er knyttet korfattede noter, en litteraturliste samt et stikordsregister. Bogen er altså lige til at bruge for den historiker, der interesserer sig for familiestrukturen i det klassiske Athen, hvad enten det er fra et juridisk, et socialhistorisk eller et mentalitetshistorisk synspunkt. Bogen kan derfor anbefales på det varmeste.

Jens Erik Skydsgaard

MOGENS HERMAN HANSEN: Die athenische Volksversammlung im Zeitalter des Demosthenes. Xenia, Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen, Heft 13. Universitätsverlag Konstanz, 1984. 210 s. 48 DM.

I 1977 udgav lektor Mogens Herman Hansen hæfte 2 af sit standardværk om det athenske demokrati i 4. årh.f.Kr. med titlen »Folkeforsamlingen«. Denne behandling er nu gjort tilgængelig for et større publikum i den tyske skriferække Xenia, der udsender arbejder af udenlandske gæstelærere og i øvrigt ifølge forordet først og fremmest bæres af økonomisk bistand fra oldtidshistoriemæcenen Heinz Breuninger. Den oprindelige behandling af folkeforsamlingen er revideret og ajourført og stærkt udvidet, idet der er tilføjet en del stof fra det danske værks hæfte 6, »Politikerne og guldalderdemokratiet«, der udkom i 1982. Hovedtankerne er imidlertid uændrede: skildringen holder sig til det 4. århundrede, for kun her tillader kildematerialet en dyberegående behandling; og det 4. århundredes demokrati opfattes som mindre radikalt end Perikles-tidens, hvilket bl.a. medfører, at vor viden om Demosthenes-tidens demokrati ikke uden videre kan projiceres tilbage. Men for det 4. århundrede er værket en guldgrube af oplysninger om forfatning og samfund, isprængt ikke så lidt ræsonneren og forskningsdiskussion, dels i teksten, dels i det omfattende noteapparat. Bogen slutter med et sagregister samt et minileksikon over et par hundrede fagudtryk.

Aksel Damsgaard-Madsen

JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN: Patronymer i Danmark 1. Runetid og middelalder. Kbh., Institut for Navneforskning, 1984. 220 s. Ill.

Dette første af to planlagte bind om patronymer, d.v.s. fadernavne, det tillæg til en persons fornavn, der oplyser om faderens navn, behandler stoffet fra tiden indtil reformationen, først og fremmest navne på -søn (sen).

Efter en indledning om afgrænsning af stoffet og terminologien samt et kapitel »europæisk udblik« lægges der ud med behandling af guldhornets *holtijaR*, som bestemmes som et tilnavn, »skovbo«, efter gennemgang af argumenterne for de tidligere opfattelser af ordet som et patronym eller et indbyggernavn. Derefter

behandles navne på -ung eller -ing, typen Dyring, Kyrning, Svening, som bestemmes som tilnavne, ikke som patronymer.

Tilbage er da den almindeligste type: navn + søn/datter, fadernavnet i genitiv + søn/datter, som kendes allerede fra tidlig vikingetids runeindskrifter. Den systematiske gennemgang af middelalderstoffet fører til bestemmelse af visse navnekombinationer som tysk navneskik, f.eks. fornavn + fadernavn i nominativ; det ældste eks. skulle i så fald være den *Henricus Palli, qui dicitur Albus* (Henrik Pallesen, som kaldes Hvide), kun kendt fra Vitskølprivilegiet 1157–58, Dipl. Dan. 1.rk. II nr. 120, således i Danmarks gamle Personnavne II sp. 487 og registret til Dipl. Dan. Forfatteren påpeger s. 115, at der er tale om to personer: Henrik, »utvivlsomt Vitskøl-abbeden«, og en Palle Hvide, bl.a. efter jævnførelse med brevet til Tvis kloster 1163. Selv om rækkefølgen skuffende ligner Tvis-privilegiets, er Henrik i Vitskølbrevet ubenævnt og vidne i modsætning til Tvisbrevets underskrivende abbed Henrik af Vitskøl. Hvis forfatteren har ret i, at det er to personer, er den ubenævnte Henrik, der er placeret efter kongens kapellan, snarere en af kongens mænd ligesom Palle Hvide og Karl, og forholdet bliver da parallelt med vidnelisterne i andre kongebreve fra denne tid med kun fornavnsbestemte vidner.

Også metronymet: moders fornavn + søn behandles; af syv mulige forklaringer på denne navneskik foretrækkes den, at det betyder, at faderen er død meget tidligt. Det konstateres, at typen forsvinder helt i løbet af 1400-tallet, måske under påvirkning sydfra.

Da Rikard Hornby, *Danske navne* (1951) slet ikke og Kr. Hald, *Personnavne i Danmark, middelalderen* (1974) kun perifert behandler patronymerne, er det meget værdifuldt, at forfatteren har påtaget sig det brydsomme arbejde at gennemarbejde dette stof.

Herluf Nielsen

NIELS-KNUD LIEBGOTT: *Elfenben*. Nationalmuseets forlag, 1985. 85 s. Ill. 75 kr.

Nationalmuseet har med denne bog ladet Liebgott fortsætte sin udgivelsesserie fra museets middelaldersamling. Den rummer en meget fin samling arbejder i elfenben, hvalrostand, kaskelottand og hvalben; nogle som Ole Worms olifant, Herlufsholmskrucifixet og Gunhildskorset er internationalt kendt og omtalt, men det er første gang samlingen præsenteres i sin helhed, ialt 66 stk.

Efter et kort metodisk afsnit »Datering og fremstillingssted«, hvor Liebgott præsenterer problemerne nøgternt og absolut med begge ben på jorden, følger en gennemgang af genstandene med de ældste først. Det bliver samtidig en kunst- og kulturhistorisk oversigt fra de byzantinske og engelske, de hjemlige (nordiske) af hvalrostand til de franske og tyske fra slutningen af middelalderen. Det kendetegner i det hele taget bogen, at den indeholder mange kulturhistoriske oplysninger af mere almen karakter – hvem vidste vel f.eks., at der i 1300-tallet i Paris ligefrem fandtes en industri for små elfenbensaltre beregnet på eksport og efterlignet rundt om i Europa.

Foruden den forbløffende oplysning at Gunhildskorset skal omdateres til at være ca. 75 år yngre, vil Liebgott selv nok regne afsnittet »Et Roskilde-værksted fra 1200-årenes begyndelse« for det vigtigste. Her sammenligner han Herlufs-

holmskrucifixet, Hornebogens korsfæstelsesgruppe og en figurgruppen »Konger-nes tilbedelse« (fra Ole Worms samling) og finder mange fælles træk. De tilhører alle den franske unggotik, men Liebgott sandsynliggør, at de er fremstillet her i landet om ikke af samme mand så dog i samme værksted, og dette værksted placerer han på Sjælland i domkirkebyen Roskilde.

De kostbare genstande er næsten alle kirkelige (altre, kors, bispestave), men der findes også skakbrikker, alle af halvrostand og fundet i hele riget. Bogen er gennemillustreret med fotografier af Lennart Larsen, hvoraf nogle dog virker slørede (fig. 39, 72 og 75). Men de fleste er fine og i en tilpas størrelse, så man kan studere de små genstande i enkeltheder, hvilket jo ellers kan være svært bag monteruden, selv i middelaldersamlingernes nyopstilling.

Niels M. Saxtorph

AGNES GEIJER, ANNE MARIE FRANZÉN OG MARGARETA NOCKERT: Drottning Margaretas gyllene kjortel i Uppsala Domkyrka. The Golden Gown of Queen Margarete in Uppsala Cathedral. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stkh., 1985. 68 s. 12 pl. 95 skr.

Sveriges første store tekstilforsker Agnes Branting fandt i 1906 i Uppsala domkirkes klædekammer en lidet påagtet gylden kjortel, som ikke hørte til blandt paramenterne. Det var hendes fortjeneste at knytte denne til dronning Margrethe og sandsynliggøre, at det var den kjole, som i 1659 på dronning Hedvig Eleonoras forlangende blev fjernet fra Roskilde domkirke, hvor den sammen med hvæssetenen og vadmelsfanen var blevet opbevaret og æret som en relikvie. Også i Uppsala udstilledes den længe i domkirken, men tidens tand gnavede, og besøgende rev stykker ud af den som souvenirs. Dermed blev den mindre udstillingsværdig og var således ikke at se, da H. C. Andersen i 1839 besøgte kirken.

Agnes Branting publicerede kjolen i 1911, men tekstilforskningen er siden gået stærkt frem, og det kunne således ikke undre, at dr. Agnes Geijer og fil.lic. Anne Marie Franzén anså det for påkrævet at underkaste den enestående middelalderdragt en fornyet undersøgelse. Denne blev påbegyndt i 1959 på Riksantikvarie-embetets tekstilsektion, men fru Franzéns sygdom og alt for tidlige død forsinkede arbejdet, som videreførtes af Agnes Geijer og den unge arkæolog og tekstilforsker, fil.cand. Margareta Nockert.

En grundig og tålmodighedskrævende analyse af hver eneste tekstilstump ligger til grund for det nye snitmønster af kjolen. I henhold til stoffets motiver og trådretninger blev fragmenterne indplaceret i et kvadratsystem, hvorefter man rekonstruerede kjolen. Det viste sig da, at den følger sædvanlig middelaldermode og består af fire fra skulder til fod gennemgående bredder. De tidligere idéer om, at kjolen havde et kort liv og var længere foran end bagpå blev afkræftet. Forfatterne har regnet ud, at den blev båret af en person, som var ca. 141 cm høj, og da brystvidden er 81 cm, kan den have passet en veludviklet pige på en halv snes år, men ikke en spinkel voksen. Det store spørgsmål var kjolens alder. Kunne den i det hele taget have tilhørt dronning Margrethe? Væveteknik er stoffet en *diasper*, en betegnelse som ofte forekommer i middelalderlige inventarier fra 1300-årene, men også før og efter dette århundrede. Det har en bundvævning af

rødviolet silkesatin med mønster i guldråd, bestående af forgyldt sølvlan, spundet omkring rødgul silke. Det centrale motiv er en ananaslignende frugt, der stiger op af en krone og er omgivet af blomster i koncentriske rækker. Den gyldne diasper i Uppsala er unik på een undtagelse nær: en kappe i Feltre i Norditalien, der er sikkert dateret til 1355. Takket være dr. Sigrød Müller-Christensen i München er Feltrekappen, hvis stof sandsynligvis stammer fra Lucca, blevet textilanalyseret efter samme metode som Uppsala-tøjet, og overensstemmelsen mellem stofferne er dermed uomtvisteligt påvist.

Den kontinentale dragtskik i tiden 1300–1450 og de personer, der kunne komme på tale som kjolens bærer, bliver nøje gennemgået. Det er ikke mindst dette afsnit, som Anne Marie Franzén nåede at udarbejde, der er af stor betydning for forståelsen af Margrethe-kjolens facon. I tiden omkring 1360 gjorde en speciel mode sig gældende med hensyn til ærmerens øvre snit og kjolelivets udskæring. Det er et snit, der er fundet på mandsdragter, men som også menes at ligge til grund for de mærkværdige kilepartier, som hører til kjolen. Forfatterne påpeger, at kilepartierne er forskelligt udformet og mener, at det kan skyldes en skævhed hos bærerinden, som hofskrædderen har skullet dække over. Kjolen kan passe en 10-års pige, netop af den alder som Margrethe havde, da kong Valdemar 1363 lod hendes og den 22-årige kong Håkon af Norge's bryllup stå i København.

Fil.lic. Arne Danielsson har i en artikel i *Konsthistorisk Tidsskrift* LV 1986 anfægtet de tre forfatteres synspunkter med hensyn til Margrethe-stoffets mønster, vævebredden, kjolens snit, traditionen omkring kjolen m.m. og er kommet til det resultat, at kjolen overhovedet ikke kan have noget med dronning Margrethe at gøre. Men hans påstande vedrører netop den række punkter, som forfatterne selv har erkendt gav problemer, og som de har taget stilling til ud fra velbegrundede argumenter. Agnes Geijers redegørelse for forskellen imellem Margrethe-kjolens diasper og de såkaldte »granatæblestoffer« fra 1400-årene er her af afgørende betydning. Danielssons hypotese om, at kjolen skulle have tilhørt Christian I's datter Margrethe og senere være blevet ophængt i Roskilde domkirke, er af en sådan art, at den ikke kræver yderligere kommentarer.

De tre forfattere fremholder, at de ikke har leveret noget afgørende bevis for, at den gyldne kjole har tilhørt dronning Margrethe. Kun en åbning af tumbaen i Roskilde og en undersøgelse af dronning Margrethes jordiske levninger vil efter deres mening kunne afgøre sagen, idet de i henhold til kjolens uens skulderpartier er af den opfattelse, at en osteologisk undersøgelse vil kunne levere beviset. Men den indre blykiste har antagelig aldrig været åbnet, og ifølge danske myndigheder synes der heller ikke at være udsigt til, at den bliver det foreløbig. Det var med store forventninger, vi i Danmark imødeså denne publikation af dronning Margrethes gyldne kjole, og disse er endog blevet overgået. Der er kommet det gode ud af den for os danske så triste bortførelse i 1659, at den er kommet i hænderne på meget kyndige tekstilforskere og kunsthistorikere.

Fritze Lindahl

Gilde und Korporation in den Nordeuropäischen Städten des späten Mittelalters. Herausgegeben von KLAUS FRIEDLAND. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, N.F., Bd. 29. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1984. 114 s.

Bogen indeholder bidragene til et kollokvium, afholdt i forbindelse med den 8. internationale økonomisk-historiske kongress i Budapest (august 1982): Grethe Authen Blom: »Der Ursprung der Gilden in Norwegen und ihre Entwicklung in den Städten während des Mittelalters« (p. 5–27), Tore Nyberg: »Gilden, Kalande, Bruderschaften: der skandinavische Einfluss« (s. 29–40), Kai Hørby: »Königlich-dänische Kaufleute. Dänische Wanderkaufleute des frühen Mittelalters, ihre korporative Organisation und ihre Beziehungen zu dänischen Städten, Handelszentren und Märkten« (s. 41–50), Erich Hoffmann: »Die Schleswiger Knutsgilde als mögliches Bindeglied zwischen westmitteleuropäischem und nordischem Gildewesen« (s. 51–63), Gerhard Dilcher: »Personale und lokale Strukturen kaufmännischen Rechts als Vorformen genossenschaftlichen Stadtrechts« (s. 65–77), Jean-Pierre Sosson: »Die Körperschaften in den Niederlanden und Nordfrankreich: neue Forschungsperspektive« (s. 79–90), Henryk Samsonowicz: »Die funktionelle Gliederung des städtischen Raumes« (s. 91–103), Wolfgang Erdmann: »Forschungen zur Typenentwicklung des lübeckischen Kaufmannhauses« (s. 105–106) og »Diskussion« (s. 107–112).

Kronologisk er titlen lidt af en tilsnigelse, idet fire af bidragene (Nyberg, Hørby, Hoffmann, Dilcher) behandler gilder i tidlig middelalder, mens Bloms bidrag dækker hele middelalderen. Dette gør dog ikke bogen mindre værdifuld, idet artiklerne omhandler gildernes oprindelse og funktion på en ofte ny og spændende måde. Sosson diskuterer en række emner og forskningsområder, der bør inddrages i byhistorisk og gildehistorisk forskning, hvilket gør hans bidrag til obligatorisk læsning for enhver, der vil beskæftige sig med den middelalderlige bys korporationer.

Mange emner kan kun tilnærmelsesvis belyses ud fra det danske kildemateriale, men at nye spørgsmål kan stilles til velkendte kilder ses klart af Kai Hørbys bidrag, der er det mest værdifulde i bogen for nordisk historie. Hørby inddrager påny broderlisten fra Kong Valdemars Jordebog i historieforskningen, efter at den brutalt blev sparket ud i mørket for snart 20 år siden (af Tage E. Christiansen i *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*, 1966, s. 77–112). Hørby foreslår, at den kan være en liste over Knudsbrødre. På grundlag af listen, brevet fra 1177 til knudsgildet på Gotland og Slesvigs ældste stadsret tegner han derpå et billede af de danske vandre købmænd i 1100- og 1200-tallet, der har dannet en national organisation med hovedsæde i Ringsted (senere Skanør) med tæt tilknytning til kongemagten. Som det forsigtigt påpeges, er dette en arbejdshypotese, da kilderne ikke giver direkte bevis for sammenhængen mellem broderlisten og Knudsgilderne. Det er imidlertid en spændende hypotese og et vigtigt bidrag til forståelsen af Valdemartidens og ikke mindst Knudsgildernes tidlige historie. Hørby betoner med rette, at Knudsbrødrene er købmænd, og St. Knudsgildet i første række er et købmandsgilde. Det samme gør Hoffmann, der beskæftiger sig med Knudsgildet i Slesvig, dets oprindelse og medlemskab. Hans hypotese er, at Knudsgildets medlemmer er slesvigste købmænd af frisisk, tysk og skandinavisk herkomst. De har forenet skandinaviske elementer (drikkelaget, edsvorne broderskab, blodhævn) med mellemeuropæiske elementer (organisation af handel, indførelse af handelsret) i den organisation, de har formet til at fremme egne

interesser. Denne organisation danner, ifølge Hoffmanns hypotese, forbillede for den nationale, af Valdemarerne beskyttede, Knudsgilde organisation.

Dilcher tager modigt fat på et omdebatteret emne: sammenhængen mellem de tidlige gilder og bydannelser i Tyskland. Der findes ingen beviser men antydninger af sammenhænge, og for at komme et skridt videre argumenterer Dilcher for et begrebsmæssigt samspil snarere end en kontant overførsel. Borgerskabet i de tyske byer optog elementer af det lidt snævrere gilde (frihed fra herskab, fred mellem brødre, dannelse af en ret baseret på fælle-skab, *Genossenschaft*, og underkastelse under samme ret, forbud mod at stævne fælle for fremmed domstol, og eden, der bandt fælle(s)skabet sammen, nemlig borgerskabseden). Til gengæld droppede man de mere personlige, sociale og religiøse elementer i de gamle gilder, hvilket igen gav stødet til dannelse af høj- og senmiddelalderens mange gilder, lav og broderskaber, med vægt på samvær, forsorg, social solidaritet og fagligt sammenhold.

I modsætning til disse nyfortolkninger med vægt på udvikling og forandring af en gammel, sikkert hedensk, institution lægger Nyberg sig mere op ad gamle Max Pappenheim (*Die altdänischen Schutzgilden*, 1885) ved at argumentere for en sammenhæng mellem det hedenske værnegilde og Knudsgilderne. Disse skulle ikke være købmandsgilder men lokale værnegilder, dannet af krigere, købmænd og bønder, og hvorfra håndværkere og gejstlige var udelukket. Argumentationen for medlemsskabets sammensætning er dog ikke overbevisende. Det understreges jo netop, at de tre grupper er forskellige: *diversorum officiorum distinxit membra* (DD I:3 nr. 63), og i narratio henvises specielt til de folk *qui diversa mundi climata transnavigant causa acquisitionis*. Desuden kan det undre, at de heftigt svedende bønder (*agricultoris desudantibus*) er med i dette selskab, når håndværkere ikke er det. (Anmelderen har andetsteds argumenteret for at betegne Knudsgilderne som købmandsgilder og diskuteret forholdet mellem købmænd og håndværkere i G. Jacobsen, »Guilds in Medieval Denmark. The Social and Economic role of Merchants and Artisans«. Diss. University of Wisconsin-Madison, 1980; chap. 3).

Blom påviser årsagen til, at de norske by- og bygdegilder ikke udviklede sig til erhvervsbetonede købmandsgilder eller håndværkslaug og ikke spillede en synlig rolle i de norske bysamfund, med undtagelse af Bergen hvor særlige forhold jo gjorde sig gældende. Et negativt, men derfor ikke mindre værdifuldt, bevis for, at det både er sociale, økonomiske såvelsom politiske omstændigheder, der skaber eller hindrer dannelsen, væksten og omformningen af middelalderlige byorganisationer.

Grethe Jacobsen

NYERE TID

Herzog Adolfs Urteilsbuch – Schleswigsches Rechtsleben um die Mitte des 16. Jahrhunderts, hrsg. von WOLFGANG PRANGE. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins Band 87. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1985, 200 s.

I den seneste menneskealder har vi fået udgivet talrige dombøger fra alle tænkelige instanser. Men for Sønderjyllands vedkommende har vi til nu været henvist til C. L. E. Stemmanns vigtige værk fra 1855. Her udsendes nu en vigtig kilde, der undtagelsesvis blev oversat af Stemmann, og som indledningen fastslår, var det netop Stemmanns indsamling af retskilder, der førte til, at materialet 1867 kunne kasseres. Og medens vi fortsat venter på udgivelsen af de Hansborgske domme, er denne udgave af hertug Adolfs domme følgelig des mere velkommen. I mønstergyldig form udsendes en protokol med 143 domme fra 1544 til 1552 samt endnu 61 retssager fra 1570, hvortil et appendix bringer 27 diverse sager hentet viden om (bl.a. fra Rigsarkivet) fra årene 1538 til 1580.

Også rent geografisk er sagerne højest ujævnt fordelt, idet flertallet er fra Gottorp amt, mens relativt få er fra Åbenrå og Ejdersted. I hovedsagen er retskilden »Landrecht«, vel nærmest sædvanen, der dog oftest bygger på den sjældent direkte citerede Jyske Lov (»Dänisches Recht« eller »Lowbuch«). Ja det frisiske Hattstedter Harde fik 1546 ligefrem hertugelig tilladelse til fremtidigt at bruge »dennisch low und recht«. Dertil kom naturligvis stadsprivilegier og fyrstelige forordninger, som Frederik I's eller Christian III's indtil 1544; men hvor retsgrundlaget var usikkert, som f.eks. vedrørende kirkevejsfred efter reformationen, kunne effektivt henvises til Christian III's reces af 1547.

Med sin fyldige introduktion og ikke mindst bibliografiske noter er dette materiale nu alment tilgængeligt med gode registre, såvel navne- som de altid så vanskelige sagregistre.

Troels Dahlerup

ALLAN TØNNESEN: Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550–1600.

Byhistoriske Skrifter, bd. 3. Udg. af Dansk Komité for Byhistorie. Ringe, Forlaget Misteltenen I/S, 1985. 163 s. Ill. 175 kr.

Vidste man ikke bedre, kunne man godt få den tanke, at Allan Tønnesen havde hentet inspiration til bogens emne i den aktuelle flygtninge- og indvandrerdebat. Det er imidlertid ikke tilfældet. Bogen er en bearbejdelse af hans specialeafhandling med næsten samme titel fra 1967. Problemstillingen bærer da heller ikke det ringeste præg af de senere års skærpede debat på dette ømtålelige område. Den består derimod i en stillingtagen til visse ældre forskningsresultater om det udenlandske element i Helsingørs befolkning (P. V. Jacobsen, M. Mackeprang, Hugo Matthiessen og Gunnar Olsen). Desuden ønsker han »generelt at uddybe kendskabet til disse udenlandske befolkningsgrupper« (s. 11) – uægtelig en noget diffus afgrænsning af bogens emne.

Undersøgelsen bygger på en omfattende identifikation af byens udenlandske indbyggere i det bevarede tingbogs- og regnskabsmateriale, herunder især

skattemandtalslisterne. På dette grundlag er det lykkedes at opstille samlede oversigter over byens udenlandske indbyggere 1556–1599, fordelt på nationaliteter. Ved sammenligning med skattemandtallene kan forf. desuden danne sig et indtryk af indvandrerens økonomiske status. Resultaterne er samlet i tabelform s. 73–80. De viser, at nederlænderne fra slutningen af 1560'erne blev den talrigeste og også den rigeste gruppe, mens skotter og englændere tabte terræn. Det samlede udenlandske indslag i Helsingørs befolkning voksede støt fra omkring 15% i 1556 til 31% i 1599. Denne gruppe betalte i 1550'erne henvend en trediedel af byens skat, og denne andel voksede til henvend halvdelen ved århundredets udgang. Taget under ét synes udlændingene i sundtoldbyen da at have klaret sig godt økonomisk – om skattebetalingen da ellers kan tages som direkte mål for økonomisk stilling. Undersøgelsen afsluttes med en nationalitetsvis opstillet alfabetisk fortegnelse over byens skattebetalende udlændinge.

Resultaterne er således interessante nok – når man ellers får kæmpet sig igennem bogen. Trods et rigt og smukt illustrationsmateriale er den nemlig usædvanlig tung læsning, spækket som den er med endeløse citater fra tingbøgerne på 1500-tals dansk. Teksten er direkte læserfjendsk – og det er synd, når der ellers er ofret så meget på udstyret. Bogen er desværre en afskrækkende illustration af farerne ved en næsten ubearbejdet offentliggørelse af studenterspecialer i bogform. Disses særlige sprog og jargon gør dem kun sjældent egnede som læsning for bredere kredse.

I dette tilfælde er det færdige resultat hverken blevet fugl eller fisk. Det er ikke blevet en moderne videnskabelig undersøgelse af emnet. Dertil er bogen for teoriløs, begrebsafklaringen for mangelfuld, kildeundersøgelsen for overfladisk og litteraturgrundlaget for forældet – moderne byhistorisk og demografisk forskning er således gået sporeløst hen over værket. Det er heller ikke blevet en populær fremstilling, beregnet for en bred læserskare. Det forbyder den ualmindelig tunge sprogdragt og den skematiske disposition.

Allan Tønnesen har i afhandlingen fremlagt ganske meget interessant stof om Helsingørs udlændinge. Men det er desværre sket i en så ureflekteret og altmodisch form, at man kunne fristes til at bede ham udnytte sin betydelige viden om emnet til at skrive en ny bog, som bedre lever op til nutidige krav til historiske undersøgelser og deres publicering.

Knud J. V. Jespersen

BENGT ANKARLOO: Trolddomsprocesserne i Sverige. Andra uppl. med efterskrift. Rättshistoriskt Bibliotek bd. XXXVI. Lund, 1984. 361 s.

Det første oplag af denne bog udkom i 1971, men da den kun blev udgivet på svensk, har dette udelukket den fra at blive inkluderet i internationale forskningsoversigter som et af de banebrydende værker inden for den moderne heksetrosforskning. Da det andet oplag også er på svensk, vil dette forhold ikke blive ændret.

Der er tale om et uændret optryk af første oplag med en seks siders efterskrift, der kort gennemgår den internationale heksetrosforskning siden 1971. En sammenfatning af værkets resultater findes i HT bd. 81, s. 414; dertil skal anføres, at den afgørende forskel mellem dansk og svensk trolddom var, at Danmark

undgik tilsvarende masseprocesser, der fra 1668 til 1677 i Sverige blev betegnet som Blåkulla-processerne. Men bibliografien afslører endnu en forskel: en blomstrende dæmonologisk litteratur i Sverige i årene før, under og efter processerne. Fra Danmark kendes kun tre dæmonologiske værker; på de femogtyve år efter 1668 udkom der fra Lund til Åbo ikke færre end syv værker med tilsvarende indhold, mens mindst seks svenske dæmonologier kan opregnes fra århundredets første halvdel. På denne baggrund bliver de svenske præsters aktive rolle i processerne (set i forhold til de danske) langt forståeligere; en livlig debat om dette emne var givetvis normen i Sverige.

Jens Chr. V. Johansen

Koldinghus lens regnskab 1610–11. Bd.1. Tekst. Bd.2. Registre. Udgivet ved BIRGITTE DE DENROTH-SCHOU i samarbejde med ANEMETTE S. CHRISTENSEN af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1984. 373 + 71 s. 335,50 kr.

Allerede i 1914 skrev Thomas B. Bang i *Fortid og Nutid* (bd.1, s. 141–60) om lensregnskaberne og deres benyttelse som historisk kilde. Han konstaterede, at disse regnskaber var blevet meget lidt benyttet i den ellers så frodige lokalhistoriske litteratur og antydede en årsag allerede i kildegruppens navn: »Regnskaber er i almindelighed ikke morsomme«. Hans mål var at vise, at en sådan opfattelse var helt forfejlet, og overbevisende demonstrerede han selv, hvad der kunne hentes ud af de gamle lensregnskaber om landboforholdene, herunder afgrøder, husdyrhold, skove, møller og fiskeri, om købstæderne, om varepriserne, stednavne og personnavne, om kirkelige forhold, herunder bispe- og klostergodsets historie og sognenes præsterækker, om embedsmænd, bygningshistorie og kulturforhold. Han sluttede sin artikel med ønsket om, at lokalhistorikerne i langt højere grad ville inddrage lensregnskaberne i deres undersøgelser; men opfordringen blev kun i ringe grad fulgt.

Af større arbejder, der i større omfang har udnyttet lensregnskaberne, bemærker man således blot *Hans H. Fussings* Herremand og fæstebonde, 1942, og især hans *Stiernholm* len 1603–61, 1951, der detaljeret redegør for hele administrationen af et len gennem mere end et halvt århundrede. *C. Rise Hansens* Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620, 1968, der udnytter udspisningsregistrene til belysning af hoveriets udvikling på dette len. *Jens Engbergs* Dansk finanshistorie i 1640'erne, 1971, der gennem sammentællinger af poster i de bevarede lensregnskaber forsøger at nå til et billede af rigets finansielle situation. *Alex Wittendorffs* Alvej og Kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede, 1973, der udnytter en del sjællandske lensregnskaber til belysning af især kongevejene. *Haakon Bennike Madsens* Det danske skattesystem. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660, 1978, der på grundlag af lensregnskabernes skattemandtal giver en socialhistorisk beskrivelse af den ufri del af den danske landbefolkning i den nævnte periode. Og *Ole Degns* Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660, 1981, der udnytter Riberhus lens regnskaber til belysning af områdets fiskeri, befolknings- og gårdbrugertal, købmændenes handel med lenet, hekseprocesser og løn- og prisudviklingen.

Når de værdifulde og meget givende lensregnskaber ikke er blevet udnyttet i endnu højere grad, kan det skyldes, at materialet er meget omfattende – i alt er bevaret ca. 200 hyldemeter lensregnskaber fra årene ca. 1500–1660. Benyttelsen af materialet blev i 1970-erne gjort meget lettere gennem *Thelma Jexlevs* detaljerede arkivoversigt, publiceret i *Fortid og Nutid*, bd. 25–26 (1974–76). Og yderligere et skub har udnyttelsen af materialet fået med det initiativ, et udvalg under Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie i 1979 tog med en indstilling om at undersøge mulighederne for en tilgængeliggørelse af lensregnskabsmateriale ved hjælp af elektronisk databehandling. Man besluttede at koncentrere sig om et enkelt len for at få et overblik over de videnskabelige, tekniske og ressourcemæssige problemer og valgte til et sådant pilotprojekt Koldinghus len, der er et af de største og samtidig kunne belyse lensadministrationens mangeartede funktioner.

Resultatet foreligger nu med udgaven af Koldinghus lens regnskab 1610–11, det ældst bevarede fra dette len, med Birgitte Dedenroth-Schou som projektleder og udgiver og Anemette S. Christensen som tilrettelægger. Udgaven gengiver det væsentligste af det bevarede regnskab, idet man har valgt at udelade de såkaldte ekstraktregnskaber, der blot summarisk gengiver, hvad der i mere detaljeret form indgår i regnskabet, ligesom man af pladshensyn blot har medtaget ét af de otte herreder under lenet, Brusk herred, i gengivelsen af den meget omfattende jordebog og af det ene af skattemandtallene. De forskellige dele af regnskabet gengives i den orden, hvori det findes i Rigsarkivet, først jordebogen og indtægtsregnskabet med indtægtsbilagene, så udgiftsregnskabet med udgiftsbilag og tillæg og til sidst skattemandtallet. Teksten gengives med vor tids retskrivning, person- og stednavne dog i den oprindelige form af hensyn til navneforskerne.

Til kildeteksten er føjet en kort indledning, om lenet, lensmanden og lensregnskaber og udgivelsesprincipper og struktur. Som nævnt er indledningen kort, og den gør ikke i tilstrækkelig grad og klart nok rede for udgavens form og nummereringsprincipper. Man får ikke at vide, hvorfor regnskabstekstens afsnit er nummereret fra 10–03 til 10–13 (hvad omfatter numrene 01–09?), eller hvorfor afsnittene ikke er nummereret, så de kunne have stået i nummerorden (de står i ordenen 10–03, 10–05, 10–06, 10–07, 10–08, 10–11, 10–04, 10–09, 10–10, 10–12, 10–13), hvilket kunne have været praktisk, da registrene henviser til disse numre. En sætning som »I læg 10 mangler afsnitsnumrene 10–10: 1–243 og 10–10: 493–517. Det skyldes, at de manglende bilag også er blevet tildelt et afsnitsnummer af edb-maskinen« (s. 10) er for den, der blot har udgaven, helt uden mening. Redegørelsen »Som det fremgår af indholdsfortegnelsen, er der i denne udgave af Koldinghus lensregnskab 1610–11 med Rigsarkivets tilladelse foretaget ændringer af læggene 9–11...« er uforståelig, for indholdsfortegnelsen anfører intet om læg. Bemærkningerne om møntomvekslingsforhold (s. 10) er også uforståelige; forskellen på de to dalere på 74 og 68 skilling er ganske enkelt, at dalerens skillingtal ved forordning af 3. april 1610 var blevet hævet 6 skilling.

Udgaven afsluttes af et særskilt bind med nyttige personnavne-, stednavne- og sagregistre, ordforklaringer og forkortelsesliste. Her er det, pilotprojektet i særlig grad viser, hvad lensregnskaber kan indeholde af oplysninger. At lensregnskaberne dog som helhed dækker endnu bredere, antydes af, at udgaven tilfældigt ikke er kommet til at handle også om hekse, trolddom, told og stormfloder.

FRANZ BOSBACH: Die Kosten des westfälischen Friedenskongresses. Eine strukturge-schichtliche Untersuchung. Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der neueren Geschichte, hrsg.v. Konrad Repgen, Bd.13. Münster, Aschendorff Verlag, 1984. 285 s. DM 98.

I en nu klassisk undersøgelse viste Garrett Mattingly (*Renaissance Diplomacy*. London 1955, Pelican udg. 1965), at det moderne, nationalstatslige diplomatiske faste ambassader var en italiensk renæssancetidsopfindelse, at institutionen stabiliseres med internationaliseringen af de europæiske konfliktmønstre i 1500-tallet, at den i Grotius' tidsalder omgives af folkeretlige regler – og at diplomatiets vækst tidsmæssigt og sagligt hører nært sammen med de stående hæres tilblivelse. Ingen har derimod hidtil hæftet sig nærmere ved diplomatiets sociale mønstre og ved dets omkostninger; Franz Bosbachs undersøgelse – som undertitlen netop karakteriserer som strukturel – er derfor på mange måder et pionérarbejde, men også med visse af pionérarbejdets uundgåelige svagheder.

Dr. Bosbachs bog behandler på grundlag af gesandtskabsafregninger og diplomatisk korrespondance i en lang række europæiske arkiver de talrige delegationers virksomhed og daglige tilværelse under den sejge 'nedtælling til fred' under den westfalske konference 1643–49, såvel de større, europæiske magters – kejsermagtens, Nederlandenes, Frankrigs, Spaniens, Frankrigs, Sveriges og Danmarks – talstærke delegationer som de mangfoldige tyske potentaters direkte og undertiden indirekte repræsentationer. Undersøgelsen fastlægger de strukturelle mønstre for disse forskelligartede gesandtskabers færden og levevilkår, betalingsformer osv. særdeles overbevisende og ofte med vigtige institutionelle, økonomisk-historiske og kulturhistoriske resultater.

Af bogens hovedsynspunkter kan der være grund til at fremhæve et par enkelte. For det første betoner forf. gesandtskabernes relative mådehold; deres levestandard var solid, men ikke overdådig; dernæst, at korruption i form af gaver til modparten for at påvirke forhandlingsforløbet endnu spillede en forholdsvis beskedne rolle. Og endelig beregner dr. Bosbach gesandtskabernes samlede omkostninger ved de langvarige forhandlinger i Münster og Osnabrück til ca. 3.2 mill. rigsdaler i alt.

Der vil sikkert ikke være grund til at anfægte det første resultat, selv ikke i det krigs- og depressionshærgede Tyskland. Trods samtidens og eftertidens beklagelser over 1600-tallets ødsle og omkostningskrævende diplomati krævede statsprestigen – og ikke mindst Christian IV.s – et ganske højt mål af pomp, men først og fremmest må man hæfte sig ved, at det samlede europæiske diplomatiske tilstedeværelse tilsyneladende ikke gav anledning til knaphed og prisstigninger i de to westfalske byer, og at omkostningerne ved det europæiske diplomati ikke kan isoleres. Lidt mere skepsis giver 'korruptionsomkostningerne' – med Jacob von Klaverens definition – anledning til. Det er naturligvis rigtigt, at skalaen var højt elastisk, strakte sig fra hædersbevisninger over gaver til bestiklinger med politiske formål, og at langt den overvejende del gik til de officielle gesandter. At de danske gesandter, rigsråderne Just Høeg og Gregers Krabbe 1643–44 hverken gav eller modtog gaver tilskrives i kor. deres funktion af mæglingsdelegation, men allerede dette træk røber vel, at korruptionsomkostningerne bevidst blev opfattet som en nødvendig og regelmæssig post.

På den anden side kan jo netop korruptionsomkostningerne være vanskelige at fastslå og lokalisere, ligesom grænserne mellem gaver og bestiklinger kan være

vanskelige at drage, selv når de som her formålsdefineres entydigt. 'Hemmelige konti' optræder i adskillige tilfælde, både det spanske og franske diplomati skaffede sig ved bestikkelser af det underordnede gesandtskabspersonale kendskab til modpartens udspil på forhånd osv. Både det spanske og franske gesandtskab havde betydelige gavekonti – som ikke mindst Johan Oxenstierna og Johan Adler Salvius nød godt af som repræsentanter for Europas nybagte og måske mest problematiske stormagt – men dr. Bosbach påpeger også det karakteristiske ved, at det franske gesandtskab snarest opfattede udeblevne resultater eller omstødelse af allerede opnåede resultater som næsten naturnødvendige udslag af korruption; enhver modgang kunde Mazarins udsendinge kun tolke som udslag af spanske pengemidler.

Korruptionen (også i bredere og mere normale sammenhænge) kunde altså formentlig fortsat være en undersøgelse værd. Mest afgørende for sammenhængen er dog dr. Bosbachs omhyggelige beregning af de samlede omkostninger ved den westfalske kongres. At der er usikkerhedsmomenter forbundet med beregningerne er mindre væsentligt; det afgørende må være sammenligneligheden af beløbets størrelsesorden i tid og rum. Forf. fremhæver dels ved sammenligning med fordelingen af den svenske tilfredshed i overensstemmelse med den tyske rigsmatrikel beløbenes relative ubetydelighed (med undtagelse af Sveriges nyerhvervelse: Bremen), dels at den westfalske fred for første gang og efter et alvorligt og opslidende arbejde skabte et – omend sårbart – europæisk balancesystem, som stort set bestod i sine grundtræk indtil Napoleonskrigene.

Det havde måske været nærliggende også at konfrontere omkostningerne ved freden med alternativet: omkostningerne ved den kontinentale og oversøiske krigsførelse. Sikkert ikke urealistisk regnede Wallenstein 1625 med, at en 'normalhær' på 20.–25.000 mand kostede et par millioner rigsdaler i 'årlig drift', under krigens eskaleringsfase i 1620'erne og begyndelsen af 1630' sikkert langt mere; dertil kommer endelig krigsførelsens sociale konsekvenser, men også den kendsgerning, at de europæiske magter efter krigen stabiliserede de stående hære på et forbavsende højt omkostningsniveau og udenfor befolkningens rækkevidde. De sociale og finansielle konsekvenser af magtstatens vækst kræver altså stadig undersøgelser over en bred front; dr. Bosbach fremhæver selv indledningsvis dette moment, men hans undersøgelse er dog trods alle begyndervanskeligheder blevet et værdifuldt og på mange måder grundlæggende bidrag.

E. Ladewig Petersen

GÖRAN RYSTAD (ed.): *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century.* Lund Studies in International History 18. Lund, 1983. 330 s.

Et af de store svenske forskningsprojekter er »Sveriges Europæisering i 1600-tallet«, der på initiativ af en gruppe forskere ved Lunds Universitet og under ledelse af professor Göran Rystad i en årrække har arbejdet med at undersøge virkningerne af, at Sverige gennem sin ekspansive udenrigspolitik efter 1600 i en helt anden grad end tidligere kom i snæver kontakt med det europæiske kontinent. Som et led i projektet blev der afholdt en international konference i Örenäs i 1982, og det er de bearbejdede foredrag fra denne konference, der her kort skal omtales.

I modsætning til mange andre internationale faglige møder, har arrangørerne her haft held til at få samtlige foredragsholdere til at behandle væsentlige aspekter af emnet: »Scandinavia and the Process of European Integration in the 17th Century«. På den anden side er dette emne også så bredt, at det er umuligt at omtale samtlige bidrag til bogen. De allerfleste foredrag handlede nu ikke om Skandinavien men om Sverige og dets europæiske forbindelser. En vigtig undtagelse er *Erling Ladewig Petersens* afhandling om »War, Finance and the Growth of Absolutism: Some Aspects of the European Integration of Seventeenth Century Denmark«, hvori han meget klart og perspektivrigt fremfører sine synspunkter på krigsfinansieringen som drivkraft i omlægningen fra »domænestat« til »skattestat« i 1660 og sammenligner med udviklingen i Sverige, hvor man allerede i 1620-erne havde forladt domænestaten, men hvor til gengæld Karl XI i 1680 i forbindelse med enevældens indførelse i Sverige vendte tilbage til den gamle form for statsfinansiering.

Klaus-Richard Böhme behandler det samme emne i sin oversigt over det svenske finansbureaukrati og krigsførelsen fra 1611 til 1721, men han kommenterer udelukkende omlægningen i 1680 med den forklaring, at man derved undgik de vanskelige situationer, hvor forsvarsberedskab krævede en kostbar oprustning baseret på kredit eller subsidier, hvilket næsten automatisk førte til krig, hvad enten man ønskede det eller ej, idet man ved »reduktionen« af krongodset og indførelsen af »inddelningsverket« havde fået løst problemet med finansieringen af en stående hær.

Af andre artikler, der behandler både Danmark og Sverige, skal nævnes *Lars Niléhn*s undersøgelse af nordiske studerende ved europæiske universiteter i perioden. Det viser sig meget klart, at indtil 1600 dominerer de danske studenter, men derefter kommer svenskerne godt med og bliver næsten lige så talrige som danskerne ved midten af århundredet. De deraf følgende konsekvenser for de svenske universiteter, administration og forvaltning behandles desuden af *Kjell A. Modér* i en undersøgelse af juristernes rolle og af *Nils Runeby*, der sammenligner Peder Galts meget lidt smigrende billede af Sverige fra 1624 med en russisk gesandt Heinrich Ficks helt diamentralt modsatte skildring fra 1718, der fremhæver den svenske stats mønstergyldige organisation indenfor militærvæsen, handel, statsfinanser, lovgivning og retsvæsen o.s.v.

Af de mange andre interessante afhandlinger i bogen skal her blot peges på *Eva Österbergs* undersøgelse af kriminaliteten i to herreder i Uppland sammenholdt med Lars-Olof Larsons tilsvarende undersøgelse fra Konga herred i Småland og nogle forskellige europæiske arbejder, hvor den voldelige kriminalitet synes at have været meget større i det smålandske grænseområde end i såvel Småland som andre steder i Europa. Det må om denne afhandling såvelsom om *James Cavallies* analyse af de højere svenske officerers sociale og nationale oprindelse siges, at det vil være frugtbart med en sammenlignende vurdering af disse forfatteres resultater med tilsvarende danske undersøgelser.

Alle afhandlingerne er dokumenteret med noter og henvisninger til kilder og litteratur med undtagelse af *Klaus-Richard Böhmes* og *Göran Rystads*, der kun har en litteraturliste og *E. Ladewig Petersens*, der nok har noter, men de tilhørende bibliografiske data mangler, hvad der jo unægteligt gør det noget vanskeligt for læseren at bruge henvisningerne.

Karl-Erik Frandsen

BIRGITTA ERICSSON, ANNE-MARIE FÄLLSTRÖM, SIGURD JENSEN, HELLE LINDE, ILKKA MÄNTYLÄ OG STEINAR SUPPHELLEN: Stadsadministrationen i Norden på 1700-talet. Oslo – Bergen – Tromsø, Universitetsforlaget, 1982. 392 s.

Den foreliggende bog er den første i rækken af publikationer fra det nordiske forskningsprojekt »Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet« og omfatter en række delrapporter om byadministrationen i de enkelte nordiske lande omkring midten af 1700-tallet afrundet af et afsnit med komparativt sigte.

Der er udtrykkeligt tale om et oversigtsarbejde med karakter af håndbog – forordet side 8 – og svarende hertil en klar disposition med kapitler om henholdsvis de »almindelige« mindre byer og de to store hovedstæder, København og Stockholm. Allerede med Helle Lindes afsnit om købstadsadministrationen i Danmark sammenlignet med Sigurd Jensens efterfølgende om Københavns bystyre ved 1750 bliver det klart, at hovedstæderne forskningsmæssigt har været favoriseret i bedste samklang også med 1700-tallets bevidste bestræbelser på netop at få residensbyerne til at florere. For mens Sigurd Jensen meget veloplagt kunne skrive overskueligt på grundlag af en omfattende litteratur, har Helle Linde i en helt anden grad måttet støtte sig på primærmateriale og af arbejdsmæssige grunde indskrænke feltet til i alt væsentligt en undersøgelse af bystyrets organisation og funktion i ni udvalgte af ialt 65 danske købstæder. Noget lettere overskuelig har situationen været for Steinar Supphellen i arbejdet med de 19 norske byer, idet han har kunnet begrænse de egentlige arkivundersøgelser til at gælde Trondheim, mens man for Sveriges vedkommende igen er i den situation, at Birgitta Ericssons kapitel om Stockholm fremtræder nok så klart og overskueligt sammenlignet med Anne-Marie Fällströms og Ilkka Mäntyläs lange sammenredigerede afsnit, som i første række drejer sig om 11 svenske og 6 finske byer valgt ud blandt godt 100 mulige. For fuldstændighedens skyld skal bemærkes, at minebyen Kongsberg i det norske afsnit såvel som de svenske bjergværksbyer Falun og Sala har fået speciel omtale – sidstnævnte i et særligt kapitel af Birgitta Ericsson. Der var for disse lokaliteters vedkommende efter tysk forbillede tale om en tæt sammenknytning af administrationen af brug og by.

Nødvendigheden af at vælge byer ud har været uomgængelig, men repræsentativiteten af de udvalgte er ikke blevet gjort til genstand for megen diskussion. Umiddelbart godtager man naturligvis blandingen af små og store – forskelle i det administrative apparats størrelse er let aflæselige og giver anledning til anskuelige sammenligninger allerede i de enkelte rapporter.

Undersøgelsernes sigte er i første række gået på dels den formelle, lovgivningsmæssige baggrund, dels strukturen i den lokale styrelse, rekrutteringen af dens medlemmer og endelig mere specielt forhold omkring opnåelse af borgerskab. Det kan ikke nægtes, at de mange variationer indenfor de enkelte lande trods koncentrationen om de udvalgte eksempler har resulteret i meget detailmættede gennemgange, som nok skal have været noget morsommere at udarbejde, end det umiddelbart fornemmes af den mindre engagerede læser. De enkelte afsnit er ordnet tematisk nogenlunde efter samme mønster, men overskueligheden er ikke overalt lige fremtrædende, og den fuldstændige mangel på et register styrker nu ikke ligefrem brugbarheden som håndbog.

Et hovedsigte har været sammenligningen mellem den oldenborgske enevælde og frihedstidens Sverige-Finland. På mange måder betyder oplægget derfor nok

en stærkere betoning af forskellene end de mange tidsbestemte ligheder. Interessant er imidlertid Birgitta Ericssons konklusioner, som efter en lang række sammenfatninger dukker op på de allersidste sider. Lidt paradoksalt hedder det nemlig her, at enevælden havde et mindre højt udviklet præcisionsniveau med hensyn til procedurer og beslutningsniveauer end, hvad man finder i frihedstidens bystyre. Kort sagt, at bureaukratiet var mere veludviklet i Sverige-Finland, på trods – eller måske netop i kraft af? – de valgrettigheder, som gjaldt såvel lokalt som ved repræsentation til stænderrigsdagen. Generelt gjaldt, at påbud og praksis naturligvis ikke fulgtes ad, og meget kunne ordnes lokalt uden at højere myndigheder interesserede sig for det. Morsomt er det på svensk at se formuleret den mulighed, man også under det oldenborgske »statssystem« havde for roligt og samdrægtigt at ordne lokale anliggender – selvstyre på et traditionelt grundlag.

Det store arbejde slutter altså med tankevækkende betragtninger, og bogen danner dermed et godt udgangspunkt for projektets følgende publikationer om social forsorg, industrier, næringslivets regulering etc. Blot kan man, når det gælder disse tilgrænsende emner, ikke komme uden om den bekymring, som en dansk læser kan komme til at nære ud fra detailindvendinger, når det gælder det hjemlige stof i den foreliggende bogs første del. Det får være, at to af de 65 købstæder er slettet af geografien på kortet side 14 – det er gået ud over Vejle og Kerteminde. Men man må protestere, når det såvel side 18 som side 27 hævdes, at toldsteder sjældent var placeret i købstæderne, hvorfor det da også undlades i større udstrækning af inddrage toldforpagteres og toldkontrollørers eventuelle relationer til bystyret. Desværre foregik der faktisk fortoldning i mere end halvdelen af de 65 købstæder, så helt ualmindeligt var det ikke. Skævheden hænger sammen med forholdene i de udvalgte ni danske provinsbyer, som i denne henseende altså ikke er så repræsentative endda. Hertil kommer på side 18 en lidt vel tidlig indlemmelse i Kongeriget af Ærøskøbing, ikke i rollen som købstad, men som småby uden rettigheder på linie med Fladstrand og Løgstør – sidstnævnte handelssteds opkomst siges endda at hænge sammen med gode besejlingsforhold! Og på side 32 udnævnes Kommercekollegiet helt uberettiget til administrator af de indirekte afgifter, som dog ikke desto mindre i perioden frem til 1760 ubestridt hørte under Rentekammeret, hvorefter de udskiltes og kom under det nyoprettede Generaltoldkammer – sidstnævnte ganske uomtalt på side 64, hvor Rentekammeret til gengæld forbindes med samtlige statens indtægter. Af mere generel betydning, men – indrømmet – stort set ikke omtalt i litteraturen, var hovedstadens meget svingende rolle som leverandør af importvarer til de små danske købstæder. København var ikke i første halvdel af århundredet af en betydning, som det hævdes side 15, men der skete netop i årtierne omkring midten af 1700-tallet en væsentlig styrkelse af den danske hovedstads konkurrenceevne i forhold til alternativet, Lübeck.

En del af disse skævheder kan lægges tilside som fejl, der ikke blev fanget i flugten, mens andre helt tydeligt afspejler snæverheden i en særdeles »lokaladministrationshistorisk« indfaldsvinkel fokuseret på forhold omkring magistrat og byfoged, men til gengæld en usikkerhed i mangt og meget i nabolaget vedrørende økonomi, handel, told- og afgiftsadministration – emner ganske væsentlige i forholdet mellem lokalsamfund og centralmagt. Hvad dog først og fremmest undrer er, at der i et projekt af denne art, som erfaringsmæssigt ruller afsted med mængder af møder og deltagelse af en talstærk gruppe styrende lærde, alligevel

ikke er blevet tid eller lejlighed til en diskret, frugtbar og nødvendig interkollegial kontrol af disse udenværker. Det er jo da noget, man ellers rundt omkring klarer ganske uformelt.

Anders Monrad Møller

Oppdaginga av fattigdommen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-tallet. Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø, Universitetsforlaget, 1983. 456 s.

På baggrund af det nordiske historikermøde i Uppsala i 1974, som bl.a. havde *Central- og lokalforvaltning eller regionalt sjælvstyre under 1700-talet* som tema, besluttede en række nordiske historikere at fortsætte udforskningen af beslutningsprocesserne i de fem nordiske lande i det anførte tidsrum. Formålet var gennem en række undersøgelser af afgrænsede emner at gennemføre en sammenligning mellem de nordiske lande for bl.a. at finde frem til henholdsvis ligheder og forskelle mellem de to statstyper, der fandtes i Norden i 1700-tallet: på den ene side det absolutistiske statssystem i Danmark-Norge-Island og på den anden side det repræsentative system, som fandtes i Sverige-Finland. Som det fremgår af forskningsprojektets overordnede titel *Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsproces på 1700-talet* skulle den komparative analyse koncentrere sig om, hvorledes den centrale statsmagt og de lokale samfund vekselvirkede, og hvordan magtforholdet var imellem de to 'poler'.

Oppdaginga av fattigdommen, som er den anden publikation i serien, den første omhandlede *Stadsadministrationen i Norden på 1700-talet* (se ovenfor), indledes med en kort bibliografisk oversigt over den vesteuropæiske litteratur om fattigdom og fattigforsorg, en nyttig vejledning til sammenlignende studier, der rækker ud over Norden. Derpå følger enkeltafhandlinger om fattigvæsenet i de fem nordiske lande.

Harald Jørgensen skildrer sobert det offentlige fattigvæsen i Danmark med udgangspunkt i Frederik IVs forordninger af 24.9.1708, der er de første egentlige danske fattiglove. Lovene er bygget på de frivillige bidrags princip, og Harald Jørgensen når frem til, at det hverken økonomisk eller politisk lykkes for enevælden frem til slutningen af 1700-tallet effektivt at sætte fattiglovgivningen igennem og ser en væsentlig årsag hertil i befolkningens og de lokale instansers aktive og passive modstand.

I sin skildring af forholdene i Norge lægger Ståle Dyvik i sit afsnit endnu mere vægt på den indflydelse, lokalsamfundet havde på såvel udførelsen som administrationen af fattigforsorgen. I den svenske undersøgelse bliver det påpeget, at initiativet til reformer vedrørende fattigvæsenet først og fremmest efter 1750 tages fra centralt hold, men det understreges samtidig, at de lokale instanser dels var med til at påvirke Riksdagens beslutninger og dels selv traf beslutninger om fattigforsorgens indretning. Den svenske undersøgelse er foretaget af Ulla Johanson med særbidrag af Sven Malmberg og Karl-Gustaf Andersson.

Det finske bidrag indskrænker sig til en analyse af to len inden for det sydøstfinske Borgå stift. Bidragyderen, Panu Pulma, lægger vægt på, at behandlingen af de fattige varierer ud fra de forskellige social-økonomiske strukturer, der findes i henholdsvis den østlige og den vestlige del af stiftet, alt efter om der var

behov for eller overskud af arbejdskraft. Pulmas konklusioner omkring selve beslutningsprocesserne ligner det svenske bidrags. Skudt ind imellem afhandlingerne står det islandske bidrag, der viser, at forholdene i Island var så forskellige fra det øvrige Norden, at de reelt ikke er anvendelige i en komparativ analyse, der i hvert fald som udgangspunkt må have visse fællestræk i samfundsforholdene at gå ud fra.

Hermed når man imidlertid også frem til det, der forekommer mest problematisk ved hele projektet, nemlig selve den komparative analyse. Det er Ståle Dyvik, som i et afsluttende afsnit foretager denne analyse på baggrund af enkeltbidragene, som kun sporadisk giver sig til at sammenligne. Dyviks indfaldsvinkel er, at man jo har at gøre med to i princippet grundlæggende forskellige statssystemer, den dansk-norsk-islandske enevælde, der angiveligt er stærkt centraliseret, over for Frihedstidens svensk-finske repræsentative system, der angiveligt skulle indeholde muligheder for styring fra 'periferien'. Dyvik når på grundlag af enkeltafhandlingernes resultater imidlertid frem til det tilsyneladende paradoks, at sagsbehandlingen i den enevældige stat i virkeligheden var ret så decentraliseret, mens den i Sverige-Finland var centraliseret. Dog tilføjer Dyvik, at det er et fællestræk ved begge statssystemer, at lokalsamfundene i praksis havde en reel magt over sine egne livsvilkår (jf. s. 439f).

Spørgsmålet er, om modstillingen enevælde kontra repræsentativt system for så at 'måle' beslutningsprocessen i forhold til denne modstilling i virkeligheden er meningsfuld, fordi den i selve sit udgangspunkt efter min mening overbetoner det formelt centralistiske aspekt ved den enevældige styreform på den ene side, og på den anden side samtidig overbetoner det formelt repræsentative ved det svensk-finske system. Og det næste spørgsmål er så, om denne modstilling uundgåeligt er en følge af selve den metodiske tilgang til emnet, hvor det er beslutningsprocesserne, der sammenholdes uden teoretiske overvejelser over, hvorvidt beslutningsprocesser og -systemer egentlig vil være så forskellige, når man har at gøre med – som påvist i enkeltafhandlingerne – i det store og hele ensartede samfundsmæssige grundforhold og herunder ensartede problemer omkring det valgte emne: fattigdommen. Det er i hvert fald værd at stille spørgsmålet, om disse forhold i virkeligheden ikke er langt mere afgørende end forskelle i den centrale statslige struktur, og om det derfor ikke er meget logisk, at procedurerne er nogenlunde ens, således at enevælden nødvendigvis kommer til at virke mindre enevældig og det svensk-finske system mere centraliseret, end det formelt var?

Benito Scoozza

BIRGITTA OLAI: Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken. *Studia Historica Upsaliensia* 130. Sth., Almqvist & Wiksell, 1983. X + 289 s. 130 Skr.

Udskiftningen med ophævelse af det middelalderlige dyrkningsfællesskab var i Sverige i modsætning til Danmark en langvarig proces, der strakte sig over mere end 100 år. Den første forordning, der muliggjorde en begyndende opløsning af fællesskabet, var loven om »storskiftet« fra 1757, hvorefter bønderne i en landsby efter ansøgning fra mindst én lodsejer kunne få tilladelse til at få deres jord samlet

på et mindre antal parceller i *hver vang*, altså med bibeholdelse af det eksisterende dyrkningssystem. I 1803 kom derpå en lov om »enskifte«, der tillod egentlig individuel udskiftning af agerjorden og i 1827 forordningen om »laga skifte«, der dannede rammen om også udskiftning af udmarkerne: overdrev og skov.

Disse landbrugsreformer er nok blevet behandlet i forskningen, men hovedsagelig i generelle landsdækkende eller regionale studier. Dette gælder ikke mindst »storskiftet«, der i historieskrivningen er blevet meget forskelligt vurderet med hensyn til såvel baggrund som konsekvenser. Årsagen hertil er givetvis, at næsten ingen har studeret de primære kilder i sammenhæng, og med Birgitta Olais doktorafhandling er det faktisk første gang, at »storskiftet« får en monografisk behandling.

Forfatterens metode er for så vidt enkel, idet hun søger at fremdrage alt relevant kildemateriale fra et enkelt sogn: Ekebyborna sogn i Östergötland nord for Vadstena, og på baggrund af dette empiriske materiale at analysere årsager til og resultater af »storskiftet« i hvert fald i Ekebyborna sogn men sammenlignet med den tidligere forsknings resultater.

I en doktorafhandling er det jo godt med en generel teori, som man kan forholde sig til, og Birgitta Olai er meget inspireret af Ester Boserups teori om, at det er befolkningsudviklingen, der betinger ændringer i dyrkningssystemerne. Som en af de få forskere i Norden, der har beskæftiget sig med emnet, erklærer Birgitta Olai sig enig med Ester Boserup, men da hun mærkeligt nok ikke analyserer de demografiske forhold i Ekebyborna sogn nærmere, afskærer hun sig også fra mere nuanceret at begrunde sin holdning.

Et meget vigtigt kapitel i bogen er en omhyggelig undersøgelse af udviklingen i størrelsen af det dyrkede areal fra 1640 til omkring 1850. De metodiske vanskeligheder er store, for de enkelte data er ikke altid umiddelbart sammenlignelige. Birgitta Olai mener at kunne fastslå, at udsædstallene fra de såkaldte geometriske jordebøger fra 1640-erne og fra skattekortene ca. 1700 faktisk er areal-angivelser, hvilket ellers er et stærkt omdiskuteret emne. Ved sammenligning med nyere kort- og opmålingsmateriale når hun frem til, at der har foregået en kontinuerlig opdyrkning i området lige fra midten af 1600-tallet, og at »storskiftet« følgelig ikke har haft nogen speciel effekt på dette punkt.

Mest spændende er det egentlig, at hun under de nævnte forudsætninger kan dokumentere, at opdyrkingen er sket på bekostning af de mange engletter mellem åsene i indmarken indenfor vangegården, og uden at man inddrog arealer fra overdrevet eller de indhegnede enghaver (»odaläng«). Omkring 1770 var bønderne i Ekebyborna nået så vidt i denne opdyrkningsproces, at produktionen ikke kunne øges yderligere, og derfor, mener forfatteren, var den logiske konsekvens at søge gennemført en rationalisering af jordfordelingen, således at den enkelte bonde fik sin jord samlet på f.eks. 4 parceller i hver vang, hvilket med det rådende 2-vangsbrug gav 8 dyrkningsenheder mod tidligere over 100 spredte agre. Vigtigt er det dog at bemærke, at man bevarede 2-vangsbruget med den årlige vekslen mellem vårsæd og fælle og fællesskabet i enge og overdrev, men hvor den enkelte fik meget større mulighed end før for at tilpasse dyrkningen af agerjorden efter ressourcer og ønskede afgrøder. Først fremkomsten af rodfrugter og foderafgrøder i 1800-tallet tillod opdyrkning af arealerne med permanent græs, hvilket igen krævede ny lovgivning.

En af de vigtigste kildegrupper er naturligvis de fortræffelige svenske landsbykort, hvoraf forfatteren da også gengiver hele 11 eksempler fra sognet i nedfoto-

graferet stand. Hun har tilmed været så heldig, at der fra landsbyen Österstad er bevaret såvel et kort fra 1747 (figur 4) med den gamle jordfordeling (»tegskiftet«) som et storskiftkort over samme landsby fra 1774 (bilag 4:11), der viser jordfordelingen efter »storskiftet«. Desværre er den anvendte reproduktionsteknik så dårlig, at det er umuligt at aflæse enkeltheder på kortene, skønt det havde været ganske enkelt at foretage en udtegnning af de to kort, således at læserne kunne få et visuelt indtryk af denne rumlige omfordeling af agerjorden.

Fordele og ulemper ved punktundersøgelsen træder klart frem i afhandlingen. Det er meget værdifuldt at få fremstillet konkrete eksempler på gennemførelsen af »storskiftet«, at få oplyst hvem der tog initiativet, hvem der udførte de tekniske opmålinger, og hvad det betød med hensyn til jorddyrkning, ejendoms- og brugerforhold. Derimod er det mere betænkeligt med sammenligninger af statistiske data, hvoraf nogle unægtelig er baseret på meget få enheder fra Ekebyborna sogn, med resten af Sverige.

Undersøgelsens resultater er vel egentlig negative: Birgitta Olai kan ikke påvise, at »storskiftet« havde nogen effekt med hensyn til befolkningsudviklingen, opdyrkingen, ejendomsforholdene eller størrelsen af de enkelte brug. Hun lægger derimod vægt på at fremhæve, at »storskiftet« var et logisk element i den agrare udvikling og tilslutter sig kulturgeografen Staffan Helmfrid, der i en oversigtsartikel fra 1961 (*The Storskifte, Enskifte and Laga skifte in Sweden. Geografiska Annaler* 1961 s. 114–29) hævdede, at storskiftet mest af alt havde en psykologisk betydning, idet de svenske bønder derved lærte, at forandringer ikke alene var mulige men tilmed ofte nyttige. Det er muligt, at en mentalitetshistorisk analyse kunne frembringe interessante resultater også på dette punkt.

Forfatteren vover sig ikke ind på sammenligninger med udviklingen i lande udenfor Sverige. Det er en skam, at hun slet ikke kender det danske koppelbrug, der jo på mange punkter minder om »storskiftet«, idet man også her bevarede dyrkningsfællesskabet men i en mere rationel form. Danske undersøgelser (Jens Larsen: *Nyopdyrkning i 1700-tallet. Utrykt specialeafhandling. Kbh. 1983*; Karl-Erik Frandsen: »Ved Ellehøj« i *Tradition og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøj, 1984, s. 20f.*) har vist en ganske parallel udvidelse af det dyrkede areal før udskiftningen ligesom i Ekebyborna sogn, så en nordisk sammenligning ville givetvis være frugtbar.

Karl-Erik Frandsen

BENTE DAHL HANSEN: *Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708–1802. Landbohistorisk Selskab, 1984. 254 s. Kr. 80.*

Det relativt finmaskede sociale sikkerhedsnet i Danmark har naturligvis sin rod i fortiden. De første masker så dagens lys i 1708, og de første hundrede års udvikling på området er emnet for Bente Dahl Hansens bog. Dens hovedsigte er at undersøge, hvordan det i praksis lod sig gøre at gennemføre en offentlig fattigforsorg, en forsorg der hidtil havde været overladt til private. Hovedsigtet er godt valgt, idet en intetsigende gennemgang af de normative kilder, lovstoffet, er undgået. Bente Dahl Hansen forsøger at nå videre end til blot at påvise, hvordan forholdene burde være. Dette betyder til gengæld, at undersøgelsen nødvendig-

vis indskrænkes til udvalgte områder af Sjælland. Forfatteren er forsigtigt positiv i sin vurdering af lovgivningens effekt, som i perioder synes at have været rimelig. Den afhang naturligvis også af behovet, men her er forfatteren på usikker grund. En egentlig opgørelse af behovet, som er relativt, har forfatteren forståeligt nok undgået. Ikke desto mindre er en af bogens væsentligste konklusioner, at lovgivningen var god nok, men i forhold til behovet havde den en alt for svag effekt.

Et svagt punkt ved benyttelse af bogen er kurve- og stolpediagrammerne i bilagene. Præcise aflæsninger er kun mulige med læserens bedste vilje. Opsætningen er for dårlig og sjusket, hvis det er meningen, materialet skal bruges. Det ville være en skam at lade være. Bogen må betragtes som væsentlig angående levevilkårene for den fattigste del af landbefolkningen. Et par kapitler giver en bred indføring i kilder og fremstillinger om emnet.

Jens Larsen

LOTTE DOMBERNOWSKY: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...«. Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800. Odense, Landbohistorisk Selskab, 1985. 198 sider. Ill. 88 kr.

I sin doktorafhandling fra 1983 »Lensmanden som amtmand« har Lotte Dombernowsky behandlet de i 1795 indførte forligelseskommissioner som et led i den judicielle/administrative myndighed, der tilkom lensbesidderne i kraft af deres amtmandsrettighed. Hun har her bl.a. redegjort for kommissionernes sammensætning og virkemåde.

I fortsættelse heraf har hun i denne bog på grundlag af en nøjere gennemgang af ca. 2000 enkeltsager søgt at vise, hvad der ud fra en social- og kulturhistorisk synsvinkel kan udledes af forligelseskommissionernes arkivalier til belysning af dagliglivet i landbosamfundet. Navnlig har hun, som bogens undertitel siger, villet belyse retsopfattelse (et noget u håndterligt begreb) og adfærd hos fynsk landalmue omkring 1800. Og ud af det er der kommet mange gode strejflys ind over bondesamfundet i reformtiden. Mere egenartede var fynboerne næppe, end at resultaterne i hovedsagen også dækker de øvrige landsdele. Bogen bekræfter, hvad doktorafhandlingen lod ane, at forf. besidder en veludviklet evne til med sikker intuition og stor forskerflid at leve sig ind i fortidens nære samfund og gøre de agerende og deres problemer konkrete og nærværende.

I en indledning sættes der spørgsmålstegn ved tilstrækkeligheden af Hans H. Fussings i »Herremand og Fæstebonde« (1942) fremsatte påstand om 1600-tallets Danmark som et retssamfund. Med god føje, da ret ikke alene drejer sig om dommenes udfald, men også om de reelle muligheder for de små i samfundet for at gøre brug af retsvæsenet og om de stores udenretlige sanktionsmuligheder over for de små. Bl.a. derfor blev forligelsesinstitutionen, foruden en hårdt tiltrængt aflastning af domstolene, en håndsrækning til de svage grupper. At den også kom til at give plads for meget kværunterteri, var nok en mindre tungtvejende bivirkning.

I en række mindre kapitler behandles dernæst de vigtigste områder af landbosamfundets tilværelse, som kunne give anledning til konflikter og dermed sætte sig spor i forligelsesvæsenets arkiver: fæsteforhold og ægteskab, gældstiftelse, handel og vandel, aftægt og alderdomsforsørgelse, vold, ære og agtelse, m.m.

Konflikterne kunne udspille sig på alle leder: i almuen og andre samfundsgrupper indbyrdes, mellem bønder og godsejere, mellem menigmand og embedsmand osv. Af særlig værdi er forf.s påvisning af den kollektive undergrundsaktivitet, hvormed almuen forstod at værgе for sig mod formodede eller faktiske overgreb ovenfra. Hun følger hermed nyt til det billede af bøndernes opsætsighed mod godsejerne og andre myndigheder, som navnlig Claus Bjørn har bidraget til.

Fremhæves bør også påvisningen af, hvordan udskiftningen og de andre grundlæggende strukturforandringer i landbosamfundet omkring år 1800 medførte rådvildhed og opløsning af bylavene og deres vedtægter og mange gamle forestillinger og adfærdsnormer. De driftstekniske fremskridt og bondefrigørelsen med sin individualisering havde deres omkostninger.

Selvom netop denne brydningstid gør det velmotiveret at samle undersøgelsen om forligelsessvæsenets første periode, og selvom bogens formål vel ikke er at skildre forligelsessvæsenet i sig selv, havde det nok ikke været af vejen, om forf. i ganske kort omrids havde skitseret institutionens historie frem til ophævelsen i 1953, ligesom hun har peget på spirene til den, som fandtes længe før oprettelsen.

Desværre er den udmærkede bog blevet udstyret med en dårlig og fortænkt titel. Bibliografisk er den uanvendelig, under alle omstændigheder rører den kun ved en lille del af det omfattende adfærdsmønster, som forf. har skildret, og endelig stammer citatet ikke fra Fyn, men fra en bog om Mors. Og for pedanter som anmelderen generes læsningen i øvrigt en del af forf.s mangelfulde tegnsætning, svigtende skelnen mellem hans, hendes og sin og af en omfattende og unødigt brug af gåseøjne, m.m.

Jens Holmgaard

OLE FELDBÆK: Slaget på Reden. Kbh., Politikens Forlag, 1985. 288 s. Ill., 14 kort. 298,00 kr. indb.

Ole Feldbæks bog om slaget på Reden er if. forordet beregnet for en større læserkreds end fagfællernes, og den lanceres da også som første bind i en ny serie om »højdepunkter, dramatiske begivenheder og omvæltninger i Danmarks historie«. Der er dog langtfra tale om nogen folkelig fortælling. Det er den grundigt orienterede faghistoriker der taler, og sproget er klart og nøgternt og følelserne holdt i ave.

Kun første kapitel »En grå morgen i marts« er umiddelbart stemningsskabende og fører læseren ind i den spændte situation i døgnene umiddelbart forud for det engelske angreb. Derefter følger et afsnit om »Danmark og den store politik«, hvor der skarpt og klart gøres rede for den danske situation som handelsmagt mellem de krigsførende stormagter. Selv med sin betydelige flåde er Danmark reduceret til en klientstat der dog hårdnakket forsvare sin ret som neutral nation, en ret der udnyttes langt ud over neutraliteten.

Med A. P. Bernstorffs død 1797, og dermed kronprinsens indtræden som den egentlige beslutningstager bliver udenrigspolitikken en sag der føres uden om statsrådet, og det fortsatte pres fra købmænd og redere fører regeringen ind på kollisionskurs, den hidtil fulgte defensive kurs afløses af den provokerende konvojeringspraksis. Christian Bernstorffs professionelle dygtighed må kombine-

res med kronprinsens mere følelsesbetonede holdning: »Jeg har retten på min side«.

Det er forfatterens opfattelse at den danske regering ved tilslutningen til det væbnede neutralitetsforbund er helt klar over at det betyder krig med England, og at krigen ikke kan vindes. Men der var intet alternativ. Med et fjendtligt Sverige var forbundet med Rusland den eneste garanti mod monarkiets opløsning.

Trods de truende udsigter holdt man dog en forbløffende lav profil i København, og byens søforsvar nåede ikke at komme i orden før kampen var en kendsgerning. Defensionen, blokskibenes anbringelse, klargøring og bemanding, arbejdsgangen og ekscersitsen gennemgås i et instruktivt kapitel – så detaljeret er slaget på Reden og dets forberedelse ikke før blevet fremstillet for et større publikum. Forfatterens fortrolighed med de praktiske maritime forhold er velgørende, men listen over anvendte fagudtryk til sidst er nyttig og nødvendig.

Det største kapitel er naturligt nok selve kampen der følges fra skib til skib, mest detaljeret på dansk side. Selv om beretningen langt fra tilsigter glorificering fremstår mandskabernes indsats i forfatterens kølige stil som heroisk. Hans undren over at de holdt ud får flg. udtryk: »Man kaldte det mod, hvad det så var«.

Kampen var, som Olfert Fischer havde forudsagt, afgjort på forhånd. Ingen af de politisk ansvarlige havde modsagt ham. Overmagten var, trods vaklen hos den øverste engelske ledelse, for stor. Men den danske modstand blev hårdere end forudset af Nelson der tyede til politiske midler ved sit brev til kronprinsen om våbenstilstand, en handling han selv forklarede med hensynet til »humanity«. Feldbæk gennemgår diskussionen om Nelsons såkaldte krigslist og konkluderer: »En blanding af menneskelighed og en kynisk trussel«. Det er vist diplomatisk udtrykt.

Den storpolitiske udvikling skulle vise at kampen om den danske neutralitet var blevet meningsløs allerede før den blev udkæmpet, men budskabet om zar Pauls død, og dermed åbningen for nye storpolitiske konstellationer, var ikke nået frem før slaget var forbi. Danmark var nu uhjælpeligt kommet på den forkerte side og tabte ikke blot som forudset krigen mod England, men også det Norge for hvis skyld kampen mentes nødvendig.

Sir Hyde Parker måtte betale for sin nølen med vanære. I Danmark lå ansvaret så højt at det ikke kunne placeres, og Feldbæk lader spørgsmålet ligge. Det urbane historikersprog må her forekomme den menige læser en smule farveløst. Var der tale om en klassisk tragedie, hvor der ikke kan handles mod skæbnens love? Fremstillingen er nyttig, god og velskrevet, men det forekommer ikke overalt overbevisende at de politiske muligheder var udtømt.

Bogen er illustreret med samtidige tegninger og malerier, enkelte i farver, samt kortskitser over skibenes positioner under slaget.

Sv. Cedergreen Bech

CLAUS BJØRN: Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848, Odense, Landbohistorisk Selskab, 1985. 155 s. Ill. 88 kr.

Roar Skovmand nævner i bind 11 af Politikens Danmarks Historie (1964) episoden i april 1848, hvor bønder og husmænd trængte ind på godserne Rosendal og Gisselfeld i Sydøstsjælland under påskud af at være på jagt efter den slesvig-holstenske leder, hertugen af Augustenborg. »Ingen var«, skriver Skovmand, »i tvivl om, at den egentlige årsag var social, ikke national« (s. 272). Skovmand skriver videre, at denne og andre tilsvarende episoder foruroligede de styrende så stærkt, at det udløste reformer, hvoraf den vigtigste var frd. sidst i maj 1848 om visse forbedringer i husmændenes og indersternes vilkår. Skovmand var ikke den første historiker, som kom ind på disse begivenheder. Allerede Neergaard betvivlede, at der udelukkende lå ædle nationale motiver bag aktionerne i Sydøstsjælland, men fandt en vis trøst i, at »de Udskejelser, der fandt Sted, var ... mere barnlige end ondartede, og i Sammenligning med hvad man i de samme Maaneder saa andensteds i Europa, svinder de ind til næsten intet« (Under Junigrundloven, I, 1892, s. 202–04).

Hovedlinien i den her anmeldte bog er 1) at der var uroligheder i landdistrikterne i foråret 1848, 2) at disse uroligheder navnlig fandt støtte blandt husmænd og inderster i visse tæt befolkede dele af Sjælland med stærke sociale spændinger, 3) at disse uroligheder trods en patriotisk etikette i hovedsagen var socialt betingede, og endelig 4) at disse uroligheder vakte så stor frygt blandt de styrende, at man i hast udsendte de to frd. af hhv. 5.5. og 27.5 om visse forbedringer for landbunderklassen. Hverken mht. emne eller mht. den anlagte synsvinkel bringer Claus Bjørn således meget nyt i forhold til de eksisterende standardværker. Dog trækkes en interessant linie bagud til 1700-tallet, hvor forf. tidligere har påvist en tilsvarende sammenhæng mellem »bondepolitiske« aktioner og lovgivningsinitiativer (Bonde, herremand, konge, 1981, s. 152).

Bogens berettigelse er, at den ved at inddrage nyt kildemateriale giver et mere detaljeret billede end hidtil fremlagt af begivenhederne i tiden fra Chr. VIIIs død d. 20. jan. 1848 og frem til slutningen af maj s.å. Claus Bjørn har gennemgået et stort kildemateriale i Rigsarkivet, i Landsarkivet for Sjælland og i private godsarkiver som Bregentved, Vallø og Vemmetofte. I mange tilfælde kan han gøre rede for aktørernes tanker og handlinger dag for dag, ja næsten time for time.

Bogen er et hastværksarbejde. Teksten skæmmes af utallige små og store fejl. Alene i den knap én side lange, tilsyneladende ord- og bogstavret gengivne adresse fra godset Svenstrup's husmænd til den nye konge, Fr. VII (s. 19–20) er der 24 læse- og/eller afskrivningsfejl, herunder én aldeles meningsforstyrrende ('forvente' istf. 'forortne'). Claus Bjørn har en ferm pen. Det forhindrer dog ikke, at store dele af bogen, bl.a. de trættende referater af politimyndighedernes forhørsprotokoller er drøj læsning. I øvrigt er der alt for mange lange – for lange – citater. Bogen er forsynet med en fortegnelse over anvendt trykt og utrykt materiale. Der er endvidere udarbejdet et delvis tilfredsstillende stedsnavneregister. Der savnes et personnavneregister.

Thorkild Kjergaard

ERIK HELMER PEDERSEN: *Drømmen om Amerika*. Kbh., Politikens Forlag, 1985. 320 s. Ill. 298 kr.

ANNE LISBETH OLSEN og PETER STILLING (udg.): *Et Nyt liv: Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve*. Kbh., Strandbergs Forlag, 1985. 188 s. Ill. 180 kr.

Eftersom utvandringens historia är ett ämne som har ett så starkt intresse bland allmänheten, har samtidigt med de vetenskapliga undersökningarna flera mera populärt hållna och sammanfattande översikter publicerats. När det gäller den svenska utvandringen finns Ulf Beijbom's två böcker *Drømmen om Amerika* (1971) och *Amerika, Amerika!* (1977), och för den norska Odd Lovoll's *Det løfterike landet* (1983), anm. i HT bd. 85, 1985, s. 182. Erik Helmer Pedersen's *Drømmen om Amerika* är ett danskt bidrag i denna serie av nordiska böcker om utvandringen, och är, som författaren säger, »en art status« över forskningsläget.

Boken är uppdelad i 19 kapitel där man både kronologiskt och geografiskt följer utvandrarerna och deras barn över Atlanten och framåt i tiden (från »Den tidlige udvandring fra Danmark« till »Det etnokulturelle perspektiv«) där de två inledande kapitlen om »landet de forlod« och »landet de tog i besiddelse« ger en fin bakgrund för den vidare diskussionen av den danska invandringen. De första två tredjedelarna av boken behandlar själva utvandningsförloppet med en diskussion om orsaker och rekryteringsmönster i Danmark, samt en ingående behandling av de danska bosättningsmönstren i Amerika, medan den sista tredjedelen diskuterar de danska invandrarernas kulturella och religiösa liv i USA.

En av bokens främsta förtjänster är att Pedersen konsekvent tillämpar ett komparativt perspektiv. Det betyder att jämförelser ofta görs med övriga invandrargrupper i USA (oftast de övriga nordiska), men också att de danska sydamerikanska och kanadensiska utvandringarna uppmärksammas. Detta lyfter boken bortom det snävare perspektiv som koncentrerar sig på endast en grupps erfarenheter i ett land, och som alltför ofta karakteriserar emigrationsforskning.

I de inledande avsnitten diskuterar Pedersen själva utvandningsförloppet från Danmark med tonvikten lagd på utvandringens geografiska och sociala sammanställning. Därefter behandlar Pedersen den etniska gruppens inre utveckling i USA. Det första elementet för bevarandet av en dansk etnisk identitet var som för de flesta andra grupper framväxten av olika religiösa organisationer. Pedersen diskuterar här grundligt den dansk-amerikanska kyrkohistorien, inklusive den grundtvigianska splittringen vilket lade grunden till uppdelningen av dansk-amerikanerna av idag i »the happy Danes« och »the sad Danes«. Andra organisationsformer och kulturinstitutioner som var av stor vikt för danskhetens bevarande var de dansk-amerikanska skolorna (med de unika dansk-amerikanska folkhögskolorna), den dansk-amerikanska pressen (där Pedersen räknar med c. 200 dansk-språkiga titlar publicerade i USA mellan 1847 och 1945) samt den dansk-amerikanska litteraturen. Angående den dansk-amerikanska litteraturen observerar Pedersen att den är mycket lite uppmärksam i den danska forskningen och att även om man slog i Politikens »Dansk Litteratur Historie«, finner man »ikke ét ord om dansk-amerikansk litteratur« något som tyvärr också gäller den svensk-amerikanska litteraturens ställning i svensk forskning. Pedersen gör här en insats genom att göra en kort exposé över den dansk-amerikanska litteraturen och dess främsta namn tillgängliga på danska.

I ett par slutkapitel behandlar Pedersen assimilerings- och identitetsfrågor, där

han redogör för de senaste decenniernas diskussioner i amerikansk forskning om assimilering- och pluralismbegreppen. Han visar även hur danskarna sökte legitimera sin ställning i USA under 1890-talet då kraven på invandringsrestriktioner hördes allt högre. Där svenskarna hade sin Johan Enander och norrmännen sin Rasmus Andersen, hade danskarna sin egen apologet i P. S. Vigrid Dana College i Blair, Nebraska, som i sin två volyms »Danske i Amerika« framhöll i de framstående danskar som spelat en avgörande roll i amerikansk historia och amerikanskt samhällsliv. Pedersens slutsats, som man är benägen att instämma i, är dock att danskarna i Amerika assimilerades snabbt och »i stort set blevet 100% amerikanere«. Erik Helmer Pedersen har skrivit en tilltalande bok om den danska utvandringen. Den är lättillgänglig, även för en lekman, och de rikliga och väl valda illustrationerna bidrar ytterligare till bokens kvalitet. Man kan dock önska att Pedersen hade ägnat ytterligare uppmärksamhet åt den dansk-amerikanska etniciteten och åt förhållandena bland de danska invandrarna och deras barn och barnbarn i USA, eftersom det är situationen på den sidan av Atlanten som den mest spännande immigrationsforskningen för närvarande behandlar. Men, eftersom boken är en »art status«, betyder det ju att mycket spännande forskning återstår att göra.

Ett utmärkt komplement till *Drömmen om Amerika* är en samling av danska utvandrarbrev, redigerad av Anne Lisbeth Olsen och Niels Peter Stilling, kallad *Et Nyt Liv: Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og brev*. Denna bok faller in i en tradition av publicerade förstahandsredogörelser av immigrantlivet i USA. Den kanske mest kända är *The Polish Peasant in Europe and America* av sociologerna William Thomas och Florian Znaniecki från 1918–1920, som också är en av pionjärstudierna av en etnisk grupp i USA. Bland de nordiska grupperna publicerade den norsk-amerikanske historikern Theodore Blegen en samling norska brev i *Land of Their Choice: The Immigrants Write Home* redan 1955, medan svenska brev finns samlade i H. Arnold Bartons *Letters From The Promised Land* 1975 (i svensk översättning som *Brev från löftets land* 1979).

Boken är tematiskt upplagd och låter läsaren följa emigranten över Atlanten till det nya landet, och hans eller hennes möte med det nya samhället. Sålunda börjar samlingen med »Opbrudet«, fortsätter med »Rejsen til Amerika«, behandlar »Mødet med det ny land«, »Landbruget«, och »Byliv« för att avsluta med »Familjen og dagligdagen«, »Religion og foreningsliv«, »Synet på Amerika« och slutligen »Den næste generation«. Denna uppdelning är mycket tilltalande och gör det möjligt för läsaren att få samma ämne belyst från flera källor samtidigt. Genom att ha ett stort antal utsagor presenterade på detta sätt kommer man också delvis ifrån problemet med att generalisera invandrarnas erfarenheter från enbart ett enstaka brev. Samtidigt med avsnitten från de olika breven, ger författarna också kortare introduktioner till de olika kapiteln, vilka ger en fyllig bakgrund. Ett rikt illustrationsmaterial ledsagar också texten. Styrkan med en brevsamling av detta slag är att den förmår gå bortom statistik och tabeller och ge en inblick i invandrarnas vardagsverklighet. Här kan man följa invandraren i lycka såväl som i motgång. Man får också för varje förnyad genomläsning av amerikabrev, må de vara danska, svenska eller italienska, illustrerat den avgörande roll de spelade i rekryteringen av ytterligare emigranter, samt en känsla av stark respekt och beundran för de män och kvinnor som för hundra år sedan bröt upp och sökte sig ett nytt liv på andra sidan Atlanten.

JENS BOEL: Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848–1875 med Holbæk og Vejle amter som eksempler. Landbohistorisk Selskab 1985. 216 s. 80 kr.

»Kornsalgperioden« o. 1830–1870 beskrives ofte som en af landbrugets gyldne perioder, hvor både produktionen og priserne var opadgående. Denne udvikling kom dog især de jordbesiddende grupper i landbosamfundet, godsejere og gårdmænd, til gode. Lidt mindre påagtet er det måske, at mens antallet af gårdbrug lå nogenlunde konstant, voksede antallet af huse til mere end det dobbelte med størst stigning for de helt små huse under to skæpper hartkorn. Det er om disse »udviklingens stedbørn« at Jens Boels bog handler. Tidsmæssigt er emnet afgrænset fra 1848/1850, der både markerede folkestyrets gennembrud og husmændenes ændrede forhold til deres herskab/arbejdsgivere, indtil o. 1875, hvor den begyndende industrialisering ændrede vilkårene for småbrugerne, med mulighed for vandring fra land til by, udvandring m.v.

Bogen er opdelt i fem kapitler, der hver danner sin indfaldsvinkel til emnet. I gennemgangen af den retspolitiske udvikling fastslås husmændenes frigørelse fra pligtarbejdet ved lejehuse omkring midten af forrige århundrede. Imidlertid skal denne frigørelse ses på baggrund af den stærkt øgede befolkning, og dermed det stigende udbud af arbejdskraft, der gjorde uskrevede love om prisen på arbejdskraft vigtigere end den nyvalgte rigsdags. Emnet uddybes i afsnittet om husmændenes klassemæssige placering, hvor folke- og ejendomsstillingerne danner det statistiske grundlag. Problemet med at afgrænse husmændene i forhold til landarbejderne diskuteres grundigt, uden at det dog lykkes forfatteren at flytte den hidtidige grænse omkring de to skæpper hartkorn. For at belyse de geografiske forskelle har Boel desuden undersøgt besiddelsesforholdene i to udvalgte amter, der netop udviser markante forskelle m.h.t. brugsstørrelser og antal selvejere. Ikke overraskende viser det sig, at de sidstnævnte var langt flere i Jylland, ligesom skellet mellem huse og små gårde var noget mindre her end på Sjælland.

Kapitlet om husmændenes levevilkår forekommer at være bogens mest spændende afsnit. Her diskuterer forfatteren med udgangspunkt i Peter Riismøller og Søren Mørch m.fl. fattigdomsbegrebet, der skønnes at være relativt. Derpå foretager han en kritisk gennemgang af de hidtidige beregninger for reallønsudvikling og forbrug, som gennem årene blev opstillet af bl.a. Falbe-Hansen, indenrigsministeriet samt af Jørgen Pedersen. Det er stærk, men særdeles nyttig læsning for alle, som hidtil har opfattet disse navne som garant for givne sandheder!

Store dele af bogen bygger på tidligere publiceret materiale. Jens Boels fortjeneste er, at han samler materialet op »under én hat« og tilmed giver det en kritisk behandling. Derudover har han forsøgt i de to udvalgte amter at komme bagom det publicerede materiale ved bl.a. at inddrage de af indenrigsministeriet udsendte spørgeskemaer til sognerådene. Det er Boels opfattelse, at disse besvarelser afdækker den klassemæssige skævhed der lå i sognerådernes ensidige sammensætning (gårdmandsstyret). For at underbygge sin opfattelse af skellet mellem gårdmænd og husmænd gennemgår han yderligere en række undersøgelser vedrørende bolig, familiestruktur, sundhedstilstand m.v. Konklusionen på afsnittet er, at »husmændsfamilierne levede under eller lige omkring fattigdomsgrænsen«! Det er muligt at forfatteren har ret i sin påstand, men det gennemgåede materiale virker lovligt tyndt til en så håndfast konklusion. I sin iver for at

dokumentere forskellene, der som regel var på 5–10%, synes Boel næsten at overse at der i materialet forekommer langt mere horrible forskelle, f.eks. i sygeligheden hos drenge og piger.

Bogens fjerde kapitel redegør for den samtidige debat blandt godsejerne, der opdeles i paternalister og liberalister, samt blandt økonomerne i den i 1872 nyoprettede »Nationaløkonomisk Forening«, og der afsluttes med en gennemgang af den politiske aktivitet blandt husmændene selv, fra Bondevenneselskabets oprettelse i 1840'erne til partidannelsen i 1870'erne. Trods lejlighedsvis eksempler på overgreb fra gårdmandsside var det ikke mindst de toneangivende førere magtpåliggende at understrege, at fremskridtet skulle ske i samarbejde med gårdmændene, selv om det med rimelighed kan hævdes, at dette skete på deres betingelser. Når husmændene ikke gjorde oprør, skyldtes det utvivlsomt gruppens heterogene karakter. Mange husmænd oplevede sig som »små gårdmænd« eller håbede i det mindste en gang at blive det!

Torben Hansgaard

JENS CHRISTENSEN: »Landbostatistik. Håndbog i dansk landbohistorisk statistik 1830–1900«. Landbohistorisk Selskab 1985. 284 s. 148 kr.

Enhver, der arbejder med nyere dansk historie, ved hvor vanskeligt det kan være at finde statistiske oplysninger, når man går tilbage i det nittende århundrede. Det er derfor et prisværdigt initiativ at Landbohistorisk Selskab har ladet udarbejde denne håndbog. »Landbostatistik« omfatter dog kun den del af århundredet, hvor der foreligger statistisk materiale fra officiel side, nemlig fra Tabelkommissionens oprettelse (1834) og frem til 1900. Den sidste afgrænsning begrundes med, at der herefter foreligger flere specialstatistikker vedrørende landbrugsforhold.

Bogens indhold består foruden et indledende kapitel, der omtaler formål og opbygning, af en række afsnit, som strækker sig fra naturforhold over produktions- og afsætningsmuligheder til de sociale forhold i landbosamfundet, dette taget i bredeste forstand. I de enkelte afsnit præsenteres først de vigtigste tal fra den officielle statistik; derpå gennemgås mulighederne for at finde supplerende statistiske oplysninger, f.eks. fra betænkninger eller fagbøger. I en række tilfælde har forfatteren, Jens Christensen, givet værdifulde kildekritiske oplysninger om materialets karakter. Endelig afsluttes der med en omtale af hvilke arkivalier, der ligger bag de publicerede tal, samt hvor og i hvilket omfang dette materiale stadig findes.

»Landbostatistik« må betegnes som en uundværlig håndbog for alle, der arbejder med periodens historie. Nok kan de enkelte tabeller synes tætte og ind imellem lidt uoverskuelige, men oplysningerne om landboforholdene er langt mere omfattende end dem, man f.eks. finder i Gyldendals »Danmarks historie«, bd. 9 (1985), der til gengæld har den fordel, at tallene er ført helt frem til nutiden. Bogen afspejler imidlertid også problemerne med at fremskaffe statistisk materiale. Først når det offentlige – som oftest i forbindelse med et lovgivningsinitiativ – skulle have indseende med eller indflydelse på et område, opstod behovet for statistisk materiale; og de fremkomne tal, som bogen gengiver, er derfor overvejende på landsplan. Historikeren med interesse for de regionale variationer

og lokalhistorikeren må derfor fortsat dykke ned i det oprindelige materiale, men via »Landbostatistik« kan dette nu gøres hurtigere og sikrere.

Bogen rummer en omfattende litteraturliste over periodens litteratur, herunder en række publicerede undersøgelser i samtidige tidsskrifter, som man ikke uden videre løber ind i eller måske ville overse, samt en række studentspecialer. Et par stykker af disse er dog siden udkommet i artikel- eller bogform uden at det er anført i litteraturlisten. Det gælder bl.a. Eva Aukens og Søren Ehlers arbejder, begge fra 1983.

I forordet til »Landbostatistik« hedder det, at bogen er et første skridt på vejen til en statistisk kortlægning af landbosamfundets økonomiske og sociale forhold i de forrige århundreder. Man må håbe at erfaringerne med det foreliggende arbejde ikke har virket mere afskrækkende end at forfatteren, eventuelt i samarbejde med andre, tør gå i gang med den ulige vanskeligere opgave: at tilvejebringe et pålideligt statistisk grundlag for det syttende og attende århundredes bondeøkonomi i Danmark!

Torben Hansgaard

ANNA JORUM AVDEM OG KARI MELBY: *Oppe først og sist i seng. Husarbeid i Norge fra 1850 til i dag.* Oslo, Universitetsforlaget, 1985. 190 s. Ill. 195 n.kr.

»Oppe først og sist i seng« handler om det husarbejde, som frem for alt de gifte husmødre har udført på landet og i byerne i mere end hundrede år, men også om tjenestepiger og i mindre grad om det arbejde, som mænd lavede og vel i stigende grad laver i hjemmet!

De to kvindelige historikere, Anna Jorum Avdem og Kari Melby, starter med landbruget ca. 1850 og går derefter over til byerne på samme tidspunkt. De fortsætter med byerne omkring århundredskiftet, med husarbejde på landet i mellemkrigstiden, med byerne i samme periode – for at slutte med et fælles afsnit om efterkrigstidens land og by. Der er tale om en kompetent og fængslende bog, skrevet på baggrund af brede fremstillinger, erindrings- og interviewmateriale og monografier, ikke mindst universitetsspecialer, hvor der åbenbart er meget mere at hente i Norge end i Danmark. Bogen er spækket med eksempler på, hvordan enkeltindivider (ofte navngivne) levede, og den er skrevet med stor indføling. Forfatterne har virkelig formået at leve sig ind i husmødrenes hverdag, hvadenten det er præstekonen Hanne Wisnes' eller Olea Fiskekones. De skildrer hvordan en kvindedag *kunne se ud*, og de placerer kvinders liv i en generel historisk sammenhæng. Bogen er rigt illustreret. Fotografier, tegninger, og skitser udgør ca. 1/3, hvilket også gør den letfordøjelig og indbydende. Den er skrevet med henblik på det brede publikum, men er samtidig noget af en guldgrube for alle, der beskæftiger sig med kultur – og hverdagshistorie. Et meget flot eksempel på *synliggørelse* af et helt centralt område i kvindehistorien og den fælles historie.

Forfatterne påviser en langsomtgående udvikling fra husarbejde med baggrund i selvforsyning på landet, over delvis selvforsyning med elementer af køb af varer, først i byerne og senere på landet, til husmoderen som forbruger både på landet og i byerne; hovedsynspunktet er, at husarbejdet bevæger sig fra store forskelle på land og i by til mere ensartede forhold generelt. Jeg vil dog mene at forfatterne fokuserer for meget på lighederne i kvindearbejdet i betragtning af de

fundamentale forskelle der eksisterede mellem borgerkvinden og arbejdersken f.eks. i mellemløbetiden. Der går nødvendigvis nuancer tabt, når man vil behandle alle kvindegrupperes forhold igennem et så langt spænd af tid. Indvendingen gælder også titlen, »Oppe først og sist i seng«. Den ville have været dækkende, hvis bogen handlede om tjenestepiger eller husmødre uden tjenestepiger. Kvinder, der havde råd til hushjælp, stod i hvert fald ikke først op. Fru statsråd Collett stod først op kl. 11 om formiddagen!

Hanne Caspersen

PER BOJE OG HENNING NIELSEN: Moderne tider, Odense 1868–1914. Odense bys historie, bd. 7., Odense. Odense Universitetsforlag 1985, 478 s. Ill. 240 kr. incl. moms.

»Etatsrådernes by« – sådan kaldtes Odense i slutningen af forrige århundrede. Og noget var der om snakken. Det var i Odense, at Danmarks sidste etatsråd, kreditforeningsdirektør Emil Kiørboe, i 1913 blev udnævnt – ifølge ham selv, fordi »siden den tid har jo socialister og radikale regeret landet«. For det andet var Odense i 1800-årenes anden halvdel i ualmindelig grad domineret og styret af et lille, aristokratisk storborgerskab, som i fornem tilbagetrækkethed i et selvsupplerende socialt fællesskab opretholdt Odense som en bastion for eliteborgerkulturen fra »sjettede Frederiks dage« i en tid, hvor så meget nyt og foruroligende, fra grundtvigianere til socialister, var på vej.

Omkring det gamle Albani Torv lå etatsrådernes domæner: Industri- og håndværkerforeningen fra 1871, det pragtfulde industripalæ fra 1891, som bla. også husede Musikforeningen af 1866, den ærværdige Odense Klub, Læseforeningen med separatsaloner for mænd og kvinder, Den konservative Klub (motto: »Gud, Konge og Fædreland«), frimurerloger som »Maria til de tre Hjerter« fra 1791 eller »Louise« fra 1876, det pragtfulde venetianske rådhus – en værdig scene for borgerskabets magtudøvelse, »Tylvtæn«, osv. osv. Fra dette sociale bycentrum fyldt med forgyldte kabinetter og private promenadehaver ved åen gik borgerskabets domæne ud i naturen via Det kongelige privilegerede Skyttelav af 1704 – samt Skovforeningen af 1840, som drev lystskoven Fruens Bøge, hvortil »kvindelige personer i underordnet tjenstlig stilling« samt opvartere, kuske, sypiger, fabrikspiger og glasværksarbejdere indtil 1905 var forment adgang. Det var hertil sejladserne gik under afsyngelse af »Sejle op ad åen«... den sang er jo siden sunket til mere folkelige kredse...

Det kan være gavnligt, når så megen udforskning af 1800-årenes slutning drejer sig om bønder, arbejdere og folkelige bevægelser, at huske, at borgerskab og godsejerstand faktisk holdt magten, i rigsdagen til 1901, i Odense endda længere. – Når jeg har begyndt denne anmeldelse med at prøve at samle et lille billede af »etatsrådernes« sfære, er det ikke blot fordi den gamle højborgerlige provinskultur er så sjældent beskrevet, men også fordi bind 7 af Odense bys historie i meget høj grad lader læserne i stikken, når hun/han søger at samle et billede af den byens liv og sjæl, som gemmer sig bag arkivalier og statistikker.

Odense bys historie bd. 7, lægger helt fundamentalt op til spørgsmålet: hvad er byhistorie – og meningen med byhistoriske monografier? Spørgsmålet bliver stillet i relief af en netop udkommet byhistorie, »Køge Bys Historie« (1985, red.

Helge Nielsen), som er skrevet og redigeret efter helt andre principper end Odense bys historie. Den består af artikler, skrevet af folk fra meget forskellige fag, meget forskellige i stil og omfang, på kryds og tværs i kronologien og kulturen, men næsten alle et resultat af et stykke primær forskning i et emne, udvalgt som specielt karakteristisk for Køges historie.

Heroverfor står bd. 7 af Odense bys historie som en byhistorie i den traditionelle historikertradition, sektoropdelte, arkivaliestyret med meget få personlige holdninger og valg. Odense bys historie er den grundige og redelige fremlæggelse af et stort byhistorisk materiale, hvor alt tilsyneladende er med, fremlagt i 28 kapitler med de gode, gamle titler: befolkning, erhverv, handel, skole, kirke, fornøjelser, rig og fattig osv. osv. – illustreret af et stort statistisk materiale. Og alligevel sidder man tilbage efter læsningen med en kun uklar opfattelse af, hvad Odense var til *forskel* fra andre byer. For at bruge den svenske byhistoriker Gregor Paulssons ord: »Hvad var Odense by som et historisk individ – hvad var Odense bys stil?« (»Svensk Stad«, 1:1950, p. IV). Jeg har allerede nævnt, at den særegne atmosfære i »etatsråderne by« skal fanges glimtvis i værkets spredte kapitler. Jeg kender ikke nok til Odense til iøvrigt at komme ind på, hvilke befolkningsgrupper, emner, kvarterer man ellers kunne have valgt til at karakterisere Odense i den omtalte periode (selv om jeg f.eks. savner en omtale af den for Odense specielle meget engelske inspiration i byplanlægning og villabyggeri, som især var påvirket af arkitekten Anton Rosens engagement i byen: Gerthasminde, Ålykkegård, Langelinie m.v.). Men et fint eksempel på, hvad byhistorie kan være, er det værk, som den ene af forfatterne var med til at udgive i 1983, nemlig Hans Chr. Johansens m.fl.: »Fabrik og bolig, det industrielle miljø i Odense 1840–1940«. Dette værk er så godt, netop fordi det tager et udvalgt emne op og følger en linie – og de kapitler, som er skrevet på grundlag af dette værk, hører da også til bindets bedste. Nævnes kan også Odense kommunes fremragende bygningsregistrarer, hvor kvartererne som helhed med liv og stil i høj grad kommer til syne.

Det vil således fremgå af ovenstående, at jeg i Odense bys historie bd. 7, savner nogle af de egenskaber, som jeg anser for meget væsentlige i byhistorien, nemlig: *helhedssyn* (dvs. at for eksempel se befolkningsgruppers dagligliv, boliger, fællesskaber og magtplacering som en helhed), *tværfaglighed* (dvs. at drage nytte af så mange fagtraditioners synsvinkler som muligt), *valg* af emner og udførelse af disse som primær *forskning*, *byens liv og stil* (dvs. at man blandt andet fornemmer byens fysiske miljø, dens særpræg og selvforståelse i en sammenhæng). Et enkelt sted kommer forfatterne selv – ud fra kendskab til andre byers forhold – ind på et særtræk ved Odense, nemlig et i forhold til f.eks. de østjyske byer større antal små 1- og 2-etages ejendomme. En forklaring foreslås i Odenses større udbud af billig og lettilgængelig byggejord i alle retninger uden for bykernen. Måske er der også en sammenhæng med resten af Fyn, hvis øvrige byer også har et usædvanligt stort antal små 1-2-familiehuse?

Ikke mindst inden for områderne befolkning og levestandard lægges der et ret så imponerende materiale frem, som – når flere oplysninger fra andre byer efterhånden bliver lagt frem – kan medvirke til et nyt billede af de sociale og økonomiske forhold i de danske provinsbyer under industrialiseringen. Internt i Odense kan forfatterne i hvert fald drage den konklusion, at arbejderklassens levevilkår gennem perioden bliver generelt forbedrede, ikke mindst fordi udgifterne til de basale fødevarer efterhånden tog en mindre del af lønnen – men at

»etatsråderne« til trods for den langsomme politiske underminering af deres enerådende stilling i byen dog skummede fløden af byens industrialisering. Thi hvor de 70 største skatteydere i 1870 gennemsnitlig tjente 16 gange en almindelig arbejderløn, var forholdet i 1911 steget til 24:1!

Til slut bør værkets billedside roses. Her bliver odenseanerne synlige, i hverdag og i fest.

Peter Dragsbo

NYESTE TID

LARS MØLLER OG ANETTE WIBORG (red.): *Dengang under besættelsen – ubekvemme historier om en splittet nation*. Københavns Bogforlag, 1985. 203 s. 148 kr.

Jubelåret for Danmarks befrielse har afsat et litterært blomsterflor i hvidt og rødt, som man skal helt tilbage til sommeren 1945 for at finde magen til. Der har kun været få tørne iblandt, men til de stikkende gevækster hører artikelsamlingen, »Dengang under besættelsen«, der kan karakteriseres som venstrefløjens svar på den nationale konsensushistorie.

For den der har fulgt med i litteraturen om besættelsen er der intet nyt at hente i de omkring 15 populært skrevne artikler. Flere har været publiceret før i samme eller lidt ændret form (*Tage Voss'* bitre opgør med krigsårenes opportunisme, *Tjørnehøjs* skildring af kongemagtens og højfinansens sammensværgelse imod parlamentarismen i 1940, interviewet med en af »de røde enker«, *Vera Vang*, og *Brylids* historiografiske betragtninger). Bidragene er af meget vekslende kvalitet og karakter. Vi finder beretninger fra aktører, der spænder fra det rent agitatoriske som *Gustav Christiansens* tysklandsarbejder til *Mads Nissen Styrks* lavmælte og derfor stærkt virkende tilbageblik på »de unges forbund« under besættelsen – og desillusioneringen bagefter. Der er alt for korte og derfor værdiløse bidrag fra *Ebbe Sønderiis* om retsopgøret, og *Michael Bruun Andersen* om presseforholdene. *Leif Larsen* fortsætter sit korstog imod historikerne ligeså enøjet og forvansket som *Carl Madsen*, men med mindre charme. Man konstaterer at myterne også trives smukt på venstre-fløjen i form af sammensværgelsesforklaringer – om det nu er politikerne, fagforeningspamperne eller historikerne der er skurkene. Læseværdig er *Jon Vedels* popularisering af afhandlingen om de legale og illegale kræfter 1943–45 her i tidsskriftet (1983) og *Hans Jørn Nielsens* forsøg på en status over samarbejdspolitikens debet- og creditsider. Han har bevæget sig et langt stykke fra sin enstrengede opfattelse i bogen, »Besættelse og befrielse« fra 1977. Men man savner her som andre steder en diskussion af modstandssynspunktets forskellige motiver, og konsekvenserne af »norske tilstande« – ikke mindst for arbejderklassen, således at holdningskollisionen mellem samarbejde og modstand bliver forståelig. Det var jo ikke tilfældigt at det var de svagestillede organisationer, nemlig arbejdsmændenes, der i Danmark som i andre besatte lande strakte sig videst i tilpasningen. Bogen slutter med 25 sider revue over presse- og politikerudtalelser om kollaborationen – og en efterskrift af *Kate Fleuron*, der trækker linjerne op fra frihedskampen til fredsbevægelserne og kampen imod NATO.

Hans Kirchhoff

PETER BIRKELUND OG HENRIK DETHLEFSEN: Faldskærmsfolk. SOE's arbejde i Danmark 1941–45. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner. Kbh. 1986. 160 s. Ill. 45 kr.

Støttekredsen bag Frihedsmuseet udsender et skrift der i de sidste par år har bidraget med selvstændige undersøgelser af besættelsestidens forhold. Her drejer det sig om den engelske sabotageorganisation, Special Operations Executive's virke i Danmark. Observationspunktet er den menige SOE-agent, hvis indsats og portræt aftegnes i det omfang det ofte spinkle materiale tillader. Det er blevet en nyttig oversigt over de 54 agenter der fra 1942 blev bragt ind i Danmark – og hvoraf de fleste hidtil kun har været navne. Fremstillingen er styret af de af Museet indsamlede beretninger, hvad der naturligvis farver de løbende vurderinger og den afsluttende konklusion om SOE's rolle og betydning. En mangel er det at forfatterne i dette prisværdige forsøg på at skrive SOE's »hverdagshistorie« ikke er gået til politirapporterne i Statsadvokatens arkiv, der rummer mange tekniske og personlige oplysninger og et fortrinligt og næsten ukendt billedmateriale.

Bogen har tilsyneladende ingen ambitioner om at sætte SOE ind i en større allieret – eller for så vidt – dansk modstandspolitisk og -organisatorisk sammenhæng, men stiller sig tilfreds med at referere forskningens resultater fra 1950'erne og 60'erne, der ikke længere tilfredsstiller på dette punkt. Dette har givet fremstillingen et konsensuspræg, og det har tilsyneladende forhindret forfatterne i at se, at den afgørende skrankesættende faktor for SOE's virksomhed i Danmark hverken var de politiske, de personelle eller de transport-tekniske problemer, men det faktum at vi krigen igennem lå i den store strategis bagland.

Birkelund og Dethlefsen har i *Nationalmuseets Arbejdsmark fra 1985* skrevet en artikel, »Fox, Tiger og Lion – om de allieredes standardleverancer til modstandsbevægelsen«, der supplerer ovennævnte.

Hans Kirchhoff

CLAUS BRYLD OG STEEN WEIDEMANN (red.): Retsopgøret 40 år efter. RUC-symposiet 1985. RUC i komm. hos Akademisk Forlag, 1986. 201 s. 80 kr.

Prof. Ditlev Tamms disputats om Retsopgøret gav forståeligt nok anledning til genoptagelse af debatten om de ekstraordinære straffelove, arrestationsbølgen i maj 1945 og de mange efterfølgende retssager. Takket være Ditlev Tamms bog og enkelte andre forskningsmæssige indsats kan diskussionerne nu føres på et mere kvalificeret niveau, ganske enkelt fordi vi ved mere. Det præger også indlæggene i den foreliggende bog, der er udskrifter fra et symposium på RUC i april 1985.

Det er ikke mærkeligt, at de positioner i debatten, der blev indtaget for ca. 40 år siden, genfindes i diskussionerne nu. Derimod kan det undre, at nye originale synsvinkler, f.eks. indpasning af Retsopgøret i den almindelige »back-to-normalcy-proces«, ikke får en mere fremtrædende plads. Noget sådant efterlyses i et par af indlæggene; men der foreligger endnu kun skitser med meget få empiriske holdepunkter.

Den moralske dimension er stadig i focus, dels som levn fra de rystelser samfundssystemet var udsat for, dels i form af »afsløringer« af samfundsmagter-

nes manglende idealitet. Mest markant kommer det frem i RUC-symposiets afsluttende paneldiskussion med den karakteristiske titel: Kan vi lære noget af Retsopgøret?« hvor det fremstilles som en ny erkendelse, at den Montesquieu'ske magtens tredeling ikke er en adækvat model for beskrivelse af magtfordelingen i Danmark.

Flere af indlæggene i symposiet fremdrog yderligere eksempler på eller analyser af arrestationsbølgens excesser eller af Retsopgørets sociale skævhed, der alt efter politisk standpunkt anskues som eksponering af systemets normale indbyggede skævhed eller som en unik begivenhed forårsaget af det halvhjertede kompromis mellem Frihedsrådet og parlamentarikerne. Underspillet blev derimod den noget kyniske betragtning, at overgangen til normale tilstande i Danmark – i forhold til stemningslejet i besættelsens sidste tid og til befrielsesrusen – efter alt at dømme efterlod færre nye sår, end tilfældet var i andre befriede lande.

Prisen herfor betales i Danmark af de tusinder, der stempledtes som landssvi-gere og behandledes som out-casts. I bogen tegnes der nogle skitse-mæssige billeder af retsopgøret set i dette »fiske-perspektiv«, og det er rimeligt, at den side af historien fremdrages. Der er også et par glimt af de pæne normal-danskere, der af omstændighederne midlertidigt blev forvandlet til pøbel. På begge sider af kridtstregen kunne der appelleres til den indre svinehund. Når man prøver at forklare det, er man, sådan som en af de ældre diskussionsdeltagere gør opmærksom på, tilbøjelig til at glemme det tryk af angst, der havde hvilet over landet. Systemforklaringer står ellers højt i kurs i historien, men er næppe nok nødvendige – endsige tilstrækkelige – i denne sammenhæng. Gunnar Nu-Hansen, der gik rundt med mikrofonen og samlede »folkets stemme« ind på vokspladen, var selv lige så grebet af lettelsens rus, som alle andre. Leif Panduro, der af flere deltagere i symposiet fremhæves som den, der fandt det litterære udtryk for stemningen, har også skrevet, at maj 1945 var, som når vi får mål i en svensklandskamp, bare at det varede en hel måned.

Uden nogen nødvendig sammenhæng med hovedemnet førtes der også ved dette symposium en diskussion om arkivadgang, eller rettere begrænsninger i samme. Som det principielle og praktiske problem, arkivadgang for forskningen er i et åbent samfund, er det ikke specielt knyttet til besættelsestiden eller Retsopgøret. Men prof. Jens Engberg tager tråden op efter Carl Madsen; han gør det med de samme misforståelser, de samme insinuationer, men mindre talentfuldt og langt mindre morsomt. Udgiverne har med – måske for stor – skånsomhed redigeret båndudskriften. Det havde været en forbedring, hvis de havde påtaget sig besværet med at gengive de fremlagte synspunkter i de ikke-forberedte indlæg i referat. Bogen er ikke en introduktion til problemerne i Retsopgøret. Diskussionerne føres af personer med forhåndsviden, og læseren må selv være godt inde i emnet for at få udbytte af publikationen.

Henrik S. Nissen

Die Bonn-Kopenhagener Erklärungen von 1955. Zur Entstehung eines Modells fr nationale Minderheiten. Udg. af DEUTSCHER GRENZVEREIN, Flensburg 1985, 191 s.

Denne af den tyske grænseforening udgivne publikation består dels af fem erindringsbidrag af tyske politikere, som spillede en rolle på det grænse- og mindretalspolitiske plan i Slesvig-Holsten i tiden omkring udformningen af de såkaldte Bonn-København-erklæringer, dels af en dokumentarisk oversigt og presseklip. Denne sidste del, der er udarbejdet af Gerhard Kraack, og som optager over halvdelen af bogens sider, er så absolut nyttigt og vil være en stor hjælp for den, som måtte ønske at beskæftige sig med emnet. Blot en enkelt teknisk indvendig: faksimile-aftrykkene af den slesvig-holstenske landdags debatter vil for mange kræve brug af forstørrelsesglas.

I indledningen beklager Grenzvereins formand Hartwig Schlegelberger, at det ikke er lykkedes også at opnå bidrag fra dansk side. Uanset hvad grunden hertil har været, må man sige, at denne tilbageholdenhed i lyset af de enkelte bidrags kvalitet må betegnes som velbegrundet. Kai-Uwe v. Hassel indleder erindringsbidragene med en artikel præget af fortier og fordomsfuldhed forklædt som god vilje, der i bedste fald kan tjene til at belyse, hvorfor normaliseringen i grænselandet – trods Bonn-København-erklæringer – blev en s langvarig proces. Heinz Adlers (SPD) bidrag er mere sagligt, men rummer lidet nyt, og den daværende slesvig-holstenske kulturminister Helmut Lemke indskrænker sig til på halvanden side at understrege sin egen positive indsats. Lidt mere interessante er indlæg af den tidligere generalsekretær for Bund deutscher Nordschleswiger, Rudolf Stehr, og den daværende landrd i Husum kreds, Reinhold Borzikowski, men havde det ikke været for den dokumentariske oversigt ville denne udgivelse overhovedet ingen eksistensberettigelse have. Den bedste – omend kortfattede – behandling af emnet forbliver indtil videre Anders Ture Lindstrms »Bonn-København erklæringerne af 1955« (Sønderjyske rbøger 1985, s. 157–176). En mere dybtgående behandling må desværre nok afvente arkivernes åbning.

Carsten Mogensen

OLE NØRGAARD, SØREN RIISHØJ OG HENRIK SCRIVER (red.): Østeuropa. En politisk-økonomisk introduktion. Aarhus, SP Forlag, 1985. 437 s. Ill. 197 kr.

Der er tale om en ny udgave af en bog med samme titel, som Nørgaard og Riishøj redigerede i 1978. (Se anm. i Historisk Tidsskrift Bd. 80, s. 592–593). I forhold til frstedudgaven er der foretaget en række ændringer. Albanien, der ikke blev omtalt i 1978-udgaven, er nu med; Tjekkoslaviet, Ungarn og Rumænien er i den ny udgave behandlet af nye forfattere: afsnittet om Sovjetunionen har fået en medforfatter, der tager sig af kulturen; og bogen rundes af med et afsnit, hvor de økonomiske problemer i de socialistiske lande sammenlignes med de økonomiske problemer i de højtudviklede kapitalistiske lande.

De enkelte afsnit fremtræder noget uensartet, hvilket redaktørerne i øvrigt selv er opmærksomme på. De mange forfattere har forskellig faglig baggrund. Mens afsnittet om Sovjetunionen således er mere akademisk præget, er f.eks. afsnittet om Tjekkoslaviet holdt i en mere journalistisk stil. Nogle af forfatterne giver en

forholdsvis fyldig historisk baggrund for beskrivelsen af de aktuelle spørgsmål, mens andre nøjes med en kort skitse. Det afgørende er imidlertid, at alle afsnittene giver god og lædig information om Sovjetunionen og de østeuropæiske lande. Hvert afsnit er forsynet med en litteraturliste, der godt kunne have været noget fyldigere.

Bogen er udsendt på et forlag med nær tilknytning til Socialistisk Folkeparti, og fælles for alle forfatterne er vistnok, at de på en eller anden måde opfatter sig som socialister – dog uden at være enige om, »hvilke værdier der er og bør være grundlæggende i et socialistisk system« (forordet). De er dog enige om, at Sovjetunionen og de østeuropæiske lande er socialistiske. Alt i alt repræsenterer den ny udgave et fremskridt på flere områder i forhold til 1978-udgaven. De nye forfattere har været en kvalitativ gevinst. Det introducerende afsnit om forskellige opfattelser af og forskningstilgange til studiet af Sovjetunionen og Østeuropa er strammere og mere afklaret end førsteudgavens. Den sovjetiske selvforståelse, der i så høj grad prægede afsnittet om Sovjetunionen, er vejet for en langt mere nuanceret og realistisk beskrivelse. Flere af forfatterne synes dog fortsat at tage det for givet, at marxismen-leninismen i sit væsen er demokratisk, og at det er »historiske byrder« og bureaukratisk træghed, som forhindrer demokratiet i at springe ud og økonomien i at fungere bedre. I den russisk/sovjetiske udvikling nævnes Februarrevolutionen slet ikke, ligesom Lenins betydning for udviklingen siden bolsjevikernes magtovertagelse mærkeligt nok lades uberørt.

Redaktørerne burde have ofret noget mere på korrekturlæsningen og indskærpet en klar og umisforståelig tegnsætning i alle afsnit. Som der er nu (s. 159), bliver en stakkels tjekkisk dame tilsyneladende kvalt efter Dubčeks forår!

Bent Jensen

SVEN TÄGIL (ed): *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization*. Lund Studies in International History 22. Kristianstad, 1984. 314 s.

Sven Tägil, siden 1975 professor i empirisk konfliktforskning ved Lunds Universitets historiske institut, har fungeret som inspirator og rådgiver for en lang række projekter centreret omkring europæiske grænse- og nationalitetskonflikter. Denne seneste publikation præsenterer resultatet af et projekt vedrørende såkaldte etno-regionale konflikter, dvs. konflikter vedrørende en etnisk gruppes ret til at øve indflydelse på eller kontrollere udviklingen inden for et bestemt område eller sågar indenfor hele staten. Fremgangsmåden er komparativ, og den empiriske indsats har været koncentreret omkring konflikter på forskellige udviklingstrin. Bogen forsøger at kombinere en strukturel og en historisk arbejdsmåde, hvilket medfører, at man har måttet arbejde på et teoretisk »mellemdistance-niveau«. Altså ingen »grand theories«, men heller ikke traditionel historisk analyse. Målet var været generaliseringer med gyldighed for tidsmæssigt og geografisk begrænsede fænomener.

Regions in Upheaval består af fire case-studies med et langt konkluderende afsnit af Tägil selv. I »Varieties of Conflict Development: Ethnic Relations and Social Change in Belgium, Finland and Switzerland« fremhæver *Rune Johannsen*, at en regionalisering af etniske konflikter synes at skærpe disse, men også at folk ikke

nødvendigvis altid prioriterer deres etniske identitet højest, hvor der foreligger parallelle konflikter af f.eks. religiøs eller klasse-mæssig karakter. *Ralf Rönquist* undersøger i »Class versus Ethnicity. Societal Conflict and Political Mobilization: the Case of Scotland« de faktorer, som fører til politisk mobilisering af en territorielt afgrænset befolkning på grundlag af dens etniske identitet og konkluderer, at vel har der i lang tid bestået et udbredt ønske om en eller anden form for selvstyre i Skotland, men at dette ønske aldrig har været prioriteret særlig højt af befolkningen. *Kerstin Nyströms* hovedtese i »Regional Identity and Ethnic Conflict: Croatia's Dilemma« er, at i perioder med socio-økonomiske strukturændringer udkæmpes etniske konflikter uden afgørende ændringer i den etniske bevægelses målsætninger. Udvikling af nye målsætninger kræver en etableret socio-økonomisk struktur. Og endelig har *Marianne Jaanatz* virkelig vovet pelsen med sin artikel om »Ethnic Conflicts in Islamic Societies – Politization of Berbers in North Africa and Kurds in Iraq«. Forsigtigt antager hun, at en øget politisering af berberspørgsmålet i Marokko og Algeriet først og fremmest vil få karakter af krav om anerkendelse af disse staters berbiske oprindelse og karakter på lige fod med den officielle arabisk-islamiske identitet, mens de kurdiske bestræbelser i første række går på at opnå reel regional autonomi.

I sammenfatningen fastslår Tägil at alle grundlæggende udgangspunkter for dannelse af en etnisk identitet, dvs. sprog, religion osv., kan fungere som springbræt for identitetsdannende processer, idet flere ofte virker samtidig. Identifikation forudsætter kontakt med andre grupper og heraf følgende bevidsthed om egenindividualitet og deraf følgende afgrænsning i forhold til andre. Dette uanset om alternativet er attraktivt eller ej. Herimod kan man dog indvende, at et attraktivt alternativ netop ofte har ført til det stik modsatte, nemlig assimilering. Tägil anfører endvidere, at udsættes en etnisk gruppe for pres, øges dens integrationsgrad. Netop integrationen i gruppen er vigtig. Uden direkte at sige det, fastslår han, at udviklingsniveauet er meget afgørende, hvilket bl.a. forklarer kurdernes begrænsede succes i forsøget på at skabe en national identitet, som kan bygge bro over bestående samfundskløfter. Vigtig er naturligvis også forholdet mellem den etniske identifikation og tilknytningen til staten. En accept af den statslige identitet parallelt med gruppeidentiteten forudsætter, at staten accepterer gruppeidentiteten som legitim. Hvis grupperne i staten er vel integreret og klart afgrænset, vil den statslige identitet være lettere at acceptere. Hertil må siges, at dette så sandelig forudsætter, at der ikke er tale om indflydelse udefra, hvilket, som det ofte er sket, kan føre en ellers rimeligt integreret etnisk gruppe ud i åbenlys irredenta.

Efter Tägil udgør den etniske identifikation ikke i sig selv noget problem. Først når en gruppe føler sin stilling truet på et væsentligt punkt og reagerer imod en sådan reel eller indbildt trussel, politiseres den etniske identitet. Som regel er sådanne konflikter multidimensionale, omfattende spørgsmål som politisk og administrativ indflydelse, økonomisk magt, social stilling og kulturel status eller anseelse. Inden for denne type dimensioner er konflikter normalt af relativ karakter. En etnisk gruppe, der ønsker at ændre sin situation, befinder sig normalt i en »under-dog«-position, uden at dette behøver at være tilfældet på alle punkter eller for hele gruppens vedkommende. Mest konfliktlystne synes grupper med en profil ude af balance at være, f.eks. grupper, der er talmæssigt stærke, men har en lav status. Hvad endelig angår forholdet mellem etniske og andre samfundskonflikter kan etniske konflikter falde sammen med andre konflikter

eller konkurrere med dem helt eller delvist. Klare eksempler på et direkte sammenfald mellem etnisk tilhørsforhold og social stilling har de fire case-studies ikke fundet. Derimod viser de, at religiøse forskelle udgør en enorm hindring for gensidig forståelse mellem forskellige etniske grupper, mens omvendt en fælles religion kan virke dæmpende på den etniske konflikt. Tägil mener at kunne fastslå, at etniske tilhørsforhold bliver stadigt vigtigere, hvilket ikke betyder, at etniske konflikter erstatter andre konflikter, men at førstnævnte har øget deres egen mobiliseringsevne.

Umiddelbart forekommer de valgte eksempler på etniske konflikter at være for forskellige. Dette skyldes vel det relativt høje ambitionsniveau, hvor man har søgt at dække så mange udviklingsmuligheder som praktisk muligt, men dermed også reduceret de enkelte eksemplers dokumentationsværdi. Det er således karakteristisk for Tägils ordvalg i konklusionen, at det er tilstrækkelig vagt til ikke at byde nogen angrebsflade, men til gengæld også for vagt til at leve op til problemstillingens ærgerrige målsætninger. Etniske og især etno-regionale konflikter hænger snævert sammen med nationalstatens udbredelse siden begyndelsen af det 19. årh. Denne spredning – for det meste i form af absurde fiktioner – til den tredje verden vil uden tvivl velsigne os med talrige nye konflikter i fremtiden. Tägil nævner ganske vist i indledningen, at selv i Europa er kun få af de såkaldte nationalstater etnisk homogene, men netop dette vigtige aspekt bliver ligesom glemt i konklusionen.

Regions in Upheaval kan ikke med rimelighed påstå at være nået frem til »mellemdistance«-generaliseringer. Projektets nytte ligger i fremhævelsen af netop de utallige specifikke omstændigheder og faktorer, som kan øve indflydelse på etniske konflikters udvikling. Selvfølgelig er der tale om en lang række fælles træk, men vil man fremsætte generelle teorier herom, vil det være hensigtsmæssigt at vælge eksempler, hvor komparationen ikke så meget tjener til netop at belyse forskelligheder, men sammenfald.

Carsten Mogensen

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING 1985

Foreningen afholdt sit årsmøde på Historisk Institut, Københavns Universitet den 12. december 1985. På valg til bestyrelsen var E. Ladewig Petersen, Ole Feldbæk og Hans Kirchhoff. De genvalgtes. Årsmødet besluttede at forhøje kontingentet til 210 kr. for almindelige medlemmer og til 100 kr. for studerende og prænumeranter på svensk og norsk historisk tidsskrift. Foreningen har siden sidste årsmøde udsendt Historisk Tidsskrift bind 84:2 og 85:1. Medlemstallet androg juni 1985 778 ordinære medlemmer, 439 studentemedlemmer, 40 udenlandske, 42 skandinaviske og 2 livsvarige medlemmer.

REGNSKAB FOR 1984

Indtægter

Historisk Tidsskrift

Kontingenter	142.425,65
Abonnementsindtægter	92.914,18

Skrifter

Salg	129.630,02
Tilskud	25.000,00

Andre indtægter

Dansk historisk Bibliografi	2.305,80
Refusion af moms	31.645,00
Renter	5.711,40
Udtrukne obligationer	900,00
Kassebeholdning fra forrige år	32.753,93

463.285,98

Udgifter

Historisk Tidsskrift

Trykning	221.335,82
Oversættelser	293,25

Skrifter

Trykning	135.137,25
Forfatterhonorar	1.055,70

Andre udgifter

Kontorhold	8.247,03
Porto, transport	20.304,65
Løn til medhjælp	21.941,73
Repræsentation	1.076,50
Gebyrer m.v.	1.545,00
Moms	6.985,00
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening.....	200,00
Refusion af salgsindtægter	31.859,84
Kassebeholdning pr. 31. december 1984	13.304,21
	<hr/>
	463.285,98
	<hr/>

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING 1986

Årsmødet afholdtes på Historisk Institut, Københavns Universitet den 25. september. På valg til bestyrelsen var Esben Albrechtsen, Troels Dahlerup og Signe Isager. De genvalgte. Årsmødet besluttede at forhøje kontingentet til 225 kr. for almindelige medlemmer. For studerende og abonnenter på svensk, norsk og finsk Historisk Tids(s)krift fastholdtes et kontingent på 100 kr. Foreningen har siden sidste årsmøde udsendt Historisk Tidsskrift bind 85 hæfte 2 og bind 86 hæfte 1. Endvidere Hanne Caspersen: Moderskabspolitik i Danmark i 30'erne og i samarbejde med Dansk historisk Fællesforening og Det kgl. Bibliotek Dansk Historisk Bibliografi 1974–1976. Medlemstallet androg juni 1986 857 ordinære medlemmer, 289 studentermedlemmer, 46 udenlandske og 43 skandinaviske medlemmer.

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS
VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Medvirkende ved dette hæfte

- MARIANNE ALENIUS, f. 1948. Forlagskonsulent, cand. mag., Museum Tusculanums Forlag.
- CARSTEN BREENGAARD, f. 1943. Universitetslektor, dr. theol. et cand. mag., Institut for Religionshistorie, Københavns Universitet.
- NANNA DAMSHOLT, f. 1935. Forskningsadjunkt, dr. phil., Center for Kvindeforskning og Historisk Institut, Københavns Universitet.
- HENRIK DETHLEFSEN, f. 1957. Stud. mag. Solrød byvej 71, 2680 Solrød.
- MICHAEL H. GELTING, f. 1951. Arkivar, mag. art., Rigsarkivet.
- LEIF GRANE, f. 1928. Professor, dr. theol., Kirkehistorisk Institut, Københavns Universitet.
- OLE HYLDTOFT, f. 1943. Universitetslektor, dr. phil., Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.
- INGELA KYRRE, f. 1946. Stud. mag. Sortemosen 15, 3520 Farum.
- ERLING LADEWIG PETERSEN, f. 1929. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- BIRGIT LØGSTRUP, f. 1941. Arkivar, dr. phil., Landsarkivet i Viborg.
- KNUT MYKLAND, f. 1920. Professor, Historisk Institut, Universitetet i Bergen.
- TORE NYBERG, f. 1931. Universitetslektor, phil. dr., Historisk Institut, Odense Universitet.
- OLAF OLSEN, f. 1928. Rigsantikvar, professor, dr. phil., Nationalmuseet.
- LORENZ RERUP, f. 1928. Professor, mag. art., Roskilde Universitetscenter.
- NIELS ERIK ROSENFELDT, f. 1941. Lektor, cand. mag., Slavisk Institut, Københavns Universitet.
- VAGN SKOVGAARD-PETERSEN, f. 1931. Professor, dr. pæd., Danmarks Lærerhøjskole.
- JENS ERIK SKYDSGAARD, f. 1932. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- THERKEL STRÆDE, f. 1953. Cand. mag., Andreas Bjørns gade 25, 1428 København K.
- ALEX WITTENDORFF, f. 1932. Lektor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.

Historisk tidsskrift

Bind 86

(15. række bind I)

Udgivet af

Den danske historiske Forening

under redaktion af

ESBEN ALBRECHTSEN og HANS KIRCHHOFF

København 1986

Historisk tidsskrift

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15,
2300 København S.

Copyright © 1986
by Den danske historiske Forening

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

Ny och äldre historieskrivning om Danmark under tidig medeltid. Av CURT WEIBULL	1
'Firehundraarig natten'. Av KNUT MYKLAND	225
Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering. Af GUNNER LIND	26
Summary	73
Den mørkeste gåde. Betragtninger over Viggo Hørup som politiker. Af BIRGIT NÜCHEL THOMSEN	74
Omkring 'Danmarks Riges Historie'. Af HENRIK DETHLEFSEN	238
Summary	265

Nekrologer

Tage E. Christiansen. Af OLAF OLSEN	266
Knud Rasmussen. Af NIELS ERIK ROSENFELDT	268
Mogens Rathsack. Af E. LADEWIG PETERSEN	270
Alexander Scharff. Af LORENZ RERUP	271

Diskussion

Positivism og Weibull-mytologi. Af CARSTEN BREENGAARD	274
Hvem skrev dronning Ingeborgs breve. Af MARIANNE ALENIUS	283
Svar fra NANNA DAMSHOLT	289
Replikker	291
Historiesyn og Lutherforskning. Betragtninger over Leif Granes Luther- bog. Af INGELA KYRRE og ALEX WITTENDORFF	103
Metahistorie og Lutherstudium. Svar til Ingela Kyrre og Alex Wittendorff. Af LEIF GRANE	130
Fortsat diskussion	140
Hermeneutikken, evangeliet og virkeligheden. Af INGELA KYRRE og ALEX WITTENDORFF	292
Afsluttende bemærkninger til Ingela Kyrre og Alex Wittendorff. Af LEIF GRANE	301

Anmeldelser

Peter Ørsted: Roman Imperial Economy and Romanization (JENS ERIK SKYDSGAARD)	307
Else Roesdahl: Danmarks vikingetid (C. J. BECKER)	141
Brian Patrick McGuire: The Cistercians in Denmark (TORE NYBERG) ..	314

Nanna Damsholt: Kvindebilledet i dansk højmiddelalder (ESBEN ALBRECHTSEN og KAI HØRBY)	144
Ulla Haastrup og Robert Egevang: Danske kalkmalerier. Gotik 1375–1475 (P. GRINDER-HANSEN)	162
Kåre Lunden: Europa i krise. Erik Kjersgaard og Troels Dahlerup: Europas ekspansion (MICHAEL H. GELTING)	324
Lars J. Larsson: Sören Norby och Östersjöpolitiken (MIKAEL VENGE) ..	330
Karl-Erik Frandsen (red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 (BIRGIT LØGSTRUP)	333
F. Stendal Petersen: Fynsk landbrugs vilkår 1682 (E. LADEWIG PETERSEN)	339
Lotte Dombernowsky: Lensbesidderen som amtmand (DITLEV TAMM) ..	166
Erik Nørr: Præst og administrator (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	352
Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser III (POUL JENSEN).....	170
Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk statistik 1814–1980. Søren Gammelgaard: Billeder af dansk macro-økonomi 1818–1980 (OLE HYLDTOFT)	356
Niels Ole Finnemann: I broderskabets aand. Den socialdemokratiske arbejderbevægelses idéhistorie 1871–1977 (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	360
Christian Tørtzen: Søfolk og skibe I–IV (THERKEL STRÆDE)	363
Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen (STEEN WEIDEMANN)	173
Erling Bjøl: Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces (C. DUE-NIELSEN)	180

Kortere anmeldelser

Almindelig historie

M. L. Bush: Noble Privilege (E. LADEWIG PETERSEN)	373
M. L. Bush: The English Aristocracy (E. LADEWIG PETERSEN).....	373
Festskrift til Thelma Jexlev (ESBEN ALBRECHTSEN)	377
R. Fladby og H. Winge: Lokalhistorie i emning (K.-E. FRANDSEN)	372
Flensburg 700 Jahre Stadt (BJØRN POULSEN)	376
F. Gregersen og S. Køppe: Videnskab og lidenskab (M. RÜDIGER)	371
Krig og samfund (AA. TROMMER)	190
Kvindfolk 1–2 (NANNA DAMSHOLT)	189
H. Paludan m.fl.: Århus bys historie (THOMAS RIIS)	375
N. J. Ringdal: Frontlinjer i historiefaget (INGA FLOTO)	187
Studier tillägnade H. Schück (HERLUF NIELSEN)	378
K. Vogt m.fl.: Kvinnenes kulturhistorie (BENTE ROSENBECK)	372
Zur Geschichte und Problematik der deutsch-dänischen Beziehungen (C. MOGENSEN)	191

Oldtid og middelalder

K. Banning: Kalkmalerierne i Skåne, Halland og Blekinge (A. BOLVIG).	193
Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder (HERLUF NIELSEN)	194
T. Bekker-Nielsen: Bydannelse i det romerske Gallien (A. SØBY CHRISTENSEN)	192

H. Clarke: The Archaeology of Medieval England (E. ROESDAHL)	196
C. A. Ekblom: Attungtal och mantal (RIKKE MALMROS)	199
A. Geijer m. fl.: Drottning Margaretas gyllene kjortel (FRITZE LINDAHL)	382
Gilde und Korporation in den nordeuropäischen Städten (G. JACOBSEN)	384
M. H. Hansen: Die athenische Volksversammlung (A. DAMSGAARD- MADSEN)	390
E. Hjærne: Land och ledung (RIKKE MALMROS)	197
S. Isager: Forpagtning af jord og bygninger i Athen (PETER ØRSTED) . . .	192
Isaios. Taler (JENS ERIK SKYDSGAARD)	379
N.-K. Liebgott: Elfenben (NIELS M. SAXTORPH)	381
F. Pedersen: Vornedskabets gennemførelse (MICHAEL HERTZ)	195
J. Kousgård Sørensen: Patronymer i Danmark I (HERLUF NIELSEN)	380

Nyere tid

B. Ankarloo: Trolldomsprocesserne i Sverige (JENS C. V. JOHANSEN) . . .	387
A. J. Avdem og K. Melby: Oppe først og sist i seng (H. CASPERSEN) . . .	407
C. Bjørn: Frygten fra 1848 (T. KJÆRGAARD)	402
J. Boel: Husmænd og landarbejdere i Danmark (T. HANSGAARD)	405
P. Boje og H. Nielsen: Moderne tider, Odense 1868–1914 (P. DRAGSBO)	408
F. Bosbach: Die Kosten des westfälischen Friedenskongresses (E. LADE- WIG PETERSEN)	390
J. Christensen: Landbostatistik (T. HANSGAARD)	406
J. Christensen: Storlandbrug – Industrifinansiering (T. HANSGAARD) . . .	208
L. Dombernowsky: Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere (J. HOLMGAARD)	399
B. Ericsson m. fl.: Stadsadministrationen i Norden (A. MONRAD MØLLER)	393
O. Feldbæk: Slaget på Reden (SV. CEDERGREEN BECH)	400
F. Hale: Danes in North America (N. P. STILLING)	210
B. Dahl Hansen: Betler eller almisselem (JENS LARSEN)	398
M. Haslund: Mejer og magthaverne (POUL JENSEN)	206
Herzog Adolfs Urteilsbuch (TROELS DAHLERUP)	386
Koldinghus lens regnskab 1610–11 (OLE DEGN)	388
Landbruget og landbrugskrisen 1818–28 (T. HANSGAARD)	204
U. Lange: Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände (L. JESPERSEN)	201
M. R. Matović: Stockholmsäktenskap (B. ROSENBECK)	209
C. A. Meier: Heinrich Ringerink (A. BOLVIG)	204
M. Mogensen: Landbruget i dansk malerkunst (N. P. STILLING)	207
B. Olai: Storskiftet i Ekebyborna (K.-E. FRANSDEN)	396
A. L. Olsen og N. P. Stilling: Et nyt liv (DAG BLANCK)	403
Oppdaginga av fattigdomen (B. SCOCOZZA)	395
E. Helmer Pedersen: Drømmen om Amerika (DAG BLANCK)	403
Resen: Atlas Danicus (K.-E. FRANSDEN)	199
G. Rystad (ed.): Europe and Scandinavia (K.-E. FRANSDEN)	391
K. Thorborg: Viggo Hørup i breve og digte (B. NÜCHEL THOMSEN)	211
A. Tønnesen: Helsingørs udenlandske borgere (K. J. V. JESPERSEN)	386

Nyeste tid

H. Becker-Christensen: Dansk mindretalspolitik (C. MOGENSEN)	215
P. Birkelund og H. Dethlefsen: Faltskærmsfolk (H. KIRCHHOFF)	411
K. Blidberg: Splittrad gemenskap (M. NIELSEN)	218
Die Bonn-Kopenhagener Erklarungen (C. MOGENSEN)	413
C. Bryld og S. Weidemann: Retsopgøret 40 ar efter (H. NISSEN)	411
W. A. Boelcke: Die deutsche Wirtschaft 1930–1945 (K. C. LAMMERS)	216
J. Hvidtfeldt: Fra kapitulationsdagene 1945 (H. KIRCHHOFF)	219
J. Holmgaard: Det grundtvigske bondemiljø (LARS KAAE)	213
L. Møller og A. Wiborg: Dengang under besættelsen (H. KIRCHHOFF)	410
O. Nørgaard, S. Riishøj og H. Scriver: Østeuropa (BENT JENSEN)	413
H. Sode-Madsen: Ungdom uden arbejde (THERKEL STRÆDE)	216
S. Tægil: Regions in Upheaval (C. MOGENSEN)	414
W. E. Winterhagen: Mission für den Frieden (S. KROGH BENDER)	212
Foreningsmeddelelser	417
Medvirkende ved hæfte 1	221
Medvirkende ved hæfte 2	421

ALMINDELIG HISTORIE

GREGERSEN & KØPPE: Videnskab og lidenskab	371
FLADBY & WINGE: Lokalhistorie i emning	372
VOGT m. fl.: Kvinnenes kulturhistorie	372
BUSH: Noble Privilege	373
BUSH: The English Aristocracy ...	373
PALUDAN m. fl.: Århus bys historie	375
Flensburg 700 Jahre Stadt	376
Festskrift til Thelma Jexlev	377
Studier tillägnade Schüch	378

OLDTID OG MIDDELALDER

Isaios' taler	379
M. H. HANSEN: Die athenische Volksversammlung	380
KOUSGÅRD SØRENSEN: Patronymer i Danmark	380
LIEBGOTT: Elfenben	381
GEIJER m.fl.: Drottning Margaretas gyllene kjortel	382
Gilde und Korporation	384

NYERE TID

HERZOG ADOLFS Urteilsbuch	386
TØNNESEN: Helsingørs udenlandske borgere	386
ANKARLOO: Trolldomsprocesserne i Sverige	387

Koldinghus lens regnskab	388
BOSBACH: Die Kosten des westfälischen Friedenskongresses	390
RYSTAD: Europe and Scandinavia .	391
ERICSSON m.fl.: Stadsadministrationen i Norden	393
Oppdaginga av fattigdommen	395
OLAI: Storskiftet i Ekebyborna. ...	396
DAHL HANSEN: Betler eller almisselem	398
DOMBERNOWSKY: Fynsk landalmue	399
FELDBÆK: Slaget på Reden	400
BJØRN: Frygten fra 1848	402
HELMER PEDERSEN: Drømmen om Amerika	403
OLSEN OG STILLING: Et nyt liv	403
BOEL: Husmænd og landarbejdere	405
CHRISTENSEN: Landbostatistik	406
AVDEM OG MELBY: Oppe først og sidst i seng	407
BOJE OG NIELSEN: Odense 1868-1914	408

NYESTE TID

MØLLER OG WIBORG: Dengang under besættelsen	410
BIRKELUND OG DETHLEFSEN: Faldskærmsfolk	411
BRYLD OG WEIDEMANN: Retsopgøret 40 år efter	411
Die Bonn-Kopenhagener Erklärungen	413
NØRGAARD m.fl.: Østeuropa	413
TÄGIL: Regions in Upheaval.	414

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatterens navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivelsesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 86 Hæfte 2

'Firehundredaarig natten'. Av KNUT MYKLAND.....	225
Omkring 'Danmarks Riges Historie'. Af HENRIK DETHLEFSEN	238
Summary.....	265

Nekrologer

Tage E. Christiansen. Af OLAF OLSEN	266
Knud Rasmussen. Af NIELS ERIK ROSENFELDT	268
Mogens Rathsack. Af E. LADEWIG PETERSEN	270
Alexander Scharff. Af LORENZ RERUP	271

Diskussion

Positivism og Weibull-myntologi. Af CARSTEN BREENGAARD	274
Hvem skrev dronning Ingeborgs breve? Af MARIANNE ALENIUS	283
Svar fra NANNA DAMSHOLT	289
Replikker	291
Hermeneutikken, evangeliet og virkeligheden. Af INGELA KYRRE og ALEX WITTENDORFF	292
Afsluttende bemærkninger til Ingela Kyrre og Alex Wittendorff. Af LEIF GRANE	301

Anmeldelser

Peter Ørsted: Roman Imperial Economy and Romanization (JENS ERIK SKYDSGAARD).....	307
Brian Patrick McGuire: The Cistercians in Denmark (TORE NYBERG) ..	314
Kåre Lunden: Europa i krise. Erik Kjersgaard og Troels Dahlerup: Europas ekspansion (MICHAEL H. GELTING)	324
Lars J. Larsson: Sören Norby och Osternjöpölitiken (MIKAEL VENGE) ..	330
Karl-Erik Frandsen (red): Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 (BIRGIT LÖGSTRUP).....	333
F. Stendal Petersen: Fynsk landbrugs vilkår 1682 (E. LADEWIG PETERSEN)	339
Erik Nørr: Præst og administrator (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	352
Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk statistik 1814–1980. Søren Gam- melgaard: Billeder af dansk macro-økonomi 1818–1980 (OLE HYL- D-TOFT)	356
Niels Ole Finnemann: I broderskabets aand (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	360
Christian Tortzen: Søfolk og skibe 1939–1945 I–IV (THERKEL STRÆDE).	363

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	371
Oldtid og middelalder	379
Nyere tid	386
Nyeste tid	410

(Specifikation på omslagets side 3)

Foreningsmeddelelser	417
Medvirkende ved dette hæfte	421